

Іван Ільєнко

В ПАЗУРАХ У ДВОГЛАВОГО

**Українство
під царським гнітом
(1654 — 1917)**

Київ • 2004

Іван Ільєнко

В ПАЗУРАХ У ДВОГЛАВОГО

*Українство під царським гнітом
(1654 — 1917)*

Видавництво
Ярославів Вал

Київ • 2004

I 4702010204 без об'яви
98

ISBN 966-8135-13-X

© Іван Ільєнко, 2004
© «Ярославів Вал» дизайн,
макет, 2004

СЛОВО ПРО ІВАНА ІЛЬЄНКА

З Іваном Олександровичем мені пощастило познайомитись у січні 1985 року, коли він прийшов до редакції «Літературної України», у відділ публіцистики. День у день, спілкуючись по спільній праці, обмінювалися думками щодо тих чи тих публікацій, зачіпали також явища суспільного життя, літератури. А час був непростий, щиро сказати, просто ганебний. По завершенні брежневщини один за одним йшли в небуття генсеки, і по всьому відчувалося, що мають настати якісь зміни, бо й економіка, і суспільне й духовне життя зайшли в глухий кут. Спільність думок і поглядів здружили нас, а коли настала горбачовська «перебудова», зросли надії і сподівання на кращі, принаймні вільніші часи. Адже хто-хто, а працівники «ідеологічної сфери», як тоді казали, мабуть, дужче за інших спізнали важку руку тоталітарного режиму. Не минула «чаша сія» й Івана Ільєнка. Навчаючись в аспірантурі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, він видав у видавництві «Молодь» у популярній серії «Життя славетних» книжку «Г. Квітка-Основ'яненко», і пильні літературознавці угледіли якісь націоналістичні збочення чи ухили, публічно й друкованим словом шпетили автора, а затим було йому запропоновано лишити аспірантуру «за власним бажанням». Так само згодом змусили його піти з посади директора меморіального музею Лесі Українки, бо не зміг в усьому годити чиновникам від культури... Тож хай і повільно, а часи змінювалися на краще, поновився процес реабілітації державних діячів, так званих «ворогів народу», відкрився доступ до архівних матеріалів, що стосувалися письменників, в'язнів і смертників гулагів, із забуття й заборон поверталися не тільки імена, а й твори літераторів, що досі були приховані від читачів. І тут, сказати б, в Івана мовби вирости крила, він сповна віддався цій благородній меті, працював у архівах, писав від редакції прохання до «відповідних

інстанцій» про надання певних документів, матеріалів, зустрічався з людьми, родичами письменників, які полягли в катівнях НКВД або скоро відійшли після колимських поневірянь.

День у день, віддаючись редакційній роботі, Іван знаходив час, переважно нічні години, для роботи над давно задуманою книжкою про М. Рильського, зокрема про замовчувані факти переслідування, перебування в Лук'янівській в'язниці. Нариси про реабілітованих літераторів увійшли до збірника «З порогу смерті», який підготував письменник О. Мусієнко. А розповіді про незнані, трагічні сторінки життя, тяжку долю А. Кримського, М. Воронного, В. Науменка, Остапа Вишні, Зінаїди Тулуб склали власну книжку «У жорнях репресій». Не шкодував Іван часу і зусиль, аби залучити до висвітлення цієї теми істориків, письменників, усіх, хто міг би подати документи, спогади, простежити долю людей — жертв тоталітаризму. Тісно спілкувалися з ним відомий історик Ю. Шаповал, заступник голови СБУ генерал В. Пристайко, а потім Іван Олександрович став їм добрим помічником, радником при підготовці документальних книжок про голодомор тридцять третього, про трагічне десятиріччя М. Грушевського в Радянській Україні.

Можна тільки дивуватися, як за таким огромом роботи викривав він години для роботи над цією справді капітальною працею, що вимагала глибокого занурення в історичні джерела, переважна більшість яких досі була за сімома замками або ж уперше потрапила в Україну.

Серед близьких йому людей цих украї напружених років була й Людмила Волянська — Шара зі США. Про це знайомство, їхнє спілкування варто розповісти докладніше, бо так уже сталося, що саме завдяки її турботам, фінансовій допомозі й з'явилася на світ ця його лебедина пісня. Цій дружбі він завдячував мені. А було це так. Під час Шевченківських свят на Чернігівщині, на крутому зеленому пагорбі над тихим Сновом, де «три верби схилилися, мов журиються вони», разом із Анатолієм Солов'яненком, іншими митцями співала й Лілея Волянська з Канади, донька Людмили Іванівни. Згодом познайомились, розбалакалились. Виявилось, що дід її, батько Людмили Іванівни, був серед патріотично налаштованої молоді, що рушила на захист України під

Крути, і серед тих небагатіох, котрим судилося жити. Зрозуміло, пізніше, 30-го, і його дістала «червона куля» в катівні НКВД. Отож познайомившись з Лілею Волянською, а згодом і з її матусею Людмилою Іванівною, я на їхнє прохання звернувся з листом від редакції до СБУ з проханням розшукати справу Івана Шарого. На щастя, вона збереглася, значилась № 242 у Полтаві. Згодом деякі подробиці життя Івана Шарого допоміг з'ясувати Іван Олександрович, який саме тоді упорядковував збірник «Герої Крут», куди увійшов і мій нарис «Справа №24?: І. Шарий та інші». До речі, Лілея та Людмила Волянські теж взяли участь у поповненні цієї книжки. Так склалася наша дружба, творчі взаємини... Вересневого вечора 1996 року перед від'їздом Людмили Іванівни до США ми сиділи у скромній оселі Івана Олександровича за святочною вечерею, яку приготував він, гомоніли про життя-буття, обмірковували подальші творчі плани. Іван тишився, що завершив, нарешті, працю над цією книжкою, а Людмила Іванівна передала йому для опрацювання, укладання в книжку свій творчий доробок — статті, нариси, спогади, які впродовж десятиліть друкувала в газеті «Свобода» (США), інших тамтешніх виданнях... А через неповних два місяці довелося мені писати їй скорботного листа...

Останнім часом Іван Олександрович скаржився на недугу, але ні на день, ні на годину не давав собі спочинку, мовби передчуваючи, що треба встигнути зробити якомога більше. Нарешті умовили його перепочити, кудись поїхати. А поки клопоталися про путівку, приятель-лікар порадив лягти на обстеження. Але ж і в лікарню Іван Олександрович прихопив з собою чималу течку паперів і кілька днів після медичних процедур сидав у палаті за столик попрацювати. Привітний, товариський, він з притаманною йому ширістю, гумором спілкувався з медперсоналом, колегами по палаті. Такими були його останні дні земного буття. Колеги по роботі, головний редактор Василь Плющ, який заприятелював з Іваном Ільєнком ще за студентських літ, робили все, залучили найкращих столичних фахівців, але намарне...

Життя Івана Ільєнка обірвалося на самому злеті, у розповні задумів, творчих планів. Але ж, якщо вірити в те, що доля людини наперед визначена, доведеться погодитись і з тим, що зоря

судилася йому не найкраща. Народився 1943 року в селі Красно-
пілці поблизу Кагарлика, коли ще в Україні ревіли гармати. Ма-
ти Фросина Іванівна зробила все, щоб виходити серед воєнного
й повоєнного лихоліття синопка, та сама скоро тяжко занедужа-
ла. Іван виховувався в школі-інтернаті в Чорнобилі, а благосло-
віння на творчість одержав від Максима Рильського, якому на-
діслав свій вірш. Не міг сподіватися Максим Тадейович, що саме
цьому обдарованому юнакові судиться скласти перший правди-
вий життєпис видатного поета (книжка «Жага»). Та і трудовий
шлях, як мовилося, був щедрий на терни. Людина чутливої душі,
він був свідомий того, що відміряно йому в цьому світі небагато.
Десь за рік до фатального дня чітким розгонистим пером виповів
свою останню волю, скріплену, як написав, «Печалю мого зга-
саючого серця». Вірний, щирий син своєї «малої батьківщини» —
невеличкого села Краснопілки, заповідав поховати «в могилу
до моєї нещасної матері — до неї я повернуся після цієї короткої
прогулянки...» А звертаючись до тих, хто був найближче йому,
написав такі слова прощання: «Спасибі всім, до кого я горнувся,
побіля кого серцем стрепенувся». Тож серед найближчих згадаймо
тітку Ганну, яка стала йому другою матір'ю, її дочок Тетяну
та Любу. Це біля їхньої хати в Краснопілці спинився сумний кор-
теж із Києва, в кімнаті, куди залюбки забігав хлопчачком, перебув
останню ніч серед рідних, близьких у скорботній тиші й мерех-
тінні свічок... Востаннє були коло нього сестри Віра, Ольга, брат
Володимир, побратим Анатолій Шаламай з родиною... Горнувся
Іван до щирих людей, зі студентських літ близько спілкувався
з Нілою Підпалою (нині в меморіальному музеї М. Рильського,
який вона очолює, зберігається зжовклий аркушик з теплими
словами майстра про вірш ще школяра Івана Ільєнка), Еммою
Бабчук, Діаною Сливинською, Лідою Харчук, Людмилою Зінчук,
В. Недільком, І. Семенчуком. Пізніше співпраця поєднала його
з Олексою Мусієнком, Сергієм Білоконем, Миколою Жулин-
ським, Сергієм Гальченком. А коли сталося так, що він опинив-
ся без роботи, а, отже, за наших умов без шматка хліба, попри
застереження обачних адміністраторів, таку відповідальність узяв
на себе письменник Володимир Югов, належно оцінивши і твор-
чі можливості Івана Ільєнка, і його чесноти. Ще замолоду

заприятнився з колегою по літстудії при видавництві «Молодь»
поетом Юрієм Капланом, творча доля якого в чомусь схожа з Іва-
новою: лиш з відродженням України, через два десятиріччя, мав
змогу сповна явити свою творчу потугу. Саме Юрій Григорович,
вірний давній дружбі, узявся здійснити видання цієї книжки.

Це, зрозуміло, лише окремі штрихи до небуденної постаті на-
шого сучасника, скромна данина пам'яті друга, колеги по праці
в «Літературній Україні».

Отож — перед вами книжка «В пазурах у двоглавого». Читаю-
чи її, ви не тільки ознайомитеся з непростими, здебільшого тра-
гічними сторінками історії до 1917 року (а ще попереду — понад
сім десятиліть червоної більшовицької наруги, влади, яка най-
жорстокіше здійснювала ту ж таки імперську колоніальну політи-
ку Росії царської). А також усвідомите, яку величезну працю здій-
снив автор. На жаль, ми не мали змоги вмістити представлену
ним бібліографію, якою творчо скористався під час роботи над
книжкою. А ще відчуєте, що спілкуєтесь з людиною, яка пропу-
стила болі, горе свого народу крізь душу і серце, глибоко перейня-
лася усім, що зазнала Україна в пазурах двоглавого, пізніше під
червоним стягом. Воздвиг він цим і собі рукотворний пам'ятник,
якому судиться, віриться, довге життя, — книжку, яка повніше
розкриє очі тим, хто ще не скинув облуду минулого, допоможе
очиститись від вад, які вкорінилися у наш народ за століття ви-
зиску й рабства, повніше усвідомити свою відповідальність за по-
дальшу долю України. З цією метою й написана ця книжка.

Спасибі, Іване, вічна тобі шана, слава і пам'ять.

Вітольд Кирилюк

ВСТУП

Історична наука Російської імперії та її підфарбованої модифікації — СРСР була слухняною прислужницею правлячої еліти та її верхівки — від самодержавців-монархів до не менш владних генсеків.

Класичним прикладом апологетики російського імперіалізму може служити витяг із вступу до «Истории государства Российского» М. Карамзіна:

«Погляньмо на простори цієї унікальної держави: думка ціпеніє; ніколи Рим у своїй величі не міг рівнятися з нею, пануючи від Тібру до Кавказу, від Ельби до пісків африканських. Чи не дивно, як землі, розділені вічними перешкодами природи, незмірними пустелями і непрохідними лісами, холодними і гарячими кліматами, як Астрахань і Лапландія, Сибір і Бесарабія — могли дати одну державу з Москвою. А чи не менше чудова мішанина її мешканців, багатоплемінних, різновидих і так віддалених одне від одного ступенем освіти? Подібно, як Америка, Росія має своїх диких. Подібно іншим країнам Європи, має плоди довготривалого суспільного життя. Не треба бути росіянином: треба тільки подумати, щоб із цікавістю читати перекази народу, який відвагою і хоробрістю здобув панування над дев'ятою частиною світу, відкрив країни, нікому до того часу не відомі, і просвітив їх Божественною вірою — без насильства, без злодійства, що їх вживали інші ревнителі християнства в Європі та Америці, а єдино кращим прикладом»

«Без насильства, без злодійства», «єдино кращий приклад» — усе це з арсеналу агресивної імперської доктрини, якою впродовж століть освячувалися експансіонізм та месіянзм,

підпиралися легенди про добровільне й неминуче входження в лоно ненаситної метрополії багатьох народів.

Навіть В. І. Ленін «натхненник і організатор», кажучи компартійним стереотипом, новітньої радянської імперії, назвав царську Росію «тюрмою народів». Щоправда, швидше задля компрометації того розхитування, ніж для унеможливлення подібної тюрми за нового ладу, вже під обільшовиченим скіпетром.

Ще до середини тридцятих років радянська історіографія, не заперечувала хижацької суті імперського орла, не міфізувала з нього такого собі голуба миру і вселенського добродійства, як повелося пізніше.

Пригадаймо бодай побіжно хронологію нарощування Московської держави, а від Петра I — Російської імперії.

За Івана III — агресія проти Новгороду і його завоювання. Московитяни велися з небаченою жорстокістю, прокотилися землями Новгородської республіки «вогнем і мечем». Таким же чином «приєднано» до Московського князівства за М. Карамзіним «богомерзкую Тверь» (1485 р.), за Василя III — Псков (1510 р.), «богопротивную Рязань» (1520 р.), Північне князівство (1523 р.). За Івана Грозного — Казанське (1552 р.) та Астраханське (1556 р.) татарські царства, Сибірське царство (1582—1583 р.р.). Далі: підкорення Калмикії (1665 р.), Башкирії (1686 р.). За Петра I завойовано Естонію і Латвію (Ливонію), частину Фінляндії. Проникнення в Середню Азію. Привласнення кавказького узбережжя Каспію. За Катерини II — до російської карти доточено північне узбережжя Чорного моря, Крим, правобережну Україну, Білорусію, Литву й Курляндію. За Олександра I — відібрано у шведів Фінляндію, у турків — Бесарабію. Після війни з Наполеоном захоплено частину Польщі з Варшавою. Остаточне утвердження в Грузії, початок багатолітньої війни за поневолення кавказьких горців. За Миколи I — поглинуто Вірменію. За Олександра II — завершено покороєння Кавказу, відібрано у Китаю Приамурський і Усурійський краї, захоплено величезні території в Середній Азії (Ташкент, Самарканд, васальна залежність Хіви та Бухари). За Олександра III — досягнуто афганського кордону. За Миколи II — невдалі спроби приєднати до імперії Манчжурію і Корею. В геополітичних планах Росії часів Першої

світової війни — Константинополь, Турецька Вірменія, Галичина...

Це заковтування своїх сусідів — питома риса російського імперіалізму, найагресивніша форма експансії, яка в планах самодержавців сягала берегів Інду й Гангу, Японії й Середземномор'я.

Україну, як резонно зауважив московським послам-наглядачам гетьман Д. Многогрішний, цар не завоював, а прийняв під свою владу з доброї волі Війська Запорозького, а отже, не мав права вести себе щодо неї як загарбник, розчленувати її і топтати важким чоботом (передача Києва Польщі за Андрусівським миром і т.ін.).

Щодо України, яка справді пристала до Росії добровільно, власне, зв'язала себе з нею мілітарним союзом, царський уряд брутально зневажив договори, які до того ще й постійно фальсифікував, поступово обмежував її права і вольності. Врешті-решт, Росія заковтнула, поглинула Україну, заборонивши їй навіть державницьку назву й перехрестивши її на Малоросію.

Ясна річ, що відповідним чином препарувалися історичні дані про визвольні змагання українців, зокрема, про антиімперські потуги І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика, яких царськими грамотами затавровано зрадниками — тепер уже не тільки царя, а й українського народу. Замовчувалися або згадувалися лише побіжно антиукраїнські акції царизму.

Про цензурні переслідування українського слова, заборону друку чимало цінних даних є в працях С. Єфремова та І. Огієнка, які ще тільки освоюються видавництвами незалежної України. Про імперську суть політики царизму щодо України у вільному світі з'явилось чимало видань (наприклад, «Московська отрута» Д. Донцова, «Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість» П. Штепи), останнім часом такі дослідження стали можливими і в Україні (зокрема про П. Калнишевського, І. Мазепу, П. Орлика).

Назріла потреба дати об'єктивну картину нищення українства царизмом і того активного спротиву цій колонізаторській експансії, який вона зустріла з боку політичних і культурних діячів України, перейнятих ідеєю національного відродження.

У цьому зв'язку постає і таке запитання, якого не обминути: а чи все зробили українці (а конкретніше — тодішня наша

керівна, панівна верхівка), щоб відстояти свою автономію, самоврядування, національну сутність. Чи була низка згубних помилок, починаючи від Б. Хмельницького, який так і не визначив чіткої форми підданства, бо, дотримуючись узвичаєної моральності, він не бажав ставати клятвопорушником і йти проти царя, Та, до речі, і в самого гетьмана, скутого присягою, не піднімалася рука поламати союз з Москвою, хоч її далекосяглі наміри він постеріг.

Можна було б назвати вади такого національного характеру та прорахунки провідників, що в сукупності полегшило шлях до агресії з півночі, замість того, щоб перепинити її.

Безперечно, вікова підмятість деформувала нашу ментальність, породила відступництво, яничарство, запобігання ласки і милостей у сильної метрополії.

Є в цій медалі і зворотний бік: тодішні українці не знали як слід своїх північних сусідів. Хоч і загально визнано, що у Б. Хмельницького була блискуче налагоджена військова розвідка, але глибинної політичної розвідки Московської держави у нього не було. Тому, втікаючи від вовка, він втрапив до ведмедя. Звісно, союз з Москвою був необхідний, але, зваживши на її підступність, можна було відвернути не одну біду, хоча б застерегти юридично від вторгнення в Україну залог з воєводами, що врешті-решт призвело до її остаточної окупації.

Але українство виявилось невмирущим, як писав І. Крип'якевич. Вузьким струмочком, підпільними щілинами плила національна свідомість, ховалася у народній пісні, у кобзарській думі, у руїнах старих городів, на самотніх могилах, на пожовклих листках давніх книг. Віднаходили її чутлива молодь, прислуховуючись до селянської мови, запальні учені, що досліджували останки давнього життя, письменники-романтики, які шукали натхнення у таємничому світі минулого. Шевченко своїм гарячим словом спопуляризував ці змагання і перекував їх у могутні гасла для майбутніх поколінь. Драгоманов, Франко, Грушевський і цілий ряд найперших учнів розвинули новочасну ідеологію українства й реалізували її у громадському житті.

Про все це, та про незнищенність українства, як і його носія — народу, і йдеться на подальших сторінках цієї праці.

ПЕРЕДУМОВИ ТА СУТЬ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 РОКУ

— Генеральний сейм у Чигирині 1650 року, пересторога Черкаського протопопа ф. Гурського про спілку з Московією. — Застереження запорозького козацтва. — Україна перед доконечною потребою мілітарного союзу. — Вичікувальна позиція Москви, ненадання допомоги проти Польщі. — Відмова московських послів «учинити віру» за царя на Переяславі. Нагорода Бутурліну за непоступливість. — Різні трактування договору: двосторонній, порушення якого одним із суб'єктів, призводить до втрати його чинності (Б. Хмельницький); односторонній політичний акт з милості царя (російська дипломатія). — «Перша дипломатична перемога Москви» (в. Липинський) — відібрання присяги російськими урядниками в частини населення України. Спротив цій присязі. — Березневі статті 1654 року та регламентовані ними заборони. — Різні правові дефініції угоди з Московією.

Протягом кількох століть Переяславська Рада 8 січня 1654 року трактувалася російськими, а пізніше радянськими істориками, як вияв споконвічного прагнення українського народу жити спільно з російським у єдиній державі — чи то була царська Росія, чи СРСР. Як же було насправді?

Щодо споконвічних прагнень до воз'єднання, то таких не виношував ні український народ, ні гетьман Богдан Хмельницький, який навіть готувався разом з татарами йти походом на Московію, а посланцям путивльського воєводи заявив:

«Я все: і городи московські, і Москву зломлю. Та й хто на Москві сидить, і той від мене не відсидиться, — за те, що не вчинив цар помочі на поляків ратними людьми».

Після Білоцерківського договору з Польщею від 18 вересня 1651 року, Україна втратила Брацлавське воєводство,

а чисельність реєстрового війська було зведено до 20 тисяч (із 40 за Зборовським договором), стало остаточно ясно, що без мілітарної допомоги їй сам-на-сам Польщу не здолати, не вирватися з-під її тяжкого гніту.

Союзництво з турками і кримськими татарами, людьми чужої віри, нехристиями, як їх називано в народі, не могло мати підтримки в широких масах. До того ж татари були союзниками непевними, їх легко було переманити золотом у стан ворога в найскрутніші моменти. Як під Берестечком, коли вони не лише зняли з позиції і подалися геть, а й захопили в полон гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, які кинулися їх завертати.

Ще раніше, на генеральному сеймі в Чигирині у травні 1650 року, куди з'їхалися посланці від султана турецького, царя московського і короля польського, гетьман Богдан Хмельницький, як оповідає «Історія русів», заявив урядникам і чиновникам, котрі

«заразилися властолюбством і присвоєнням собі начальства і негідності», а тому були проти будь-якої чужоземної протекції, «що він більше от них знає, яко постарілий у справах політичних, якому саме урядові в народі Малоросійському бути належить. А що йдеться про протекцію, то вона нам не лише корисна, але майже неминуча, і розсудлива людина або досконалий політик з першого погляду запримітить, що саме положення землі нашої, відритої з усіх сторін і незручної до укріплення, робить з нас гралище невідомої долі і сліпих випадків».

Старші козацькі достойники з гетьманом на чолі схилилися до протекції Москви, яко «єдино племінної», але молодші противились і устами «партизана свого і оратора Осавула Генерального Боруна» свої контраргументи висловили таким чином, що

«в народі Московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у вищій мірі і що в них, окрім Божого і Царського, нічого власного нема».

І бути не може; і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в нього не мати нічого, а лише рабствувати. Самі вельможні та бояри Московські титулюються звичайно рабами царськими,

і в проханнях своїх завжди пишуть вони, що б'ють чолом; щодо посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять, а накуплені в бранців та невільників, і ті кріпаки, або, за їх назвою, «крест'яне обох статей», себто чоловіки та жінки з їхніми дітьми, за невідомими у світі правами та привласненнями продаються на торжищах і в житлах од власників і господарів своїх нарівні з худобою, а незрідка і на собак вимінюються, і продавані при тому мусять бути ще зумисне веселими і виказувати своїм голосом, добротою і знаннями будь-якого ремесла, щоб через те скоріше їх купили і дорожче заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом, є те саме, що кинутися з вогню та в полум'я.

Черкаський протопоп Федір Гурський, котрий «був шанований в народі як видатний богослов та проповідник», збурился на тому зібранні пристрасті і так подіяв своїм виступом «на депутатів найпростіших, на всіх козаків», що «вони підняли одверте ремствування і галас проти Хмельницького». А промова його зводилася ось до чого (за аналогією до Євангельської притчі про дари Ісусові-немовляті від трьох царів і волхвів — золото, ладан і мирну): дарунки від трьох царів, піднесені в Чигирині, знаменують, що народ буде жити і вкриватися в те, що ті дарунки загорнуті: польські — в килими, турецькі — в шовк, а московські дари

«суть всі в рогожах, то неминуче і народ, живучи з ними, доведений буде до такої вбогості, що вбереться він у рогожі і підрогожі». «І ці висновки суть і вірні і перевищують усіх оракулів в світі», — закінчив своє слово знаменитий витія.

З-поміж козачих докорів Хмельницькому, якого на тому сеймі називано навіть «запроданцем та зрадником вітчизни», був і такий, що він хоче віддати їх на поталу, «в неволю добровільно» і до того ж

«такому народові, котрий не подав їм жодної допомоги в найлихшій їхній годині, не подав навіть води промити кривавих уст наших...» — тож і стояли на тім, що «ліпше нам бути у безперервних війнах, за свободу, ніж накладати на себе нові ланцюги рабства та неволі».

Бо, коли з таким народом об'єднатися, не вгавали козаки, то

«або вони нас розпродадуть поодиночі, або переморять на вулицях своїх і розпуттях...»

Літопис Самійла Величка подає лист Богдана Хмельницького до запорожців про те, що московську протекцію він не хоче чинити без їхнього зіволення і поради. Низове козацтво побажало завершити цю справу на користь вітчизни і всьому Запорозькому війську, висловивши таку пересторогу:

«Але як писатимете пакта, то звольте, ваша гетьманська милосте, дивлятися до того самі, щоб не було в тому чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного предконвічним правам та вольностям».

Богдан Хмельницький, плекаючи державну ідею, не тільки мав намір здолати Польщу («Лядська земля згине, а Русь буде панувати...»), а й відновити стару Руську державу на всіх етнічних українських теренах. Москва не втручалася в українсько-польську війну, посилаючись на «вічний мир» з Річчю Посполитою, хоча і побоювалася їхнього примирення (потенційний блок проти неї). Утвердження козацької держави непокоїло Москву ще й тому, що ставало перепоною для здійснення її домагань щодо спадщини Київської Русі. Хмельницький ще восени 1650 року в присутності московського ігумена Суханова не таївся зі своїм наміром піти на царя (у спілці з турками, татарами, волохами та ін.), якщо «государ нас... під свою державу не прийме». Таке нахваляння Москва, якщо і не сприймала за докончене, то, тасуючи свої політичні карти, не скидала з рахунку. Та коли підвернулася нагода, подарована Москві самою історією, «присовокупить» Україну безкровно, мирно та ще й на її прохання, то вона цю нагоду використала сповна. Російський уряд дивився на Україну, як на повсталу частину Польської держави, як на провінцію, що її кортіло прибрати до рук. Важливо й те, що мати під боком самостійну державу, козацьку республіку з її традиційними вольностями Росії аж ніяк не хотілося, бо така вільна сусідська країна була б постійною загрозою самодержавному ладові, нагадувала б росіянам про можливість іншого життя, на засадах права і законності.

1648 року, урочисто прибувши до Києва, гетьман радився з церковними ієрархами і старшиною. І тоді дійшли згоди про

необхідність звернення до Москви за допомогою в боротьбі з Польщею.

Але Москва не квапилася ні з військовою, ні з дипломатичною допомогою. Тимчасом 1649—1653 роках на Україні перебувало 13 посольств від царя, які вивчали можливість союзу. Гетьман також відправляв своїх послів до Москви.

У серпні 1653 року через козацьке посольство Григорія Яцьковича та Лавріна Капусти справу про союз з Московською державою було залагоджено, і 11 жовтня Земський собор ухвалив розпочати війну з Польщею, а гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким прийняти *«под високою руку государя»*.

Союз із Московською державою Хмельницький розглядав як двосторонній договір, що покладав би на обох його суб'єктів зобов'язання, в разі порушень яких він втрачав би юридичну силу. Російські ж дипломати дивилися на цей союз, як на милість царя, тобто односторонній політичний акт, за яким не стояло ніякого правового гаранту, чого вони навмисне уникали.

Тож військово-політичний союз України з Московською державою у трактуванні Земського Собору і всієї подальшої російської дипломатії модифікувався у формулу *«нід Государеву високу руку»*.

Надзвичайна дипломатична місія московського уряду — *«велике посольство»* із трьох вищих достойників, на чолі з ближнім боярином і намісником Тверським Василем Бутурліним, духовенства і почту 200 стрільців отримало вказівку царя їхати у Київ і *«к Хмельницькому от себе послать»*, щоб також прибув туди. Але гетьман вибрав для переговорів Переяслав, зважаючи на антиросійську опозицію вищого українського духовенства й уникаючи надмірних урочистостей.

31 грудня 1653 року це посольство прибуло до Переяслава, а ще 23 жовтня цар Олексій Михайлович в Успенському соборі Кремля велів

«объявить войску идти войной на недруга земли русской и веры православной — короля Речи Посполитой и Литви — Яна-Казимира».

8 січня 1654 року відбулася генеральна рада, яка ввійшла в історію під назвою Переяславської. Московські послы в своїх

звідомленнях, у *«статейному списку»* дуже її прикрасили (щодо кількості народу, ентузіазму і т. ін.). А вранці того ж дня в гетьмана була *«тайна рада»* з полкониками й генеральною старшиною, де зійшлися на тому, щоб укласти договір з російським царем, і окреслили процедурну схему.

На генеральній раді Іван Виговський прочитав царську грамоту, а Василь Бутурлін і Богдан Хмельницький обмінялися промовами. Бутурлін обіцяв, що цар буде тримати гетьмана і все військо Запорозьке у милості і *«от недругов в зших в обороне и защищенье»*.

Після ради гетьман з послами поїхав до соборної Успенської церкви.

На пожадання гетьмана, щоб послы *«учинили віру»* за царя, тобто від його імені присягнули і таким чином, прилюдно, в церкві ствердили союз і запевнили народ в готовності боронити Україну (*«польскому королю не выдавать»*), в непорушності вольностей та внутрішнього устрою козацької держави, Бутурлін категорично заявив, що *«всякой подданой повинен веру дать своему государю»*, а вони присягати за царя не будуть. Водночас від царського імені обіцявся боронити Україну і не посягати на її вольності. Це вельми збентежило козацьку старшину, яка інтуїтивно відчула ту прірву, яка розділяє дві держави з відмінними політичними цінностями і традиціями. Гетьман полишив послів у церкві й пішов обмірковувати ситуацію з Старшинською Радою, яка доручила полковникам Павлові Тетері й Григорію Лісницькому переконати послів у необхідності присяги. Та ті виявилися непоступливі, кілька разів заявивши, що *«говорить о том непристойно»*, але запевнили, що слово государя перемінне не буває. Гетьманові й старшині (а вже вечоріло) нічого не залишалось, як прийняти ці слова на віру, за акт, рівнозначний присязі, і вчинити публічну присягу тільки зі свого боку.

Саме за цю непоступливість у Переяславі цар Олексій Михайлович надав Бутурліну звання *«дворечества з путем»*, яке мали тоді в Московській державі тільки два достойники, та інші нагородили.

На переговорах гетьмана з послами після Переяславської ради йшлося про антипольську коаліцію, про військові дії проти Польщі, зокрема про участь у них Москви. Хмельницький

забажав мати царське військо у Києві. Бутурлін витлумачив це ширше, ніби гетьман просив царських воєвод і в інші міста. Якогось чіткого уточнення чи опротестування з українського боку тут не сталося. Але весь час гнітило якесь занепокоєння і недовір'я, посіяні відмовою послів присягнути. Тому 12 січня до них з'явилася делегація на чолі з генеральним писарем Іваном Виговським і попросила дати *«письмо за своїми руками»* про непорушність вольностей, прав і маєтностей, мотивуючи це тим, *«чтоб всякому полковнику било что показать, приехав в свой полк»*, бо в противному разі це викличе сум'яття серед козаків.

Старшину непокоїло прибуття до міст московських урядників, які мали приводити до присяги людність. Бутурлін пояснив, що після виконання цієї місії, вони Україну залишать. Це питання тоді було настільки важливе, що спеціально розглядалося на Старшинській Раді, яка дала згоду на приїзд *«присяжних людей»*. Це гостре почуття недоторканості своєї вітчизни ще не вивітрилося, як станеться згодом, тому така прискіпливість до вторгнення, навіть короточасного, урядників чужої, хоч і союзної держави. Однак за великим рахунком, це був програш гетьмана. Як зауважив В'ячеслав Липинський, *«відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередньо «на царя» це перша дипломатична перемога Москви, котрою голосно хваляться московські послы...»*

17 січня Богдан Хмельницький із Корсуня звернувся з листом до боярина Василя Бутурліна з проханням як найшвидше надіслати російські війська до Києва:

«...чтоб к Киеву днем и ночью с ратью поспешилися, что там лутчие все православне и все Войско его царского величества Запорожское утешится, как услышит, что рать его царского величества к Киеву будет».

Така була віра у союзницьку допомогу. Про те, що сам накликає в Україну ворожу, агресивну їй силу, гетьман і не помишляв, виходячи зі своїх шляхетних переконань щодо царської опіки та віри *«в милость премногую»*.

Цей же мотив виразно чувається і в присязі гетьмана цареві:

«Милість Божа над нами! Як за давніх часів за великого князя Володимира, так і тепер родич їх великий государ,

цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Русі самодержець, зглянувся на свою батьківщину Київ і на всю Малу Русь ласкою своєю, як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Київ же і вся Мала Русь — вічне їх, а ми раді великому государеві служити щиро всіма душами своїми і голови свої складати за його многолітнє здоров'я».

На жаль, двоглавий орел покрив українське гніздо не з думкою про захисток, а з хижим наміром прибрати його до своїх пазурів.

У жалуваній грамоті Гетьман і Військо Запорозьке названо *«підданими»* московського царя. Це *«підданство»* мало таке розгорнуте трактування:

«... И нам, великому государю и Сину нашему государю цесаревичу Алексею Алексеевичу и наследникам нашим служить и прямити и всякого добра хотети, и наших государских неприятелей, где наше государское повеление будет, ходитъ с ними битися, и во всем бити в нашей государской воле и послушаньи на веки».

Підданство зводилося до номінальної протекції царя над Україною, тільки до певного контролю. Цар здобув право одержувати з України грошову данину. Цю одноразову суму щорічно мали збирати місцеві органи й передавати до царського скарбу через надісланих із Москви людей. Отже, фінансова адміністрація залишилася в українських руках.

Уже в травні 1654 року з Москви прибули агенти для відібрання доходів, але гетьман відклав цю справу надалі. Фактично до кінця XVII століття статті про данину лишались не виконані.

За договором 1654 року влада гетьмана залишалася необмеженою, її він одержував за вибором війська Запорозького і мав довічно. Ніяким обмеженням не підлягало і право вибору гетьмана — про особу новообранного треба було повідомляти Москву. Він же повинен був складати присягу цареві.

Договором у цілому забезпечувалася внутрішня автономія України.

Згодом гетьман Пилип Орлик, звертаючись до європейських держав з маніфестом, дав таку оцінку Переяславській угоді та її наслідкам:

«Всім відомо, що Ясновельможний Гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю Московському цареві. І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович підтвердив клятвою охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю і руський народ... Всі знають, що після смерті Ясновельможного Гетьмана Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтверджені в свій час нею самою; цар хотів закріпостити в рабство вільний руський народ».

Європейські держави дивилися на Україну після Переяславської угоди як на вільну і незалежну. Показовий щодо цього лист шведського короля Густава ІУ, який 1656 року писав до Богдана Хмельницького:

«Ми знали, що між Великим князем Московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, що полишив свободу народові цілою і непорушною».

Сам російський уряд під час укладення договору і в перші роки після нього визнавав Україну вільною державою. В «статейному списку» Бутурлін називає дві окремі країни — «Государево Московское государство и Войска Запорожского Украина».

Лише при зносинах Москви з Україною, в своїх українських актах, цар Олексій Михайлович вдається до нового відтепер титулу — «всєя Великие й Малыє России самодержец». Задля цього і була відповідна «печать Малоросійская».

Військо Запорозьке відокремлювалося від Московської держави кордоном (і митним у тому числі — московські купці, як і чужоземні, мали платити мито, українським купцям не було вільно торгувати у Московщині), до 1709 року росіяни не мали права на придбання маєтків на Україні.

«Отже, Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України і Московщини, гарантованою протекцією московського царя над Україною й оформленням новим — українським — титулом царя, — пише у своєму дослідженні „Українсько-Московська угода 1654“ Олександр Оглоблін. — Але історія українсько-російських взаємин не пішла

шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України й Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс україно-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі».

ПЕРШІ СПРОБИ МОСКВИ ВІДСТУПИТИ ВІД БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ 1654 РОКУ

Автономія України як внутрішня суверенність. — Спроби російської дипломатії трактувати Переяславську угоду як втілення ідеї «воссоєдинення Руси». — Тенденція Москви до поглинання самобутності частин. — Перешкоди царського уряду зносинам Б. Хмельницького з Швецією. — зневажання московськими послами дипломатичного етикету. — Перемир'я Москви з Польщею за спиною України. Недопущення на ті перетракції дипломатів Гетьмана. — Намагання посадити воєвод в українські міста. — Каральні акції воєводи Шереметьєва. — Спроби усунути Б. Хмельницького від командування спільними україно-російськими силами. — Недостатня допомога Москви Україні ратними людьми. — Конфлікти з російськими воєводами під час походу на західноукраїнські землі. — Москва на заваді загонові Ждановича, посланому в Польщу.

Уже в «статейному списку» боярина Василя Бутурліна про перебіг Переяславської ради простежується тенденція трактувати цей акт як втілення ідеї «воссоєдинення Руси». До речі, українському посольству, яке виїздило з Москви 27 березня 1654 року, разом з жалуваними грамотами і статтями договору було передано лист гетьманові, яким викликався в Москву митрополит Сильвестр Косів для пояснень з приводу його сутичок з московськими воєводами. Цар Олексій Михайлович силував українців —

«прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верою, так и чином: хохли, которые у вас на головах, постригите».

Приключку з цими «хохлами» можна було б сприйняти як жарт, аби все це не було так сумно. Адже в цьому виявлялася типова для Москви нетерпимість до всього чужого, невідступна вимога уніфікації, в прямому і переносному розумінні — постригу всіх під єдиний московський гребінець. Не випадково Іван

Нечуй-Левицький у нарисі «Український гетьман Іван Виговський» наводить таку чутку, яка непокоїла народ,

«що ніби цар хоче, щоб козаки не носили червоних козацьких чобіт, а взувалися в чорні чоботи по-московськи, щоб українські селяни взувались по-кацапському в личак».

Та справа посягненням на «хохли» не обмежувалася. Москва почала сунути палиці в колесо зовнішньої політики України. Коли у травні 1655 року Богдан Хмельницький відправив до шведського короля посольство на чолі з сотником Костем Бурляєм, щоб домовитися про спільні дії проти Польщі, царський уряд, незважаючи на гетьманові листи до Олексія Михайловича та високих достойників, не пропустив цю місію до Швеції, і завернув її на Україну. В листі до гетьмана вказувалося, що надалі посиляти своїх послів до шведського короля «непристойно». Певне, почувавши все ж таки вину перед гетьманом, цар наказав Бутурліну перепросити Хмельницького особисто, щоб той не брав історію з посольством «в оскорблене».

Коли в червні 1657 року до Чигирини прибув спеціальний посол від царя Федір Бутурлін, гетьман уже так нездужав, що не міг встати і вести перемови, тому доручив розпочати їх Івану Виговському, своїй правій руці. При цьому пояснив, що відчувається не на силі, а коли зведеться на ноги, візьме участь у переговорах особисто. А тим часом запросив послів до столу. Та вони несподівано відмовилися, що було тяжкою образою господаря й ігноруванням узвичаєного етикету. Тільки зауваження гетьмана про те, що він сприйме це як вияв царської немилості до себе, змусило посла не відцуратися хліба-солі у правителя Української держави.

Все ж таки хворий гетьман дав аудієнцію послам. Бутурлін почав його вчитувати за «непослушанье» (союз з Ракоці, з шведським королем, посланка загону Ждановича в Польщу). Ні юридичного, ні морального права на догани гетьманові Москва тоді вже не мала, бо ще в серпні 1656 року у Вільні, за посередництвом австрійського цісаря, уклала перемир'я з Польщею. В Чигирині це сприйняли як зраду. За свідченням батька Виговського Остапа, українські послы, які повернулися з Вільно, обіймаючи ноги Богдана Хмельницького, доповідали йому: «Нині військо Запорозьке в Україні пропало. Помочі нема нізвідки, і голови не маємо

де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновласні царської величності послі. Бо не тільки не радилися вони з нами, а навіть іздалека до наметів посольських не допустили, наче собак до церкви Божої».

Послі від польських комісарів перечули, що нібито їм, Війську Запорозькому знову бути під королем. А якщо козаки не будуть податливі, то цар пособить своїми ратниками їх бити.

Уражений гетьман, за переказом того ж Виговського, зшаленів і потамував розгублених послів такими словами:

«Не журіться, діти! Я знаю, що робити! Нам треба відступати від руки царської і підемо туди, де Всевишній владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хоч би під самого бусурмана».

У Чигирині у жовтні 1656 року відбулася генеральна рада.

«Усі полковники, осаули і сотники склали собі взаємно поміж собою присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти ворога всі, як один муж, разом стояти будуть.»

До суті цієї ради та її ухвали мав доскіпливий інтерес київський воєвода, який офіційно й негласно намагався вивідати її вислід. Богдан Хмельницький через посла Павла Тетерю довів до відома царя свою оцінку Віденської угоди як «несправедливої», він назвав дії Москви «немилосердієм», бажанням «звернути» полякам «нашу Отчизну».

Після Віленського перемир'я, коли цар, зваблений обіцяною йому польською короною, явив підступність і віроломство, основним завданням Богдана Хмельницького, за визначенням В'ячеслава Липинського, стало незалежнення від Москви. Гетьман енергійно взявся за утворення коаліції з Швеції, Семигороддя, Брандербургу, України, Шотландії, Волощини й Литви. Вона спрямовувалася проти Москви, а з другого боку — проти Польщі і Криму.

Тож Хмельницького взяв за серце «большой вичет» московського посла Бутурліна, він у відповідь «говорил сердитуя» про немилосердя царя, який замирився з поляками і хоче віддати їм козаків. Тоді ж нагадав, що продовж дев'яти років козаки стримували хана від наїздів на Московію.

Під час цієї розмови гетьман торкнувся болісного питання про московських воєвод. Адже ще в Переяславі було домовлено про військову залогу з воєводою лише в Києві та й то для оборони міста, без втручання в його внутрішнє життя. І що принципово — гетьман цю залогу не мислив як постійну. Московські ж дипломати вигадали, що він дав згоду на осідок воєвод у Чернігові, Переяславі і Ніжині. Довелося це спростувати й категорично відмежуватися від такої навалної тактики.

Коли в Чигирин з'явилися посланці від царя з тим, щоб Богдан Хмельницький визначив у Києві дворище, на якому оселилися б московські стрільці, гетьман на це своєї згоди не дав. Бо вважав, що вони мають бути тимчасово, без постійного осідку.

Високі царські урядники були першими проповідниками експансіоністської політики Москви, яка відповідно добирала й підходящих людей на ці пости. Так, за свідченням сучасників, Шереметьєв, настановлений воєводою в Київ, був суворої, твердої вдачі, наскрізь пройнятий тяжким духом московських порядків. Його дратували вольності, які мали місцеві козаки й міщани. Вважаючи себе владнішим за гетьмана, він нахвалявся викоренити те волелюбство, став пригнічувати населення, хапати козаків в тюрми, піддавати їх тортурам, стинати голови.

Постій російського війська в містах України було узаконено Глухівськими статтями. Оцінку такої окупаційної політики образно дав пізніше, 1707 року Іван Мазепа в листі до польського короля Станіслава Лещинського:

«Київ та інші фортеці в Україні великими гарнізонами осаджені, під якими козаки, як перепелиця під яструбом, не можуть голову піднести».

Російське військо, яке мало б стояти в обороні України, виявилось не дуже боєздатним. Так, улітку 1655 року в південних степах під Охматовим та Дрижиполі полки Шереметьєва не витримали польського удару і зазнали великих втрат.

Образ московського царя, як могутнього протектора і надійного оборонця, після цього померк.

Пропозиція Москви створити на Україні десять солдатських полків (по 1000 чоловік кожен) була відхилена гетьманом, як і намір обсадити українські міста воєводами. Послі повідомили

Хмельницького, що Олексій Михайлович збирається «*Киев учинить для своего царского пришествия столицею*» і звести в ньому «*двор свой*».

Конфлікти з московськими воеводами особливо загострилися під час спільно походу на західноукраїнські землі. Шведському королеві Хмельницький пояснював у листі, що не хотів туди пускати Москву. По-перше, ратники чинили розбій, виявляли жорстокість навіть до мирного населення, а по-друге, воеводи вважали зайняті міста здобутком царя і силували їх присягати йому на вірність. Так, коли добровільно здалося містечко Ягельниця, Бутурлін намірявся тамтешню шляхту вислати в Лівобережну Україну, але гетьман припинив цю каральну акцію.

Шведський король Карл X Густав у листі до Богдана Хмельницького передбачливо писав, що Московське самодержавство «*не потерпить у себе вільного народу*», не дотримається своїх обіцянок і поневолить козаків, а тому радив відступатися від союзу з Москвою.

В грудні 1655 року Олексій Михайлович за порадою австрійських послів погодився на мир з Річчю Посполитою. Москва згорнула свої військові дії проти Польщі, що перешкодило гетьманові визволити західноукраїнські землі.

Богдан Хмельницький, який уже знав про намір Росії з Польщею «*в совете жить*», писав царю про розбій поляків на Україні, просив його «*не подавать нас на поруганье иноверных*», а також повідомити місце і дату переговорів з королем. Навіть направив у Москву спеціальне посольство, яке мало домовитися про включення в число дипломатів козацьких представників...

27 липня 1657 року відійшов у вічність гетьман Богдан Хмельницький, так і не встигнувши втілити в життя свою величезну ідею — створення Руського князівства і полишивши Україну в дуже непевний час, коли Москва вже заходилася обчухувати дерево її державності.

Семен Дівович так передав плач і розпач козаків над померлим своїм вождем:

*Ласкавий наш отче, о батьку наш любий,
Невже прийде без тебе гонитель для згуби...*

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ У БОРОТБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ ВІД МОСКВИ

Щойно в Москві стало відомо про смерть Б. Хмельницького, як у Чигирин прибула місія В. Кікіна, що мала скористатися з цієї нагоди для своїх загарбницьких цілей. Передусім почалося суто московське крутіство з обранням гетьмана. За варіантом договору від 14 березня 1654 року регламентувалося, що Військо Запорозьке обирає гетьмана і повідомляє про його особу царю. Та після смерті Хмельницького у Москві почали наполягати, щоб кандидатуру на гетьмана повідомляли заздалегідь і погоджували її з царем. Тому двічі обраного Івана Виговського цар не визнавав.

У Корсунь посол Матвеев привіз царську грамоту, яка адресувалася Виговському як писареві, а не гетьманові. До того ж розпорядження із Москви не могли не насторожити старшину: цар посилав сановників, кінне і піше військо, зобов'язуючи наготовляти для його потреб харчі й підводи. Це військо під проводом князя Ромонадовського прибуло нібито для захисту України і розташувалося в Переяславі і Пирятині.

За правилом, однобічно встановленим Москвою, Виговського мали обрати в присутності московського спостерігача. 7 лютого 1658 року в Переяславі й відбулась нова рада. Та в посла були не тільки належні повноваження. Він мав царське доручення здійснити ряд антиукраїнських акцій: домогтися згоди гетьмана на впровадження воевод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву і Миргород та на утримання «*ратних людей*» місцевим коштом; скасувати козацтво в Білорусії; надіслати Швеції ультиматум про її примирення з Москвою; збирати податки в російську скарбницю. На такі домагання Виговський формально дав згоду, але з обмовкою, що для залагодження всіх цих питань він поїде в Москву. На закид Хитрово, що Україна — це «*гілля, відламане від природного кореня*» Росії, він відповів, що ці

держави рівноправні: «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною — ми є військо непереможне».

Розглядаючи підданство України як поступове її поглинання, Москва прискіпливо стежила за трактуванням союзу гетьманами. Тож, коли Іван Виговський вжив до свого титулу «вільний підданий», йому зауважили, нагадавши, що Богдан Хмельницький підписувався «його царської величності підданий». Також і щодо найменування козаків — велено було замість «вільні піддані» вживати — «вічні піддані».

Москва пильно додивлялася до внутрішніх неузгод і конфліктів в Україні й не проминала нагоди урвати з тієї колотнечі зиск. У цьому їй підіграло запорозьке козацтво, яке вона прихилила щедрими дарунками. Воно не визнавало обрання гетьмана Івана Виговського, що відбулося не на Січі.

Доноси в Москву слав і полтавський полковник М. Пушкар, який претендував на булаву. Там усіляко підтримували опозицію. Пушкар уже тішив себе гетьманом і обіцяв піти на поступки, які обмежували б права України.

Умовляння з боку Івана Виговського та митрополита Діонісія Балабана цього марнословця не вгамували. Довелось діяти оружно, — Мартин Пушкар під час бою загинув.

Після кривавої авантюри Пушкаря Виговський вважав союз з Москвою остаточно розірваним. У своїй політиці він опирався на козацьку старшину, але його польська орієнтація відлякувала народ, в якого ще ятрилися рани від визиску й знущань шляхтичів, від міжконфесійних чвар. Та все ж Москві, яка несла Україні руїни і згубу, було кинута заклик. Виговського підтримала генеральна старшина, більшість полковників із своїми козаками, духовенство, яке чинило опір намаганням підпорядкувати українську церкву московському патріархові.

16 вересня 1658 року в Гадячі було підписано трактат між Україною та Польщею, за яким Українська держава під назвою «Велике князівство Руське» у складі Київського, Черніговського та Брацлавського воєводств входила у федерацію з іншими двома вільними республіками — Польщею і Великим князівством Литовським (Литва і Білорусія) під зверхність короля, якого мали обирати всі члени союзу.

Одним із авторів цього документу був полковник Юрій Немирич, який належав до найосвіченіших діячів свого часу. За його плечима були Оксфорд, Кембрідж і Сорбона. В Парижі він видав латиною трактат «Розвідка про Московську війну», в якій порівнювався устрій Російської і Польсько-литовської держав, а також «Опис і виклад духовного арсеналу християн». Немирич був першим помічником і дорадником Виговського. Як канцлер Великого князівства Руського, він виступив на сеймі Речі Посполитої з промовою, в якій переконливо доводив доцільність Гадяцької угоди. Ця промова одразу ж вийшла друком.

Гадяцька угода передбачала для козаків широкий простір для розбудови освіти і культури (дозвіл на дві академії, колегіуми, книгодрукування).

Неабияким досягненням для України була заборона польським військам стояти на її території, тобто Великого Князівства Руського, встановлення свого незалежного трибуналу. Польський король у переговорах з Московією не повинен був торкати-ся України без її відома.

Крім вільних зносин із іншими державами (лише дозволявся союз з Кримом), Велике Князівство Руське мало всі ознаки суверенної держави. Козаки мали входити до спілки народів (поляків, литовців, білорусів та українців) «як вільні до вільних, рівні й чесні до чесних», а не бути «підданими», як то повелося з московським царем.

Але прагнення старшини до сворення аристократичної (замість демократичної) республіки через означені в угоді посяги на шляхетство не могли знайти підтримки в козацтва, бо шляхта втратила в них моральний авторитет, козацька честь була їм вище за шляхетську. Взагалі ж широкі маси не зрозуміли далекосяг-лості Гадяцької угоди, її перспектив для прав і вольностей.

24 жовтня 1656 року цар Олексій Михайлович звернувся до українського народу з грамотою, в якій Івана Виговського оголошено зрадником і клятвовідступником. Демагогічна заява про те, що Виговський, «не злякавшись праведного і страшного суду», вчинив між «православними християнами відщепенство і чварну війну», щоб привести їх до лядської і латинської віри, за задумом царського уряду, мала сіяти недовіру до гетьмана, і справді знаходила

благодатний ґрунт. Тим паче, що поряд стояли запевнення Москви в зиченні «добра й миру» козакам і старшині.

А разом з цим і слобідські козаки нападали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги і милосердя шарпали, обдирали й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все нанівець. Гетьман відповів на грамоту царя та руйництво його війська маніфестом, адресованим до володарів і громадянства Європи, в якому розкривав причини, що спонукали Козацьку республіку вийти з-під опіки Москви:

«Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щиросердечною маніфестацією, що приводом до наших війн із Польщею не була жодна із причин, інша мета і намір, як оборона Святої Східної Церкви, рівно як і наших прадідних вольностей, любов до котрих ми зберегли, спільно з нашим гетьманом вічної пам'яті Богданом Хмельницьким і нашим писарем Іваном Виговським...»

І не з іншої причини ми прийняли протектората Великого князя Московського, а лише на те, аби за угодою, що укладена завдяки зброї і нераз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків...»

До написання цього документа, з якого наведено лише початок, був причетний Юрій Немирич, який у листі до герцога Адольфа Йоана, брата шведського короля, Карла X Густава про військову допомогу Виговському проти Москви, переконливо доводив, чому ж мала постати оборонна війна козаків:

«Московити звалили на нас тяжче ярмо, те, що від нього не так давно хотіли звільнитися козаки, котрі боролися з поляками за віру і свободу... Ми почали — чи то війну, чи справедливу оборону, хай з'ясовує це християнський світ. Там, де болить, там і руку тримаєш».

Наприкінці березня 1659 року Іван Виговський звернувся з універсалом до українського народу, в якому перерахував сподіяні й очікувані кривди від царя; які й змусили його неминуче «от держави російської одложитися». Він запевняв народ, що краще здобути вольності кров'ю, ніж жити «у залізній московській неволі».

А в квітні стотисячне російське військо під проводом князя О. Трубецького посунуло на Україну. Містечко Срібне, яке пробував оборонити прилуцький полковник Петро Дорошенко, було зруйноване, а людність вигублена. Як пише Величко, князь Пожарський, котрий командував загоном, «тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав в полон з усіма їхніми прибутками». Після цього російські війська «обгорнули найщільнішою облогою» Конотоп, але його впродовж 70 утримував ніжинський полковник Григорій Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків. Тим часом російські загони сплюндрували місто Борзну, винищили багато жителів, не даючи пощади жінкам і дітям, а вцілілих, ніби татари, погнали в ясир у Москву. Те ж скоїлося і в Ніжині.

Маючи війська значно менше, Виговський поспішив до Конотопа, вдаючись до традиційної козацької кмітливості. Завдяки тактичному маневрові, він розгромив коло багнистої річки Соснівки загін Пожарського, полонивши цього князя.

«...З тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що хто мав крилаті коні»,

— так передає скруту росіян Самійло Величко. Там лягло тридцять тисяч царських ратників. Трубецької з-під стін Конотопа мусив утікати до Путивля.

«Цвіт московської кінноти... загинув в один день, і ніколи вже після того московський цар не був спроможний вивести в поле такого блискучого війська, — так оцінює ту поразку Сергій Соловйов. — В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах напав на Москву... Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар із боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами та майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль».

Але той переполох був даремний, бо гетьман, не піддаючись на намову свого союзника кримського хана і найманих військ із сербів та німців, не захотів на територію московської держави вступати. Цим він переконливо підтвердив, що війна з боку України носила суто оборонний характер, що вона не мала загарбницьких осягів.

Під Конотопом Іван Виговський здобув блискучу перемогу, але не зумів її належним чином закріпити. До того ж він не вигнав з України російських воевод. Озлоблені стрільці київської залоги вчинили страшний погром містечок і сіл (Гоголів, Вороньків, Трипілья, Стайки та ін.), спалили їх, а жителів винищили. Є свідчення, що воевода Барятинський ходив на лова за «зрадниками» і всі шляхи до Києва обставив шибеницями, на яких вигубив понад три тисячі людей.

Виговський згаяв час, погодився на переговори з Трубецьким, що дало останньому оклигати від поразки й зібратись із силами.

Гетьман 11 вересня 1659 року зібрав раду в Германівці під Києвом, на якій опозиціонери звинуватили його в тому, що він проміняв козацьку свободу на шляхетські привілеї. Українських депутатів до варшавського сейму Сулиму й Верещаку, які збиралися прочитати гадяцькі статті, зарубали на місці. Виговський мусив вдатися до втечі. Згодом у Білій Церкві на його місце було обрано Юрія Хмельницького.

«Сила козацька ослабла от тієї замотанни, — скаржився Виговський у листі до польського короля. — Величезні полки: Полтавський, де було 40 000 люду, Миргородський, де було 30 000, Прилуцький та Іркліївський загинули вкїнець; городи та села заростають кропивою, а людяність була або винищена, або розбіглася навсібіч, а кого-так і татари погнали в неволю».

В опозиції до Івана Виговського опинився і полковник Іван Богун, тобто, може, й мимохідь став лити воду на млин царських поневолювачів. А невдовзі перед тим він у своєму посланні затаврував за зраду прихильника Москви наказного гетьмана Івана Безпалого.

Той був маріонеткою в руках провідників царської політики в Україні. Звичайний військовий товариш, генеральний суддя, він з намови князя Ромодановського, був обраний запорожцями, котрі були в опозиції до Виговського, наказним гетьманом і potwierджений «монаршим іменем та словом». Як іронізує Самійло Величко, Іван Безпалий

«тримався боку Ромодановського та інших російських князів, як вовк кужуха, боячись хоть трохи віддалитися набік, щоб не потрапити до рук Виговського».

Москва захочувала це братовбивство і пригрівала перекинчиків із табору Виговського. Водночас ремствувала проти тих, хто мав до неї нехить і збуджував її в масах. Так, коли в гетьманській ставці появився Юрій Немирич, людина могутньої інтелектуальної і духовної потуги, з російської столиці посипалися листи, в яких вимагалось вислати з Чигирина цього, як його називано, «німчина», «лютера» і «єврея». Коли ж цей, такий потрібний і незамінний для України, діяч загинув у сутичці з заколотниками проти гетьмана, Москва втішалася, що, нарешті, позбулася «найбільшого злодія і еретика».

Трагічна доля спіткала і колишнього гетьмана Івана Виговського. Коли на початку 1663 року Юрій Хмельницький склав з себе гетьманство і постригся в ченці, булаву було передано за ухвалою Чигиринської ради Павлу Тетері. Розумний і освічений, він водночас був дуже жорстоким себелюбцем. Вважаючи Виговського за потенційного суперника, він вирішив збавити йому життя. 1664 року у містечку Рокитному на Київщині Тетеря з польським полковником Маховським заарештували Виговського, обвинуватили його у зраді і, без слідства і суду, не зважаючи на його високий статус (Київський воевода і сенатор), наказали розстріляти.

Але трагічний відбиток лежить не тільки на долях Івана Виговського та його сподвижника Юрія Немирича — а й на короткій, дворічній добі, що ввійшла в історію під назвою «Виговщина», доби змагань за незалежнення України.

Цей трагізм нагнітався передусім зовнішніми чинниками. Як зазначив Іван Франко:

«Виговський знав, що гетьманство українське — дуже важкий і небезпечний уряд межі молотом — Москвою та ковадлом — Польщею».

Та були і внутрішні непереборні причини. Руйнівним чинником не тільки Івана Виговського, а й наступних опонентів Москви, були чвари у вищих старшинських колах, які переходили в маси і призводили до взаємосутічок, а то й до громадянської війни — одні козаки йшли оружно на інших, як то було, коли Іван Сірко наступав на Чигирин. Було й явне перекинчество — наказний гетьман Безпалий ішов на Виговського разом з російським

військом. Це дало пізніше Івану Мазепі сказати: «*Пред невзгоду всі пропали...*»

«Новий гетьман (Виговський)... був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, притім без сумніву, — патріот український, завзятий автономіст... що щиро бажав забезпечити свободу і незайманість України». (Михайло Грушевський).

Іван Нечуй-Левицький, перу якого належить нарис та історична повість про гетьмана, дав своєму героєві таку оцінку:

«Неспокійне було життя й сумна й нечиста смерть гетьмана Івана Виговського, доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив Україну, встоював за її політичні і національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, був, може, вищий за всіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немировича. Його можна поставити врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою».

ДОБА РУЇНИ

Курс Москви на інкорпорацію України. — Доба руїни. — «Тяжко плакани времена». — Фальсифікація статей Б. Хмельницького у Переяславі 1659 року. — Репресії над родичами і сподвижниками І. Виговського. — Україна, розтерзана між Росією і Польщею. — Міф про царя, як єдиного заступника українців. — Зиск Москви від колотнечі за булаву. — Задобрювання генеральної старшини і полковників. — Розшарування козацтва на знать і рядове товариство. — Павло Тетеря. — Чорна рада 1663 року. — Іван Брюховецький та його запобігання перед Москвою. Закликання в Україну воявод. — Опір запорожців насаджуванню ратних людей на січові землі. — Андрусівський договір 1667 року. — Віроломний акт з боку Москви. — «Пересторога» т. Бобровича (1668) про «московську, гірше єгипетської неволю». — Виступ І. Брюховецького проти Москви, його універсал до народу. — Конфлікт з П. Дорошенком. Трагічний кінець І. Брюховецького. — Державницька ідея П. Дорошенка та незгуртованість козацької верхівки. — Розбій турецьких союзників, чинений в Україні. — Відвернення від П. Дорошенка широких мас. — Внутрішні міжусобиці. — Російський царизм проти уможутнення України. — Зречення П. Дорошенком гетьманства та його заслання в Московщину. — Д. Многогрішний. Глухівські статті 1669 року. Обмеження ними прав України. Заохочення колаборантства. — Заведення компанійських полків. Російські стрільці при Гетьмані. — Змова проти Д. Многогрішного, репресії проти його родини і соратників. — Заслання до сибіру І. Сірка. — Конопотські статті. Обрання гетьманом І. Самойловича. — Знищення Чигирини як оплоту українства. Змова проти І. Самойловича та заслання його в Сибір. — Репресії щодо його сина чернігівського полковника Г. Самойловича.

Налякана й розлючена спротивом Івана Виговського, Москва вирішила петлю навколо вольностей України затягнути тугіше. Для царя та провідників його політики курс щодо України тепер було націлено на повне приєднання, включення до своєї імперії.

«...Добу, що наступила після смерті Б. Хмельницького та протягом щось з тридцять років, М. Костомаров назвав „Руїною“, а сучасники висловлювалися про неї, як про „тяжко плакані“ времена» — свідчить в праці «Історичні традиції української державності» Андрій Яковлів.

Коли рада на Жердовій долині біля містечка Ржищева зрелася Гадяцької угоди й ухвалила знову пристати до Московського царства, то було обумовлено водночас добиватися більше прав, ніж випливало з Переяславської угоди (необмежена гетьманська влада, виведення з України російського війська, непорушна самостійність української церкви та ін.). Козацькі посланці на чолі з Петром Дорошенком прибули до князя Трубецького, і він звелів збирати раду в Переяславі для присяги цареві.

Так звані Жердевські статті Москву не влаштували, в'язали її по руках і статті березневі, тому царська дипломатія пішла на відвертий фальсифікат — статті Богдана Хмельницького було зухвало підмінено, а нерозважливий тодішній гетьман Юрій Хмельницький, не постерігши обману (та й не маючи снаги противитися йому), ті статті підписав. Так було обкарнано крила вольностей України.

Тепер новообраний гетьман мав їхати «до Москви на государеві пресвітлі очі», йому заборонялося приймати чужоземних послів і посилати своїх в інші держави (під претекстом економії, «щоб не збавляти грошових та всяких інших витрат Запорозького війська»). Доданими статтями регламентувалося:

«... завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом, куди лишень буде його царське зволення»; «де укаже великий государ, послати на його, государеву службу, кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки»; «гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманами. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого

государя»; «без указу і повеління великого государя його царської величності, самому гетьманові з усім Запорозьким військом нікуди не ходити на війну й нікому з навколишніх держав не допомогати; бути у своїх, царської величності черкаських містах, у Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Браสลіві, в Умані, своїм, його царської величності, воеводам, з ратними людьми для оборони від ворога»; «у городах, містах і містечках у Білій Росії нині і надалі не бути черкаським залогам»; «коли гетьман буде встановлений на гетьмування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не замінювати... також і гетьман не може без ради і поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди»; «всіх полковників та інших керівних людей пообіруч Дніпра гетьман не може карати на горло без висланого на суд посланця його царської величності»; «щоб в усіх містах брати з вїттів, бурмістрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська...».

Окремими статтями узаконювалася смертна кара для тих «із старшин чи будь-якого іншого чину, чи з козаків і міщан, хто не вчинить присяги його царській величності а також для тих, хто порушуватиме і не виконуватиме ці статті».

Спеціальна стаття іменувалася «Про зрадників Виговських» і вимагала віддати в царські руки дружину й дітей Івана Виговського, його братів та «інших Виговських, які є лише в Запорозькому війську». Чого тоді стало варте козацьке лицарство, коли під цією статтею рада («і гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь») засвідчили одностайний послух.

Тож Трубецький повіз у Москву не тільки нові Переяславські статті, прийняті під його диктатом, у місті, обложеному 40-тисячним військом, а й виданих у бран родичів Виговського — Данила, Василя, Юрія, Іллю (дружина гетьмана врятувалася), Самійла схопили в Бихові. Усіх їх заслали до Сибіру, серед них і полковника Данила Нечая. Данила Виговського замордували в Калузі.

Ясна річ, що ці умови не задовольняли українську сторону, але місія, відряджена до Москви на чолі з полковником Петром Дорошенком, ніякої полегші не домоглася.

Щоб заволодіти Правобережною Україною й остаточно розірвати Гадяцький трактат, царський уряд обірвав перемир'я з Польщею і послав улітку 1660 року проти неї двадцятитисячну армію під началом В. Шереметьєва та двадцятитисячний корпус козаків, очолений Т. Цюцюрою. Під Чудновим поляки й татари оточили їх переважаючими силами. Ю. Хмельницький, який надійшов туди 17 жовтня, там же, на полі бою, підписав з поляками договір, що відновлював Гадяцький, але вже без посилання на «Велике князівство Руське». По суті він відцурався від Москви. Шереметьєв змушений був капітулювати, віддавши кілька тисяч козаків у татарську неволю.

У Корсуні відбулась «Чорна рада», на якій Юрій Хмельницький був підтверджений гетьманом від імені короля. Він розіслав своєрідний ультиматум до воєвод, щоб вони залишили Україну, та ті чітко трималися за свої фортеці.

Україна опинилася розтерзаною навпіл; Правобережна — під Польщею, Лівобережна — під Росією. Проте тут були цілі полки, які не хотіли скоритися цареві. Полковники Переяславський Сомко та Ніжинський Золотаренко повелися заподатливо перед окупаційними російськими військами і обидва рвалися до булави. Вони й підбили на свій бік ще полк — Чернігівський. На Раді в Переяславі Сомка обрали наказним гетьманом. Золотаренко ж, зазнавши поразки, послав доноси у Москву на Сомка, вдаючись до послуг давнього запроданця протопопа Максима Филімонова, який за вірну службу цареві був висвячений на єпископа Мефодія і посів Київську метрополію, бо митрополит Діонісій Балабан не визнав влади Московського патріарха. Сомко воював з гетьманом Юрієм Хмельницьким, заручившись підмогою князя Ромодановського. Розбитий під Каневом, Юрій Хмельницький, чи то збагнувши нездатність тримати булаву, чи, зваживши на нарікання козаків, зрікся своєї високої посади і 6 січня 1663 року постригся в ченці під іменем Гедеона. Гетьманом став Павло Тетеря.

Польща прагнула прибрати під свою корону і Лівобережну Україну, а Москва зі свого боку мала спокусу також заволодіти всією Україною. Тут зіткнулися різні внутрішні течії — пропольська і промосковська, та оскільки у кожній з них не було

одностайності, то упродовж десятиліть чинилося щось несусвітнє, тому цей період й ввійшов у історію під назвою «Руїна». Москва, прискіпливо стежачи за незгодою між старшиною та козаками особливо випильовуючи кривди, яких зазнавали останні від своєї панівної верстви, насаджувала в масах міф про царя як єдиного їхнього заступника та оборонця. З іншого боку царедворці потурали старшині, загоджуючи її всіляко, роздачею маєтностей або ж підкупляючи звабними соболями (неподатливі на цей заторг українці прозвали їх «царськими котами»).

Так Україна розпалася на два гетьманства обабіч Дніпра. Правобережного гетьмана Павла Тетерю історики характеризують «проворним і хитрим... що купив собі булаву, роздавши великі гроші старшині» (М. Грушевський), «великим себелюбом, який мало клопотався про долю рідного краю» (А. Аркас). Він, як уже згадувалося, призвів до страти Івана Виговського, а також написав донос королеві на Івана Богуна, звинувативши його у зраді, і поляки того розстріляли. Таким братовбивством був позначений шлях цього булаводержця, який врешті-решт, прихопивши військовий скарб та клейноди, архів, майно і гармати, подався до Польщі. Наказним гетьманом залишив уманського полковника Михайла Ханенка.

Багато спричинився до руїн Іван Брюховецький, який, ставши восени 1659 року кошовим Запорозької Січі, привласнив собі небувалий титул «кошового гетьмана» і намірився на булаву всього Війська Запорозького.

Щоб закріпити свої позиції, Брюховецький у вересні 1665 року з величезною свитою прибув до Москви — у цій заподатливості він був перший з українських гетьманів. Там, звісно, таким колінкуванням були втішені й обсипали вірнопідданих милостями. Водночас їм нав'язали кабальні для України умови.

Щоб породичатися з Москвою, Брюховецький випросив собі молоду й одружився з дочкою боярина. Цар його також пожалував чином «боярина», а багатьох із старших (і тих, хто був у світі, і тих, котрі лишалися дома) — возвів у «дворяни».

Брюховецький «бив чолом цареві всіма українськими городами». Це означало, що всі податки з міщан і селян мали йти до царського скарбу, туди ж віддавав і прибутки з продажу горілки, з млинів

та митних зборів, Гетьман вволив і невідворотне бажання Москви, попрохавши воевод з ратниками до Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгород-Сіверського, Кременчука, Кодака й Остра.

Віднині воеводи в українських містах були не тільки начальниками залог, а й перебирали до своїх рук адміністративне й фінансове управління. Брюховецький також просив царя прислати в Київ на митрополита особу з російського духовництва. За це плазування, крім боярської шапки, Брюховецький отримав у вічне володіння Шептаківську волость на півночі Чернігівщини, старшина й духовенство також були обдаровані маєтностями. Всі поважні особи, які були в цій місії, на прощання одержали й традиційні соболі. Проте один з цього товариства, військовий писар Захар Шийкевич додому не повернувся: він протривав такій кабалі, посварився з старшинами і його, з гетьманового звоління, заслали до Сибіру.

Москва обсадила Україну переписувачами та збирачами податків — таких утисків і такого розору люд ще не знав. Повинності були визначені надто тяжкі.

«... Він (І. Брюховецький — Авт.) безрозумно знищив давні малоросійські вольності, — дає оцінку гетьманові Самійло Величко, — бо допустив і дозволив безоглядно бути по всіх малоросійських містах воеводам, які, згідно з тим дозволом, відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Русію, й почали панувати з великими і безпошанівним всенародним малоросійським утяженням».

Гетьман просив також загін російських стрільців для своєї охорони, а також війська, щоб придушити непокірних, винищити збунтовані міста і села.

«Повернувшись на Україну, — оповідає Дмитро Яворницький, — гетьман Брюховецький зустрів тут одностайну ненависть з боку простих козаків, українських мас, усього духовенства, зокрема колишнього друга, а тепер найлютішого ворога єпископа Мефодія, і особливо Запорозьких козаків. Разом з Брюховецьким ворогами стали й росіяни».

Новообраний кошовий атаман Іван Ждан, або ж Ріг, звернувся до Брюховецького з листом, у якому були такі дошкульні рядки:

«Прочули ми, що Москва буде на Кодаку; але її там не потрібно. Зле чиниш, розпочинаючи з нами сварку; зброя не допоможе в полі, якщо вдома не буде ладу. Хоча царська величність виявив тобі честь, але гідність отримав ти від Війська Запорозького. Військо ж не знає, що таке боярин, знає лише гетьмана. Зволь, вельможність твоя, чинити з нами посправжньому, як раніше було, бо не завжди сонце в сірчині ходить, і не знаєш, що кому злий жереб приніс, і пам'ятай давню філософську притчу, що щасття на швидкому колі дуже швидко обертається; у світі все звикло ходити, як тінь за сонцем; доки сонце світить, доти й тінь, а як насуне темна хмара, то й місяця не пізнаєш, де тінь ходила».

Брюховецький ловив і відсилав у Москву як колодників «всіх підозрілих осіб на Україні, котрі можуть сіяти нелад серед козаків», і попереджував царя і листовно, і через посланців, що «запорожці ненадійні».

Царському послові Леонтєву боярин-гетьман пояснив, що причиною заворушень на Запорожжі є «несправедливості, кривди, утиски, насильства й неймовірні бідкування жителів», які чинили воевода Протасєв та інші начальники російських ратників. Чоловіче населення покидало домівки і сім'ї, втікало на Запорожжя, і там дізнавалися про всі ті збиткування.

Обурення всієї людності викликав узурпаторський акт з боку царського уряду, а саме укладення в Андрусові 13 січня 1667 року договору про перемир'я з Польщею на тринадцять років. Згідно з цим Лівобережна Україна залишалася за Московією, Правобережна — за Польщею (Київ поки що два роки мали тримати росіяни). Запорожжя підпадало під спільну зверхність царя і короля.

Стаття чотирнадцята установлювала кордон між Росією та Польщею біля Києва й по Дніпру і містила пункт «про покарання свавільних і неслухняних людей, на якому б тільки боці вони не з'явилися», — над ними мало бути «вчинено без милосердя, згідно з інквізицією, покару».

Отже Україну було поділено. Без відома козаків, яких не запросили в Андрусово, і тільки 12 лютого стольник Телепнев повідомив про наслідки переговорів гетьмана Брюховецького. Той попередив царського посланця, що «від запорожців слід чекати

великого заворушення». Свій протест проти царської сваволі, проти посягань на свої одвічні права козаки виявили не по-лицарському, вбивши московського посла Людженського, який прямував у Крим до хана, але справжнім призвідцем тієї розправи був сам гетьман, який озлобив доблесне воїнство нашестям воевод.

Кошовий атаман Остап Васютенко послав Брюховецькому листа, який починався докором у тому, що гетьман замість хліба простягнув запорожцям камінь, та ще й сподівається на вдячність. Далі йшлося про те, що московський государ довго тішив козаків листами, мов дітей яблуками, всілякими обіцянками, запрошував вірно служити, а тепер, уклавши союз з польським королем і наміряючись замиритися з ханом, почав обмежувати в усьому козаків.

Український шляхтич Т. Бобрович 1668 року написав твір «Пересторога», в якому оплакував поділ України та приготовлену для неї «московську, гірше єгипетської, неволю». Будучи царським посланцем, він, замість поклику до вірності і покори Москві, ратував за єдність і одностайність, засвідчував свою відданість рідній Батьківщині.

«Про таку для нас всіх і для милої Отчизни уготовану загибель з біллю раненого серця кричу і віщую. Бо коли я замовчу, каменіє возопіють! «Але забуду Тебе Єрусалиме», Ненько моя, мила Отчизно, бідна Україно,» забвенна буди правця моя, якою добра твого ради оце пишу. «Прилипни язик мій до горла мого», яким Тобі і всім Твоїм милим синам, єдинокровній братії, всьому християнському народові, в Україні сущому оголошую!»

Перед загрозою неминучого повстання Брюховецький змінив орієнтацію і на Водохреща 1668 року зібрав у Гадячі таємну раду полковників, яка дійшла згоди про спровадження з України воевод і ратників.

В універсалі до народу Брюховецький пояснив, що змушений «від руки і прязні московської відлучитися», позаяк Москва хоче разом з поляками

«Україну милу отчизну руйнувати, пустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх від старшин до немовлят».

А у відозві донським козакам писав, що Москва вирішила *«всіх православних християн на Україні... винищити мечем або загнати в Сибір, Славне Запорожжя й Дон зруйнувати, на дикі поля для звіриного життя обернути, або ж іноземцями заселити і Москва хоче спочатку Україну скорити, а далі про винищення Запорожжя і Дону дбатиме, чого їй, Боже, не допоможи!»*

Але то вже було запізніле прозріння — народ від нього відсахнувся, полковники протоптували таємну стежку до Петра Дорошенка, який уже вимагав від Івана Брюховецького відступитися гетьманства. Тим часом цар звелів князеві Ромодановському навесні вирушати із свого Белгородського воеводства на Україну.

Брюховецький же гетьманства не зрікся і рушив проти Дорошенка, з яким зійшовся 18 червня 1668 року на Сербинському полі біля Диканьки. Більшість його козаків перейшла до Дорошенка, і той звелів доставити до нього Брюховецького. Коли сотники і козаки привели його, то Дорошенко махнув рукою — і ті прийняли це за присуд і на очах Дорошенка «розшарпали» свого гетьмана:

«взяли безбожного Брюховецького як недостойного раба і почали шарпати і плаття на ньому різати і палками, дулами, чеканами та рогатинами, як скажену собаку, убили його і нагого покинули».

Гетьман Петро Дорошенко виношував ідею об'єднання України, «цілості отчизни», західні території якої означав Перемишлем і Ярославом. Для втілення цього покладався на внутрішню злагоду й згуртованість:

«Хоч Божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видається собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями».

Але ті, від кого залежала єдність України, не були «приятелями» між собою. Знову починається веремія за здобуття булави. Запорожці проголосили гетьманом Степана Вдовиченка, і той пішов війною на Петра Дорошенка, разом з татарами захоплював міста і села, грабував, палив і вигублював та брав у полон своїх же українців. Згодом на Запорожжі виставили гетьманом Петра Суховія, проти якого також мусив воювати Дорошенко.

Хвилі історії виносили на поверхню таких авантюристів, які збурювали маси, роздмухували полум'я громадянських воєн, встеляли рідну землю трупами одноплемінників. Таким не йшлося про незалежність Вітчизни.

Відволікання сил на пригашення внутрішніх конфліктів сковувало можливості Дорошенка для його визвольних змагань. Так, кілька років поглинуло приборкання гетьмана Михайла Ханенка, прибічника Польщі, якою вона настановила після Суховія. За намови Москви проти Дорошенка виступав і кошовий Іван Сірко. Коли зайшлося на відкриту війну з царськими військами, на бік Москви стали лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний та полки Канівський і Черкаський.

Коли 22 березня 1669 року на чорній раді біля Корсуня, у якій взяло участь 500 правобічних і 20 лівобічних старшин, Петра Дорошенка обрали гетьманом обох частин України, між Правобережжям і Лівобережжям виникла міжусобна війна. Многогрішний послав проти новообраного гетьмана військо, яке здобуло під Ромнами перемогу. З другого боку, три полки — Полтавський, Миргородський та Гадяцький перейшли на бік Дорошенка.

Цар усіляко намагався прихилити до себе Дорошенка, взяти його під протекцію разом з польським королем. З цим перебувало у гетьмана кілька послів. У січні 1668 року він нарешті погодився, але поставив вимогу, щоб під цією протекцією об'єдналися обидві частини України, що унеможливилася Андрусівським договором.

Під протекцію Дорошенко схилився перейти за таких умов: на Україні не буде ні російських воєвод з військом, ні урядників; він стає гетьманом усієї України; непорушність козацьких вольностей і прав; Москва не претендуватиме ні на які податки.

До речі, Петро Дорошенко мав неабиякий дипломатичний досвід, зокрема ще до гетьмування спілкувався з високими московськими достойниками і самим Олексієм Михайловичем, отож знався на їхній переговорній тактиці. З козацькою місією він свого часу їздив до Москви домагатися рівноправності у взаєминах України і Росії, але там лишилися глухими до цієї справедливої просьби.

Ні польський король, ні турецький султан, ні російський цар не бажали умогнутення України в єдиній державі та ще під проводом такого вольового гетьмана. До цього слід додати постійне внутрішнє міжусіб'я, щоб зрозуміти причину невдач Петра Дорошенка. Зоря його згасла. На раді в Чигирині він віддав козацькій громаді булаву, а згодом — гетьманські клейноди: прапори і турецькі санджаки відіслав до Москви.

«З тріумфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі й складали їх під ноги царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народові», — такий історичний епізод наводить Дмитро Дорошенко.

Царський уряд розпорядився, щоб Дорошенко склав присягу лівобережному гетьману Самойловичу і командуючому царськими військами на Україні Ромодановському. Коли той відмовився, у вересні 1676 року тридцятитисячне військо ратників і козаків підійшло до Чигирини. Після капітуляції Дорошенко 19 вересня зрікся гетьманства.

У березні 1677 року він, на вимогу царя Федора Олексійовича, прибув у Москву відбувати почесне заслання. Спочатку він був дорадником у зносинах з Туреччиною і Кримом, згодом його призначили воєводою у Вятку. Доживав віка у пожалуваному йому селі Ярополче Волоколамського повіту, де й помер 9 листопада 1698 року, маючи від роду 71 рік.

У березні 1669 року в Глухові відбулася рада для остаточного вибору гетьмана й підписання нового договору про підданство Лівобережної України, що ввійшов в історію під назвою *«Глухівських статей»*. Перед цим Д. Многогрішний відправив до царя *«чолобитчиків»* — генеральних обозного Забілу, осавула Гвинтовку і суддю Домонтовича, які, не ремствуєючи, вислуховували догани бояр за невірність Брюховецького і добилися таки проведення цієї наради. На ній були присутні царські послы Ромодановський, Матвеев і Богданов.

У преамбулі до договору йшлося про те, що *«великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець»*, *«звелів прочитати в народі статті, які були дані за указом його царської величності колишньому гетьманові Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську»*, а також нові,

«за чолобиттям», «щоб надалі не було такої зради, чвар і розлиття християнської крові, як учинилося від зрадника Івашки Виговського, від Юрашки Хмельницького та інших однопумців».

У другій статті проголошувалося запевнення в недоторканості прав і вольностей, якими цар «ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра». Та це було явне лукавство, бо вже в наступному пункті видно, як саме він «ударував». Гетьман просив, щоб «його царська величність не вказував бути воеводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки і дсжуки, від того й війна почалася». Та цар не вволив цього бажання, а вказав бути воеводам і війську в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі — «для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради». І хоча було застережено, що воеводи «матимуть начальство» над ратними людьми, та це не застраховувало від їхнього втручання в усі справи, урядування, навіть у церковне життя.

Шоста стаття містила положення про «вдарування дворянською честю» старшини, яка буде «бити про них чолом», а також про царські грамоти на маєтності.

Стаття дванадцята забороняла «гетьману і всьому війську» «приймати від навколишніх государів усілякі присильні листи» (з подальшою їх передачею, як то обіцяли козаки, в Москву). У мотивації цієї відмови неприкрито ошуканство, бо нагадувалося, що й Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам «не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад». Водночас за березневими статтями 1654 року така заборона поширювалася на зносини тільки з двома державами — Туреччиною і Польщею.

Про грабіжництво царських військ на Україні свідчить наступна стаття, в якій козаки били чолом про повернення «дзвонів, риз, начиння, книг, образів і всілякого срібла», забраних полком Ромодановського.

У вісімнадцятій статті містилася заборона гетьманові спілкуватися безпосередньо з чужоземними державами, необхідно було по суті справи писати до великого государя.

Стаття дев'ятнадцята узаконювала донощицтво. В ній ішлося про «гетьманські посварні зачини» в Україні: «того поміж себе

остерігатися і вивідувати та писати про те до великого государя, а тим гетьманським посварам не вірити».

Ця стаття, а також двадцять друга — «Про малоросійські посвари, коли б виникли від кого», в якій вимагалася карати смертю тих, «від кого зчиняться якісь посвари в малоросійських містах» (а отже, й учасників національно-визвольних змагань), були мовби міні сповільненої дії, закладені у механізм гетьманської держави.

Це були три імперські завоювання царизму:

- узаконення розкслу України навпіл;
- постій на її території окупаційного війська;
- офіційне схвалення донощицтва українців на свого гетьмана та старшину.

Якщо поглянути на список тих, що «на раді були і до статей руки приклали», кидається у вічі суцільне перекручення українських прізвищ на російський лад. Навіть гетьмана Дем'яна Гнатовича Многогрішного записано там «Дем'ян Ігнатов». І таким чином багатьох інших — генеральну старшину, полковників, сотників і писарів: Іван Самойлов, Іван Домонтов, Карп Мокрієв, Петр Ворошилов, Павел Михайлов, Андрей Васильєв, Іван Воробей, Роман Сергієв, Павел Павлов і т.д.

За Многогрішного було заведено своєрідну гвардію — «компанійські полки» — спочатку при гетьманові, а потім і при полковниках, які мали їх за охоронну дружину.

Цим Многогрішний не обмежився, а випросив у царя стрільців, які його оберігали і яких утримував. Так відтоді повелось при кожному гетьманові, що було для Москви дуже вигідно.

Представники генеральної старшини, а також відсторонені гетьманом від своїх урядів полковники, за допомогою стрільців, схопили Дем'яна Многогрішного в ніч з 12 на 13 березня 1672 року і таємно, закутого в кайдани, відправили в Москву. А з ним Генерального осавула Павла Грабовича і полковника Матвія Гвинтовку. Арештували і гетьманового брата Василя. До Москви виїхав генеральний писар Карпо Мокрієвич, який повіз донос на повергнутого гетьмана з обвинуваченням на 38 пунктів, у першому з яких було зазначено: «Безпрестанно он списивался и братство и дружбу имел великую с Петром Дорошенком, и хотел он же

поддатися турецькому салтану». Це був наклеп, бо нічого кари гідного за гетьманом не числилося.

У квітні 1672 року Дем'яна Многогрішного почали у Москві катувати і допитувати, що замишляв він проти Москви; потім катували сина його і брата Василя і приятеля Матвія Гвинтовку та Генерального осавула Павла Грабовича.

За цими політичними засланнями шлях на Сибір був уторований і для славетного козацького полководця Івана Сірка. Та після численних клопотань запорожців, навіть польського короля бранця доставили в Москву, де цар приневолив його присягнути на вірність. Цей акт відбувся у присутності всього аеропагу — патріарха, Священного собору та сановників. Але ще півроку козацького звитяжця не відпускали в Україну — на тому наполягав гетьман Іван Самойлович.

Він усіяко запобігав перед Москвою. Трьох своїх синів був відправив туди, щоб вони зажили ласки самодержця, водночас ті стали закладниками, запорукою вірності батька. Дочку видав за боярина Ф. Шереметьєва і виклопотав для нього воєводство в Києві. Москва крізь пальці дивилася на доноси, що сипалися на Самойловича, але на кардинальні поступки, яких він домагався, не йшла. Так, царський уряд рішуче відмовив передати під регімент гетьмана Слобідську Україну. Натомість він став вельми ручним гетьманом на московському налігачі. Тяжкий і непрощений гріх перед своїм народом взяв він на душу, пособивши Москві поглинути українську церкву 1686 року — підпорядкувати її московському патріархові. За це йому в царській грамоті обіцяно було «сотворити божествену благодать мздовоздаяння». І справді, пожалували золотого ланцюга і два діамантові клейноди.

Не менший злочин цього гетьмана перед Україною — це потурання Москві і навіть співучасть у потопті й нищенні Правобережжя, якого йому не довелося прибрати під свою реальну владу, хоч гетьманство його туди й сягало. Таємна російська інструкція про знищення Чигириня яко козацької столиці й оплоту українства і зігнання відтіля людей була втілена у життя не без допомоги Самойловича.

Попри всю свою лояльність до Москви, гетьман усе ж таки волів відчувати себе господарем України. Він бойкотував нав'язану йому російську грошову систему, а основне противився зближенню Росії з Польщею. Та, незважаючи на його спротив, навесні 1686 року, в Москві було укладено з Польщею «вічний мир», який потверджував Андрусівську угоду. Польща відмовлялася від претензій на Лівобережжя, віддавала цареві Київ та довколишні місцевості між річками Стугною й Ірпенем. Запорожжя лишалося у підданстві цареві. За передачу Києва Москва мала сплатити Польщі 146 тисяч рублів. Середнє Київське Подніпров'я Польща не повинна була заселяти, щодо нього мали домовитися пізніше. Царський уряд зобов'язався іти походом на Крим.

Самойлович не приховував обурення умовами цього миру, найбільше допікало закріплення на Правобережжі Польщі, він навіть послав протест польському королеві, а щодо дій царя та його дипломатів відкрито заявив:

«Не послушала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші».

Гетьман боявся експансії Росії в Крим, бо тоді б Україна і з півдня була б обставлена її військом. Є припущення, що він таки мав таємні зносини з Кримом і гальмував туди російський подвиг. Та все ж змушений був брати участь у невдалому поході Москви на Крим 1687 року. Вину за це Голіцин перекинув на Самойловича.

Продажні соратники Івана Самойловича в чолобитному доносі до царствуючих Івана і Петра Олексійовичів просили:

«Для лучшего управления монаршеских своих дел и для утоления многих слез изволили указать с него уряд гетманский снять... и чтоб по снятии его с гетманства не бил и не жил на Украине, но со всем домом взят би его к Москве и, яко явной изменник их ц. прес. величества и В.З. бил казнен».

Без суду і слідства гетьмана та його сина Якова було заслано до Сибіру — батька в Тобольск, а гетьманича з жінкою — в Єнісейськ. Повторилася історія з несправедною покарою Дем'яна Многогрішного, бо в разі провини гетьмана він підлягав єдиному судочинству — Генеральній Раді Війська Запорозького. Така дика

сваволя царського уряду щодо гетьманів перекреслювала всі його «жалування» вольностей і прав.

Маєтності гетьмана Івана Самойловича (на велику суму — близько півмільйона золотих) та двох його синів полковників Григорія та Якова (третій — Семен помер 1685 року) були конфісковані. Повністю їх не передали до військового скарбу, як того просили новий гетьман і генеральна старшина, а тільки з половини — другу частину було заграбастано в «царської пресвітлої величності казну».

КУРС РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, СТАРОЖИТНИХ ВОЛЬНОСТЕЙ І ПРАВ

Коломацькі статті 1687 року та нове обмеження прав України. — Засилля воєвод. — Стрілецький полк при гетьмані в Батурині. — Вторгнення у володіння Запорозжжя, спорудження військових городків. — Виснажливі козацькі походи на загод царя та каторжні будівельні роботи (Петербург, Канал Волго-Дон, Кавказька лінія та ін.). — Приборкання Семена Палія руками Івана Мазепи. — Придушення повстання Петрика та дезорієнтація людності запереченням утисків з боку Москви. — Глобальні антиукраїнські наміри Петра I. — Руїнування Батурина та Запорозької Січі. — Обрання гетьманом I. Скоропадського за царським вибором. — Царський резидент-наглядач при гетьмані. — Негласний нагляд за гетьманом і старшиною, — ненадання царем традиційних статей при виборі гетьмана. — Новий порядок вибору полкової старшини (1715). — Настановлення на полковничі уряди росіян, — незатвердження статей, поданих I. Скоропадським (1718). — Роздача українських земель російській знаті. — Варварські витівки та самоуправства О. Меньшикова, — заснування малоросійської колегії, зневажання гетьманської влади. — Обмеження економічної самостійності України. — Короткочасне відновлення гетьманства. — Правління гетьманського уряду. — Військові реквізиції, участь козаків у загарбницьких війнах. — Останній гетьман Кирило Розумовський. — Централістська політика Катерини II. — Крах гетьманства. Ліквідація Запорозької Січі. — Запровадження в Україні російської адміністративної системи. — Закріпачення селян. — Зрівняння української знаті з російським дворянством.

22 липня 1687 року під Коломаком, де стояло козацьке військо, відбулася рада, на якій обрано гетьманом Івана Мазепу,

котрий був до того генеральним осавулом. Його кандидатуру підтримав командуєчий російським військом князь Василь Голіцин, а був він *«їхньої царської пресвітлої величності ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки і державних великих і посольських справ воевода»*.

Тоді ж *«Запорожському війську і всьому малоросійському народові»* були дані *«від великих госуларів та всеросійських самодержців»* традиційні статті при обранні нового гетьмана, відомі в історії, як Коломацькі. Вони ще більше обмежували владу гетьмана та обтинали козацькі права і вольності.

Кількість реєстрових козаків зводилася до тридцяти тисяч чоловік, селян у козаки велено *«не писати і не приймати»*. Всі підлягали оподаткуванню на військо, крім *«митрополичих, архієпископських, єпископських і монастирських підданих»*, а також були вільними від усяких військових поборів *«маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб»*.

Гетьманові заборонялося не тільки писати до інших госуларів, а й читати *«присильні листи»* від них, про що просила генеральна старшина — на те *«указано»* було відмовити. Листи мали передавати в Москву, *«в приказ Малої Росії»*.

Десята стаття настільки характерна, що її варто подати повністю:

«Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику невимовну милість до себе великих госуларів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так, як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих госуларів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити».

На гетьмана і старшину накладалося, щоб вони *«всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом*

з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські».

Замолоду Іван Мазепа був на службі при польському королі як джура, а потім як урядовець для особливих доручень. Брав участь у дипломатичних місіях до гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері. Служив у гетьмана Петра Дорошенка. Будучи генеральним осавулом при Іванові Самойловичу, користувався його довір'ям, залучався до найважливіших дипломатичних заходів. Донос на гетьмана Іван Мазепа не підписував, залишаючись у тіні.

За перші дванадцять літ гетьманування Іван Мазепа, сповнюючи волю царя, здійснив 11 літніх і 10 зимових походів. Дбаючи про військову потугу України і маючи спеціальний вишкіл, він заклав у Батурині ливарню для виготовлення гармат.

Щедро опікувався Іван Мазепа розбудовою духовності України — тут він був незрівнянним за видатками й осягами меценатом. Ось тільки вибірковий перелік об'єктів його добродієвства: великий дзвін і дзвіниця Печерського монастиря, мур довкола нього, позолочення бані Печерської церкви, золоті чаша, митра і оправа Євангелії для цієї церкви, великий срібний підсвічник для неї ж, позолочення бані митрополичого собору в Києві та золота чаша для нього, церква Київської колегії з гімназіями, церква св. Миколая Київського та інші церкви у Києві, Чернігові, Батурині, Глухові, Переяславі, пожертви на монастирі, на київських бурсаків та ін. Сам Мазепа блискуче володів пером, був поетом, знав вісім мов, виплекав знамениту книгозбірню, про яку Пилип Орлик уже на чужині писав:

«Незабутня для мене й досі велична бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато—багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні».

«Що найбільше вражає дослідника в Мазепі, це гармонійний розподіл у його натурі розуму, волі й почуття, розподіл надзвичайно рідкий», — зазначає глибокий знавець тієї епохи Ілько Борщак. Завдяки цьому гетьман зумів увійти

в довір'я жорстокого й суперечливого своєю вдачею Петра І.

Маючи «тонкий та ніжний» розум (за означенням одного з перших його біографів Жана Руссе), Іван Мазепа наскрізь бачив і розгнuzдану натуру Петра І, який цивілізував Росію варварськими методами, ціною великої крові, і захланність його придворної знаті, яку всіляко мусив задобрювати щедрими гостинцями, примовляючи у вузькому товаристві: «Москва гроші любить».

«Це був ураган, порівнюючи з легким вітром його попередників, який нісся на Україну», — так характеризує епоху царювання Петра І та його методи Ілько Борщак.

Цей ураган мав змести і козацький устрій, і всю автономію України. Ще 1703 року грізний самодержець розробив проект, за яким хотів раз і назавжди знищити вогнище свободи. Він замислив після смерті Мазепи або навіть усунувши його, ліквідувати козащину, виселивши українську людність на східні кордони Великоросії, або чи не всуціль колонізувати край росіянами і німцями. Тож у квітні 1707 року недвозначно заявив, що має намір реорганізувати козацьку армію, себто перетворити її на регулярні російські полки.

Упродовж десятиліть нищив козащину, поступово і невідступно. Тільки за останні п'ять років свого царювання він погнав на виснажливі будівельні роботи 150 тисяч українців, кожен шостий із яких був до смерті заморений каторжною працею і знущаннями російських наглядачів. Ось яку моторошну картину змальовує генеральний писар Пилип Орлик при спорудженні Печерської фортеці у Києві — це 1706—1707 роки:

«...Полковники з старшиною часто приходячи до гетьмана з жалями оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, вуха шаблями обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши дома свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величества, а там великоросійські люди дома їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертним боєм».

А те, що Петербург зведений на козацьких кістках, — доказаний і незаперечний історичний факт. Полковник Іван Черняк залишив таке свідчення про «каналъні» роботи на Ладозі, до яких були приневолені 10 тисяч синів України:

«Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того».

На рідну Україну повернулася з третина тих нещасних, більшість же знайшла собі останній притулок у північних мочарах і болотах. 1716 року десять тисяч козаків вислали копати канал Волга—Дон, згодом ще додали поповнення. Інший великий загін будував укріплені лінії на Кавказі, над Терекком.

Замість того, щоб боронити від ворогів Україну своїм військом, Росія, навпаки, для своїх завойовницьких устремлінь до Чорного і Балтійського морів настійно залучали козацькі сили. Також козаки були вимушені скроплювати своєю кров'ю простори Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії.

Про нищівний наступ царя на українську державність гетьман Іван Мазепа з боєм говорив восени 1708 року, звертаючись до війська, коли вперше відкрив йому свій виклик деспотичному поневоленню:

«А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха людина до нас от самого царя того; бо ви бачите, що він походить от коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену карає народ той своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти і перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких її уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою

на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові от військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею».

Справді бо — влада такого могутнього гетьмана, яким утвердив себе Іван Мазепа, була все ж ілюзорною, бо була утяжена царською рукою; володар України був під пильнуванням російського полку, переіменувати старшину був позбавлений права, не міг перечити втягненню України у спільну грошову систему, був приневолений своїми руками асимілювати свій народ (за тими ж Коломацькими статтями, якими впроваджувалися мішані шлюби). Щодо останнього, то у відомому доносі Василя Кочубея з'являлося, що всупереч цим статтям Мазепа забороняє українцям одружуватися з росіянками і дружити з ними.

Спілка імперського центру так тяжіла над усім, що гетьман вимушений був навіть дрібні справи залагоджувати з царем, випрошуючи відповідного указу.

Російські війська, за свідченнями одного зарубіжного дослідника, «своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуваннями скидалися швидше на карну експедицію, ніж на союзне військо». Після перемоги під Полтавою ці полки діяли на Україні як завоювальники. Власне, ще до трагічного липня 1709 року «московський дракон» своїм смертоносним вогнем спопелив гетьманську столицю Батурин, у травні 1709 року було зруйновано Запорозьку Січ.

«Росіяни кинулися на безборонних запорожців, і тут сталася страшна кривава розправа, — розповідає Дмитро Яворницький. — при цьому усі курені й усі будівлі в Січі були спалені, багато зимівників навколо Січі знищені дощенту. Полковник Яковлев, а особливо Галаган, діяли при цьому з нечуваною жорстокістю».

І там же наводить моторошне свідчення про ті екзекуції: голови лупили, шию до плахи рубали, вішали й інші тиранські смерті завдавали й чинили те, чого і в поганстві, за давніх мучителів

не водилося: мертвих із домовин, не тільки із товариства, й чернеців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили й вішали.

156 отаманів і козаків стратили, деякого повісили на плотах і пустили їх Дніпром на пострах іншим.

6 листопада 1708 року у Глухові за участі лише чотирьох полковників на гетьмана було обрано Івана Скоропадського, Стародубського полковника, який хоч і був утаємнений у плани Мазепи, але був м'який і нерішучий, тож Петро I віддав йому перевагу перед вольодим Павлом Полуботком, за якого було подано голови виборні. Столицю гетьманську велено було перенести з батуринських руїн до Глухова, ближче до російського кордону.

А. Измайлов став першим резидент-наглядачем при гетьмані, його співправителем чи навіть більше — царським контролером. Він мав стежити: щоб не було «шатости», тобто невдоволення російським пануванням, щоб не було спроб відновити Запорозьку Січ; щоб міста, які підтримали Івана Мазепу, платили в російську казну данину по два битих ефимки з двору; вводився контроль за зборами в гетьманський скарб. Саме резидент (а не гетьман) мав приймати посланців від чужоземних держав.

Були в царському приписі й секретні пункти: про негласний нагляд за гетьманом, старшиною і полковниками (по суті розгалуження дій створеної 1699 року Петром I Таємної Канцелярії і на Україну), починаючи від гетьманської резиденції).

Українське військо переходило під російських генералів. Загарбану артилерію з Батурина і відвезену в Москву, повернуто лише частково.

У грамоті на гетьманство, одержаній Іваном Скоропадським після безнастанних домагань 5 січня 1710 року цар обіцяв, що його «милість і увага» «забрана не буде, але ще більше примножиться». Як вона «примножувалася» видно було вже з грамоти гетьманові від 30 липня 1708 року, за якою «належні великого государя справи» порядкувати він мав «спільною порадою» з резидентом.

Царською грамотою від 22 січня 1715 року запроваджувався новий порядок вибору полкової старшини (на раді мали визначати двох-трьох кандидатів, а вже з них гетьман, за погодженням з резидентом, призначав на уряд). Цар дедалі частіше почав ставити на посаду старшину своєю монаршою волею. Цим він

намагався обсадити Україну вірною йому адміністрацією, сіяти недовір'я між гетьманом і старшиною та між старшиною і народом.

У Гадяч призначив серба Милорадовича, котрий дуже збиткувався над народом, брав хабарі, чинив кривди і визиск. Толстого було наставлено на Ніжинський полк. Цар домігся від Івана Скоропадського, щоб той видав за цього свого фаворита свою п'ятнадцятилітню дочку.

Гетьман пробував зупинити ту російську повинь, але те було йому не під силу.

1718 року, будучи в Москві, Іван Скоропадський подав у Колегію іноземних справ нові статті, але вони, за дрібними винятками, не були затверджені. Він, як заявив один з сучасників, «стояв за Україну не грозьбою, а просьбою». Гетьман же прохав, щоб Київський воєвода не посилав йому указів; щоб росіяни не заводили в українських містах кабаків; щоб у Глухові не було коменданта, бо його накладно утримувати; щоб вивели з Глухова один полк у Росію; щоб на посади не присилали іноземців та сторонніх; щоб було дозволено їх обирати, з подальшим затвердженням царя; щоб забрали з України переселенців-розкольників, які кривдили місцеве населення, відбирали ґрунти; щоб українцям вести справи з російським урядом тільки через Колегію іноземних справ; дозволити вибрати переяславського полковника; підпорядкувати гетьманові призначених царем полковників Г. Милорадовича і Ф. Танського і т. ін.

Резидент Ф. Протасєв 1718 року одержав таємне доручення виявити, хто з гетьманського оточення благонадійний до царя і може посідати уряд. Цих вірнопідданих цар щедро обдарував, роздаючи їм українські землі, а ще раніше — конфісковані маєтності Івана Мазепи та його прибічників. Російська знать, яка одержала володіння в Україні, заводила там свої кріпосницькі порядки.

Величезні маєтності в Україні набув Меншиков — чотири міста, 187 сіл, 14 слобід... Як розповідає «Історія Русів», гетьман Іван Скоропадський, «шукаючи полегші у тягарах, покладених на народ Малоросійський, і без того вкрай зруйнований війною, моровицею та сараною, подарував Князеві Меншикову свою урядову Гетьманську

Почепську волость з містом Почепом і просив його вистаратися у Царя милості для народу».

Незважаючи на цю щедрість гетьмана, Меншиков був його непримиренним ворогом і дозволяв собі незбагненні для цивілізованого світу витівки. Так, прибувши до козацької столиці Глухова, він звелів звести на майдані кам'яний стовп і вмурувати в нього п'ять залізних спиць, за числом голів — гетьманської та генеральних старшин.

Всесильний фаворит приєднав до подарованої волості кілька сотень, обклав поспільство повинностями і вважав усю Почепчину за своє удільне князівство. За Мазепи, якому належала ця волость, козаки йому нічого не платили, а Меншиков обклав їх, як посполитих, обтяжливими податками.

Великою згубою для козаків були далекі військові походи. У двадцять років сімнадцятого століття цар невідступно посилав у походи козацькі зағони, особливо, коли почалася війна з Персією: у Дербентський похід 1722 року — 10 тисяч козаків, стільки ж у Сулацький похід, і так щорічно. Статистика про людські втрати вражаюча: із 6790 козаків, які стояли 1725 року під Дербентом, загинуло і померло 5183, 961 захворів і був відпущений додому, здоровими лишилися тільки 646.

З 1723 року українське козацьке військо було передано під командування князя М. Голіцина. У січні 1722 року гетьман І. Скоропадський прибув до царя Петра I, щоб вітати його з новим титулом «імператора», і подав йому скаргу на самоуправство князя Меншикова, а також два прохання — про виведення з України російського війська і ствердження прав і вольностей України. Хоч цар приязно прийняв старого гетьмана, проте прохання його не вволив. Більш того, вирішив заснувати Малоросійську колегію, яка зводила нанівець владу гетьмана. Той, від імператора вже, іменний указ був для Скоропадського, як пише автор «Історії Русів», громовим ударом.

До колегії входило шість російських офіцерів, під командою яких було окупаційне військо в Україні, а очолив її президент бригадир С. Вельямінов. Це була послідовна політика винищення автономії України, бо ще 1720 року цар обмежив права генерального судді, приставивши до нього російську судову

канцелярію. Таку ж, військову уже, канцелярію приставили і до генерального писаря. Та цього виявилось замало, надійшла черга і до гетьмана. Запроваджуючи цю узурпаторську установу, цар запевнив українців, що вона постала *«не для чого іншого, як тільки для того, щоб українського народу ніхто не кривдив, ані неправими судами, ані зловживаннями старшин»*.

Малоросійська колегія взяла до своїх рук фінанси України, податки і зайнялася неймовірним здирством. Так, 1722 року з населення України було вібрано 45,5 тисячі рублів, а 1724 року вже 241,3 тисячі.

І. Скоропадський протестував проти такого зневаження гетьманської влади, але до нього вже не дослухалися, і він з того горя невдовзі помер, залишивши наказним гетьманом Павла Полуботка.

Петро I постійно обмежував розвиток економічної самостійності України. Відомо, що І. Мазепа особливо пильно дбав про розширення міжнародних зв'язків української промисловості і торгівлі, які здійснював через Гданськ і Кенігсберг на Балтійському морі, а також через Краків і Бреслау. 1701 року цар видав указ, за яким Україна повинна була експортувати продукцію через Архангельськ, що було дуже збитково, зважаючи на такий довжелезний шлях до виходу товарів у Європу. Імпорт же міг потрапити в Україну тільки через московських купців, сюди ж завозилися російські вироби низької якості. Петро I став також на перешкоді інтеграції економіки обох частин України — Лівобережної і Правобережної. В Україну російський уряд нагнітав мідну монету (а срібло залишав в обігу тільки в Росії). Було заборонено вивозити з України в інші держави (окрім Росії) селітру — важливу сировину, з якої виготовляли порох, а також і вугілля, яке вже тоді добували на Донеччині. Заборони наростали з кожним роком, у їх переліку з'явилися: вовний юхт, сало, віск, клей, смола, овочеві шкури і вовна, всяке збіжжя, все те, що Україна могла продавати і мати зиск (крім рогатої худоби і тютюну).

По смерті Петра I Верховна потайна рада, перед загроженням війни з Туреччиною, покладаючи особливі надії на козацьке військо та відвертаючи причину незадоволення його, ухвалила обрати гетьмана, зменшити податки, повернути суд в українські руки,

тобто, як було записано, *«сделать некоторые удовольствия и приласкания»*. Та цього не було приведено в життя. І тільки 1727 року після скасування Малоросійської колегії гетьмана було обрано — ним став сімдесятирічний Миргородський полковник Данило Апостол. Вибори відбулися під наглядом тайного радника Федора Наумова, який став резидентом при гетьмані. Традиційних статей не було стверджено, але зовнішня політика і військові справи лишилися прерогативою Петербурга. Військо козацьке підлягало російському фельдмаршалові. Цар лишив за собою право дарувати козацькі землі.

1731 року імператриця Анна Іванівна нагородила Данила Апостола орденом Олександра Невського, і тоді ж було зведено йому оборонну від кримських татар земляну лінію з багатьма фортецями і редутами, а мала тягнутися вона від Дніпра до Дінця. Ця гігантська споруда забрала немало років, упродовж яких знемагало 30 тисяч козаків і селян.

Гетьман Данило Апостол дбав про економічне піднесення України, упорядкував державний бюджет, добився поліпшення умов для української торгівлі, підпорядкування Києва гетьманській владі та ненадовго. Не вдалося вирвати у московської бюрократії право на повну свободу української торгівлі.

По смерті гетьмана, що сталася 17 січня 1734 року, наступника не велено обирати, а було засновано нову колегію під назвою *«Правління гетьманського уряду»*. Складалася вона з трьох урядників російських і трьох українських, які мали засідати нарівні — перший по правий, а другий по лівий бік від її президента генерал-поручника сенатора князя Олексія Шаховського. Він отримав потаємні інструкції: всі негаразди попереднього правління звертати на гетьманів, без яких, виходило, тепер настане справедливість, а також, у розвиток Коломацьких статей, усіляко заохочуючи шлюби між українцями і росіянами, водночас віднаджуючи козацьку старшину від одруження з польською та білоруською знаттю і навіть з одноплемінними правобережцями.

У Росії наводила жах на всіх Таємна канцелярія, якою тепер опікувався могутній Бірон. Відділення цієї катівні завели й в Україні під назвою Міністерська канцелярія, або Таємна експедиція. Ця царська інквізиція, за *«Історією Русів»*,

«змушувала тремтіти малоросіян у найдальших їхніх оселях і у власних домах».

Запорожці, після румовища 1709 року, у травні 1733-го року неподалік Нікополя заснували Нову Січ, а наступного року перейшли під владу Росії. За умовою, підписаною в Лубнах, їм прощалися всі *«провини»*, надавалися землі (нинішня Дніпропетровщина), платня від уряду, право жити за своїми *«порядками і звичаями»*, але підлягали командуючому російським військом в Україні.

Як і раніше, козаків посиляли на війну — спочатку на Польщу проти Лещинського (20 тисячне військо), а згодом у Крим, під командування фельдмаршала Мініха. Після однієї поразки через його прорахунок він озлобився на козаків і посилав їх на вірну загибель, у найнебезпечніші ділянки бойовиськ. Чергові походи на Очаків і Азов... Усі ці війни виснажували людські й матеріальні ресурси України, на землях якої роками стояла постоем величезна російська рать. Тоді в народі з'явилася така приповідна ілюстрація до того військового побиту: *«Москалики-соколики! Поїли ви наші волики, а коли вернетесь здорові, поїсте і останні корови!»*

Мініх вів бойові дії, приносячи в жертву десятків тисяч козаків. До того ж він спустошив Україну нещадними реквізиціями: 1738 року, приміром, у населення було забрано 40 тисяч волів, до обозної служби присилювали 50 тисяч селян. Через це було занедбано хліборобство, багато ланів нікому було засівати та й нічим було орати.

Майже шестилітня російсько-турецька війна поглинула 34200 українців (при тодішньому мільонному населенні Гетьманщини — це величезні втрати), завдала збитків на півтора мільйони рублів.

Цариця Єлизавета прихильно ставилася до України, бо після коронації 1742 року взяла шлюб з колишнім українським козаком Олексієм Розумом, переінакшеним у Петербурзі на Розумовського, в якого Єлизавета, ще будучи царівною, закохалася, любов до напрочуд вродливого козацького сина передалася і його батьківщині. 1744 року Єлизавета здійснила пишну подорож в Україну, поклонилася святиням Києва *«по своєму набожеству»* і гостювала у свекрухи Розумихи.

У Києві козацька старшина попрохала царицю відновити гетьманство. Справу було залагоджено, у цариці вже був і кандидат — чоловіків брат Кирило, якого було послано закордон на навчання. Щодо України було трохи послаблено централізовані віжки: після смерті президента Малоросійської Колегії Бібікова нового вже не присиляли, Гетьманщиною правила Колегія, були виведені в Росію окупаційні полки, дозволено продавати збіжжя.

17 лютого 1750 року в Глухові гетьманом України, якому судилося бути останнім, у вельми урочистій обставі обрано 22-літнього Кирила Розумовського.

К. Розумовському було дозволено перенести столицю в Батурин, він почав його активно забудовувати, навіть ішлося про відкриття університету, але, як відомо, 1764 року історичний плин зробив дуже крутий поворот — і з того нічого не вийшло.

Користуючись прихильністю імператриці, гетьман встиг добитися цілої низки полегшень і якісних змін: ведення українських справ із Сенату було передано в Колегію закордонних справ, Київ і Запорожжя знову були підпорядковані гетьманові, було скасовано різноманітні внутрішні податки. Однак навіть милостлива Єлизавета на кардинальні уступки не йшла: Україна не здобулася на фінансову автономію. 1754 року гетьману велено було звітувати про прибутки і видатки свого державного скарбу; не було повернуто право вільних зносин з чужеземними державами; Україну і надалі виснажували участю у загарбницьких війнах.

Катерина II, яка в червні 1762 року вирвала скіпетр з рук свого чоловіка, взяла за девіз у державній політиці слова *«Недокінчене завершуємо!»* Щодо України, то вони виявилися фатальними. Вінценосна німкеня була противницею будь-яких автономістичних устремлень і окремішності у краях імперії. В таємній інструкції генерал-прокуророві князю Вяземському вона наставляла:

«Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, нарушит оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и называть их чужеземными и обходиться с ними в таком же оснований есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сами провинции также Смоленскую легчайшими способами

привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях, когда же в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетьмана исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство».

Крах гетьманства був прискорений спробою козацької еліти здобути на спадковість у роду Розумовських. Поки старшина радилася про це з гетьманом, російські коменданти дали знати в Петербург, а всю свою озброєну силу привели в бойову готовність. Розумовського спішно викликали до столиці, а на всю козацьку артилерію наклали арешт.

Гетьман був приневолений зректись булави, про що наприкінці 1764 року було оповіщено в царському маніфесті, яким *«задля добра українському народу»* засновувалася Малоросійська Колегія на чолі з президентом, він же і генерал-губернатор. До цього органу входили чотири високі великоросійські сановники і чотири українці з генеральної старшини. Тож 1764 року, за словами М. Аркаса, *«кінчається хоч і гірке, та все ж схоже на самотійне, життя України!»*

Малоросійський генерал-губернатор Румянцев упродовж 20-літнього правління краєм упроваджував у життя інструкцію цариці: *«старатися викоренити серед українців погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян»*, поступово переводив колишню Гетьманщину до стану провінційної губернії».

Катерина II вирішила нанести найдошкульніший удар Україні — ліквідувати Запорозьку Січ.

Придворному історику німцеві Г. Міллеру було височайше доручено *«обгрунтувати»*, що Січ взагалі не має прав на свої землі. Його догідливі доповідні записки, перейняті ненавистю і злобою до козацтва, лягли в основу царського маніфесту про ліквідацію Січі.

Та ще в 50-ті роки уряд скасував вибори в Січі. Катерина II, одразу ж після воцаріння, почала втручатися в козацьке самоврядування, їй не сподобався своєю незалежністю кошовий отаман Петро Калнишевський, який прибув на її коронацію у вересні 1762 року, і вона звеліла обрати нового отамана. Та однак Калнишевський був обраний і вдруге 1765 року. Рішення про

скасування виборів було приведене в життя через опір козацьких мас, були тільки окремі обмеження.

Запорозьку Січ, яка досі Підпорядковувалася Петербургу передали у відання Київського генерал-губернатора та Малоросійській Колегії.

В російсько-турецькій війні 1768—1774 років запорозькі козаки, як завше, були на найвиразливіших ділянках бойових дій і здобули Росії не одну перемогу. Козацьким військом під час турецької кампанії командував ненависний цариці кошовий Петро Калнишевський, незважаючи на свій похилий вік (народився 1690 року). І досяг таких успіхів, що цариця змушена була нагородити його золотою медаллю з діамантами, а козаків — грамотами та грошима.

Імперія розпросторювалася на Причорномор'я. Січ перестала бути форпостом на тривожному колись порубіжжі. Уряд боявся, що, придушивши повстання Пугачова, може мати черговий вибух в Україні, детонатором якого буде Січ. Тому 23 квітня 1775 року сановний Петербург виніс Запорозькій Січі смертельний вирок. Новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін доповів план каральної акції, і рада при цариці його схвалила. Це сталося 4 червня 1775 року, несподівано і підступно, коли ще й запорозькі посли не повернулися з Петербурга, куди поїхали відстоювати свої вольності. Січова старшина була піддана жорстоким репресіям: 85-літнього кошового Калнишевського було заслано на Соловки і посаджено в темний каземат, де він промучився до 1801 року, але й після звільнення Олександром I залишився в монастирі і прожив ще два роки. Військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру, в Білозерський монастир. Військового суддю Павла Головастого — в Тобольський монастир. Віддано до суду, з конфіскацією майна військового старшину Андрія Порохню, полковників Мусія Чорного, Степана Гелеха, Івана Гаранджу, курінних отаманів Осипа Паралича, Мойсея Головка та інших старшин.

29 червня 1775 року з'явився указ Сенату про знищення Січі й згодом маніфест цариці. В ньому оповіщалося народові:

«Мы восхотели чрез сие объявить во всей нашей Империи, ко общему известию нашим всем верноподданым,

что сечь Запорожская в конец уже разрушена, со истреблением на будущее время и самого названия Запорожских козаков, не меньше как оскорбление «нашего императорского величества через поступки и дерзновение, оказанные от сих козаков в неповиновение нашим высочайшим повелениям».

Основна частина запорожців, приспавши пільність грізного Текелі (попросилися в нього ніби на рибальство), втікла на «дубках» вниз і згодом, з дозволу турецького султана, заснувала Задунайську Січ. Старшині, яку поминули репресії, було надано офіцерські чини, багатьох призначено на «уезды», на які була розбита загарбана територія, декому перепали й додаткові землі. Так заохочували до вірної служби цариці.

1783 року Кримське ханство було приєднане до Російської імперії. Внаслідок другого розділу Польщі 1793 року Росії дісталися Київщина, Поділля, значна частина Волині та Білорусії.

Полковий устрій колишньої Гетьманщини 1781 року було замінено на намісницький — Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Слобідсько-українську губернію було перейменовано на Харківське намісництво.

1783 року царський указ скасував козацький устрій України — 10 козацьких полків перетворив на карабінерів, по 6 ескадронів у кожному. Вони становили окремий корпус «Малоросійська кіннота».

1783 року українських селян позбавили права лишати своїх панів, тобто вони стали закріпаченими. 1785 року «Жалувана грамота дворянству» зрівнювала українську знать з російським дворянством, відривала її від свого народу, національного кореня. Ця милість прихилила українську шляхту до цариці, якихось відчутних протестів у зв'язку з ліквідацією автономії вона вже не виявляла, крім поодиноких спроб відновити Гетьманщину.

А ще в грудні 1768 року цариця розпустила Законодавчі збори, роздзвонивши перед тим про них, як продемократичну акцію, на всю Європу. Щодо України, то з цим були поховані мрії кращих її синів про відновлення своєї державності і припинення імперської експансії.

РУЙНУВАННЯ ЦАРИЗМОМ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

РЕПРЕСІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КНИГОДРУКУВАННЯ. ЦЕНЗУРНІ УТИСКИ

Поглиналина політика царизму. — Ідеї єдиної мови. — «Тісні рами» для українського духовного життя. Хронологія репресивних актів і утисків (1672—1915). — Валувський циркуляр, 1863 р., Емський указ 1876 р. та інші руйнівні заходи. — Засилля цензури та її зухвала агресивність щодо українства. — Цензурні заборони творів Т. Шевченка. — Зв'язок цензурного відомства з жандармським. — Нездійсніні задуми і видання. — В. Грінченко, О. Потебня, Олена Пчілка та ін. Про денационалізацію. — Переслідування за вживання української мови. — Державні бар'єри щодо української преси. Високі штрафні санкції. — Сумна статистика української друкованої продукції за 1912 рік. — Самодурство столичних і місцевих держиморд, спрямоване на потопт українства.

Навіть слова з маніфесту царя Олексія Михайловича вже згадувані на попередніх сторінках («*хохли, которие у вас на головах, постригайте...*»), Іван Огієнко зауважив:

“І почалась русифікація з отсих хохлів, а скінчилась душею...”

Московські мракобіси ще в XVI столітті обстоювали ідею про єдину мову («*когда будет много языков, то пойдет смута в земле*»), а 1841 року відомий критик, який щодо України сповідував і насаджував у масах імперську ідеологію, В. Белінський в «Отечественных записках», розправляючись з альманахом «Ластівка», своїм авторитетним словом заявив, що «*теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные наречия*» — «одно и то же для всех сословий — крестьянское».

Це освячувало політику царизму: нема окремої мови, тож нема й окремого народу — його козацький устрій уже знищено й наказано про нього забути, українські губернії всіляко порівнювали до «подобних» великоросійських.

На заваді цього стояла могутня культурна традиція українства, передусім явлена у слові. Тому вся каральна потуга царської імперії була спрямована саме проти нього, цього носія. Спрямована на всі обшири, де воно мало б панувати і де піддавалося потоπτу з жорстокою і тупою непоступливістю, нетерпимістю і люттю, сягаючи не тільки церкви, освіти, книгодрукування, але й театру та пісні. Переслідувалися — і поліцією, і духовенством — народні звичаї. Не тільки забрали староукраїнські церковні книги із храмів Божих, а й самі ці храми не дозволено було зводити в національному стилі. На всю Україну нап'явали загальноімперський мундир.

Початки цієї «фатальної сили» йшли здавна. Ще 1591 року українець-чернець Яків (Ісаїя) Кам'янчанин, який прибув до Москви, був звинувачений церковними догматиками в ересі, на 20 літ кинутий у в'язницю. «Катехизис» Лаврентія Зизанія, виданий у Москві 1627 року, був заборонений тамтешньою церковною владою. Автора звинуватили у вільнодумстві. Неприйнятним для вищого духовенства було навіть те, що він писав «о кругах небесних и о планетах, и о зодиаке, и о затмении солнца, о громе и молнии». Таке дрімуче й агресивне невігластво панувало тоді в Москві.

Того ж року в Москві було засуджено до спалення «Учительное Евангеліє» К. Ставровецького, в якому «спекались многие ереси и супротивства». Тоді ж патріарх Філарет заборонив поширювати в Московському царстві книги «литовские печати» (тобто українські).

Ці акції, на яких баграняться відблиски середньовічної інквізиції, стали закономірними щодо українства впродовж усієї історії під скіпетром Романових. Подаємо хронологію цього наступу на українську духовність, насильницького утискання її в обмежувальні «тісні рами», за висловом Сергія Єфремова.

1672 рік. Патріарше розпорядження: «Во всех местах всяких чинов людям учинить заказ крепкой с большим подкреплением,

чтобы люди польския и латинския печати книг никто у себя в домах в той и явно не держали, а приносили би и отдавали би воеводе».

Духовна цензура в Москві заборонила частину книг Печерської друкарні, зажадавши, щоб «впредь таких не привозили».

1675 рік. З Москви в Чернігів Лазареві Барановичу надійшов наказ, «чтобы преосвященный архиепископ книг никаких в царственный град Москву на продажу не присилал».

1677 рік. Патріарх Іоаким звелів видерти з української книжки аркуші, бо всі «несходни с книгами московскими». «Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці», — зазначає у зв'язку з цим Іван Огієнко.

1686 рік. З підпорядкуванням цього року Української Церкви московському патріархові починаються утиски Печерської друкарні. В листопаді патріарх Іоаким передав її під нагляд («благословенне и досмотр») вірному йому Київському митрополитові Гедеонові Четвертинському. Царською грамотою від 20 червня 1688 року Лавру, як Ставропігійську, та її друкарню звільнено з-під митрополичої опіки.

1688 рік. Патріарх Іоаким заборонив Лаврі друкувати без його розгляду книгу Антонія Радивольського «Венец Христов». Лавра ж цю заборону не зважила й книгу пустила, викликавши гнів патріарха.

1689 рік. Після видання в Печерській друкарні першої частини книги святого Дмитра Ростовського (Туптала «Четьи-Минеи» без запиту про те Москви, патріарх Іоаким суворо засудив Лаврського архимандрита.

1690 рік. Собор на наполягання патріарха Іоакима піддав забороні майже всю українську церковну літературу — книги Лазаря Барановича, Іониція Галатовського, Петра Могили, Симеона Полоцького, Антонія Радиволовського, Кирила Ставровецького та інших. Патріарх видав указ проти «польские и литовские печати», проклинав їх з амвону. Українські книги спалювали на площах Москви.

1692 рік. Лаврський архимандрит Мелетій Вуяхович просив патріарха зняти перепони, щоб «невозбранно било всякие книги по нашему малороссийскому обикновению печатать», позаяк весь прожиток братії і добробут Лаври «то все от печатанья книг».

1693 рік. Патріарх дозволив деякі полегшення, залишивши під контролем «большие книги», але заборонив привозити в Москву українські видання («а к Москве их не присилайте, повеление же великих государей царей наших и нашего благословения в них не полагайте»).

1720 рік. Указ Петра I про Київську і Чернігівську друкарні:

«А книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оные церковные старие книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в оних не было; а других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной Коллегии и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти».

1721 рік. Новостворений синод розпочав переслідування українських друкарень. Зажадав від Києво-Печерського та Чернігівського монастирів «о печатании книг повелених требовать, а без повелений того Духовного Синоде никаких книг не печатать». Київську і Чернігівську друкарні «для лучшего устройства, со всеми прежде бывшими над ними командующими и с служителями» віддано під контроль синодального радника архімандрита Гавриїла Бужинського, який став «школ ѝ типографий протектором» і очолив Типографську контору. Відтоді всі книги українських друкарень мали присилати в цю контору «исправления ради и согласия с великороссийским». Після такого специфічного цензурування на українських виданнях завелась нова оздоба: «сия книга... в конторе типографской изследована, и по изследованию оберется во всем с великороссийским сходна».

Того ж року зазнала невдачі спроба гетьмана Івана Скоропадського видрукувати українською мовою збірник законів («правші книги»), необхідність видання якого обстоювалася в універсалі від 16 травня.

1722 рік. На «Апостоли», видрукуваному в Лаврі, вперше з'явився цензурний дозвіл — «свидетельство» «академии и типографий протектора Гавриила, архимандрита Троицы Сергиева

монастиря», в якому зокрема, відзначалося, що книга «изследована и по изследованию оберется во всем с великороссийским сходна».

1724 рік. За видрукувану в Лаврі книгу «Тріод Цвітна», яку в Синоді розцінили, як вона «с московскою печатью в реченнях несогласна, а в некоторых местах показалось перед московскою печатью и излишества много», архимандрита Києво-Печерської Лаври Іоанікія Сенютювича оштрафовано на 1000 рублів. Було також зауважено, що він заслуговує «истязания и жестокого наказания», але зважили на те, що він «первое в том преступление учинил».

1726 рік. Дано дозвіл Лаврі на друкування акафіста святих Варварі за умови, що його буде видано на «великорусском наречии».

1766 рік. Розпорядження синоду щодо діяльності Києво-Печерської і Чернігівської друкарень:

«А впредь во оных типографиях печатать и в продажу употреблять одни книги, которые в Московской типографии с апробации Св. Правительствующего Синоде печатаются и в продажу производятся, но чтобы в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было, в том по силе, прежних указов иметь найкрепчайшее смотрение, о несходных, також других вновь издаваемых никаких книг без ведома и апробации Св. Синода отнюдь не печатать под опасением лишена тех типографии».

1769 рік. Синод заборонив пробний тираж народного «Букваря». Надсилаючи до «Типографської контори» контрольні примірники, архімандрит Лаври пояснив, що на Україні «благочестивий народ как прежде никогда своих детей по новопечатанным в Московской типографии Букварям не обучал, так де и теперь...», а тому просив «в рассуждении народной надобности» дозволити випуск цього Букваря. Йому було відмовлено і постановлено «впредь таковых представлений не чинить». Букварі, що розійшлися, велено було відібрати і вилучити з користування.

1786 рік. Чергова пересторога синоду Київського митрополитові Самуїлу Миславському, щоб у лаврських книгах у порівнянні з московськими «никакой розни в слоге речей перемены отнюдь не было, — в этом иметь найкрепчайшее смотрение...»

1787 рік. Указ про заборону друкувати релігійного змісту в усіх друкарнях, окрім тих, що були у віданні Синоду.

1796 рік. Для контролю за виданням і ввозом у Росію книжок засновані цензурні комітети в Петербурзі, Москві, Одесі та інших містах.

1800 рік. Указ Павла I про заборону будувати церкви в українському стилі (з трьома банями).

1804 рік. Перший цензурний статут у Росії, за яким нагляд за друком здійснювало Головне правління училищ Міністерства народної освіти. Забороні підлягали насамперед твори, які посягали на основи православ'я і самодержавства.

Заборона Московським Комітетом духовної цензури друкувати твори Григорія Сковороди *«Наркисс»* та *«Начальная дверь по християнскому добронравию»*. Щодо першого із них цензор пресвітер Іванов зробив такий висновок: *«все сие сочинения Г. Сковороди, по содержащимся в нем ересьям, погрешительным и развратительным для читателя мнения, нелепим выражениям и почему, по моему мнению, ни малейшего не заслуживает одобрения, а достойно передано быть вечному забвению»*.

До речі, за життя цього видатного філософа і поета не було надруковано жодного його твору.

1812 рік. За вказівкою столичної цензури закрито перше періодичне видання України — газета *«Харьковский еженедельник»* (проіснувала з травня по липень, вийшло 12 номерів).

1816 рік. Закрито журнал *«Харьковский Демократ»*, на сторінках якого публікувалися і вірші українською мовою.

1817 рік. Після кількох номерів закрито журнал *«Український домовод»*, що виходив у Харкові.

Відмова у дозволі на видання журналу *«Харьковская муза»* (ініціанти П. Гулак-Артемівський і О. Склабовський), позаяк міністр народної освіти зажадав, щоб журнал цензурувався в Москві.

1819 рік. У грудні Міністерство народної освіти звернулося з вимогою до місцевої влади закрити журнал *«Украинский вестник»*, що виходив у Харкові з 1816 року. В цьому журналі були опубліковані українські твори П. Гулака-Артемівського *«Пан та Собака»* (перший твір нової української літератури, що з'явився

в Україні) *«Солопій та Хівря»*, *«Тюхтій та Чванько»*, *«Писулька до того, котрий що божого місяця Українського гінця по всіх усядах розсилає»*.

Цікаво, що видавці для заохочення публіки до читання цього місцевого журналу спочатку розсилали його безкоштовно. Журнал постійно зазнавав утисків і нагінок.

1825 рік. На вимогу міністра освіти і куратора Харківського університету припинено видання *«Українського журналу»*.

Як зазначає автор *«Нарис історії української преси»* («Подєбради», 1937) Аркадій Животко, *«мертва петля міцно зашморгнулася на шиї молодій української журналістики»*.

1826 рік. Прийнято цензурний статут, що одержав назву *«чавунного»*, який з особливою ревністю оберігав недоторканість царя і монархії.

1828 рік. Новий цензурний статут з деякими формальними полегшеннями. Але для політичного журналу необхідний був дозвіл царя. Цензори були зобов'язані доповідати в III відділ про *«вольнодумные сочинения»* та їх авторів.

1830-ті роки. Заборона Григорію Квітці-Основ'яненку видати для народного читання написані ним українською мовою нариси зі священної історії та історії України.

Через цензурні поневіряння не побачила світ 5-томна *«Історія України»* Олексія Мартоса, рукопис якої врешті-решт загубився.

1837 рік. Після подвійного розгляду в Московській і Петербурзькій духовній цензурі заборонено друкувати рукопис Григорія Сковороди *«Диалог», или разгагол о древнем мире»*. Московський комітет духовної цензури наполіг на переддрукуванні виданої за його ж дозволом 1836 року книги Григорія Сковороди *«Беседа двое»* зі значними купюрами.

1839 рік. Заборона статті Михайла Максимовича *«Сказание о Колишвщине»*. Міністр народної освіти С. Уваров у циркулярному листі до кураторів шкільних округ 24 грудня доводив думку обер-прокурора синоду графа М. Протасова, яка зводилася до того, що *«подобные происшествия, слишком близкие нашему времени... желательнее более изглаживать из памяти народа, нежели возобновлять в ней»*.

1840 року вийшов у світ «Кобзар» Тараса Шевченка з багатьма купюрами.

З поеми «Тарасова ніч» та послання «До Основ'яненка» цензор Петро Корсаков вилучив усі ті місця, де йшлося про гетьманщину і в яких поет сумував за втраченою козацькою волею. В поемі «Катерина» знято опис, пейзажу, в якому є рядок «Дуби з гетьманщини стоять», та інші місця.

1841 рік. У грудні надруковано поему Тараса Шевченка «Гайдамаки» (квиток на випуск тиражу у світ підписаний 21 березня 1842 року). В листі до Г. Тарновського 26 березня 1842 року поет писав: «Я думаю, что вы меня хорошенько побранили за «Гайдамаки». Было мне с ними горя, насилу выпустил цензурный комитет, возмутительно да и конечно, насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились».

1844 рік. У поемі Тараса Шевченка «Тризна», яка вийшла у квітні у двох редакціях (у журналі «Маяк» та окремим виданням) цензори зняли уривок — роздуми героя про окрадену царизмом Україну («О святая! Святая родина моя! Чем помогу тебе, родная? И ты закована, и я...») — всього 21 рядок. Слово «тиранам» було замінено на «строптивым».

1847 рік. Цар Микола I, після доповіді йому III відділом матеріалів про Кирило-Мефодієвське товариство, звелів, окрім іншого: «12) Напечатание сочинения Шеченка «Кобзарь», Кулиша «Повесть об украинском народе», «Украина» и «Михайло Чернишенко», Костомарова «Украинские баллады» запретить и изъять из продажи. 13) Цензорам, дозволившим печатать упомянутое сочинения, сделать строгий выговор... и от министра просвещения предписать вообще цензорам обращать на труды литераторов более строгое внимание».

1847 рік. М. Максимовичу не дано дозволу на видання в Києві науково-літературного місячника «Киевский собеседник», бо «Государь Император изволил признать, что число существующих у нас журналов уже слишком велико».

Уряд не дозволив видання в Києві «Киевской газеты».

Після розгрому кирило-мефодіївців цензура дуже суворо й недовірливо ставилася до українського слова. Як писав Микола Костомаров у статті-листі до редакції журналу «Колокол»

(опублікована 15 січня 1860 року під назвою «Україна»), «после Киевского дела запрещены были все сочинения обвиненных и цензура и шпионство начали ужасно свирепствовать против Малороссии; не только малороссийские книги подвергались недозволению являться на свет, преследовали даже учение статьи о Малороссии на великорусском языке; самые названия Украина, Малороссия, Гетьманщина считались предосудительными».

5 червня. Міністр народної освіти С. Уваров видав циркуляр, яким зобов'язував цензорів дозволяти публікації на державні й політичні теми «только в пределах самой строгой умеренности».

1848 рік. За розпорядженням імператора Миколи I було засновано негласний комітет, який розглядав видання, які вже вийшли у світ, і доповідав цареві про все «противоречащее видам правительства». Цим було запроваджено, поряд з уже діючою попередньою, і каральну цензуру.

1853—54 роки. Між Київським цензурним комітетом та членами Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів, які готували до друку «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки», виникла суперечка: цензура домагалася вилучення окремих місць, в яких вбачала «особое пристрастие» до української національності.

1854 рік. Після семи років цензурних поневірянь вийшов упорядкований Амвросієм Метлинським збірник «Народные южно-русские песни». Причіпки цензури були настільки неймовірні, що викреслювався навіть такий рядок як «кінь гуляв на волі», (у другому збірнику «Альманах», який цензура протримала три роки й повернула геть знівечений).

1856 рік. Синод заборонив продавати книжку Григорія Сковороди «Брань архистратига Михайла со Сатанюю о сем: легко бить благим», опубліковану з цензурними купюрами ще 1837 року.

1858 рік. III відділ не дав дозволу Пантелеймонові Кулішу на видання журналу «Хата», який мав бути присвячений словесності, історії, етнографії та сільському господарству. Конфіскація «Граматики» Пантелеймона Куліша, виданої в Петербурзі 1857 року.

1860 рік. Після тривалої і складної боротьби з III відділом Петербурзьким цензурним комітетом, Головним управлінням

цензури та Петербурзькою духовною цензурою вийшов «Кобзар» Тараса Шевченка. Зі свого доробку поет зміг провести через цензурні рогатки лише десяту частину — сімнадцять творів.

«Історія «Кобзаря» 1860 р. — один з найяскравіших прикладів тяжкого цензурного гніту в добу «ліберального» царювання Олександра II», — коментує цей факт Василь Бородин, автор книжки «Т. Г. Шевченко і царська цензура».

1860—62 роки. Відхилено клопотання про видання газет «Голос» (Київ), «Десна» (Чернігів), «Нива» (Полтава).

Київському митрополиту Арсенію було передано шість тисяч примірників «Букваря южнорусского», укладеного Тарасом Шевченком. Хоча це видання було дозволено світською і духовною цензурою, митрополит звернувся до обер-прокурора синоду О. Толстого, а той до начальника III відділу В. Долгорукова з проханням в'янути «каким образом высшее правительство смотрит на распространение в народе сего букваря».

1862 рік. Припинено видання «Сільської бібліотеки», серії книжечок спеціально для народного читання, яке здійснював Пантелеймон Куліш у заснованій ним 1857 року друкарні.

На 10-й книжці, у жовтні припинено видання журналу «Основа», який у 1861—62 роках виходив у Петербурзі.

1863 рік, 18 липня. Сумнозвісний Валуєвський циркуляр (за прізвиськом тодішнього міністра внутрішніх справ Павла Валуєва). Подаємо витяг з цього убивчого для української культури документу:

«Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своей оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным.»

Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои

виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих замыслов политических, принялись под предлогом распространения грамотности и просвещения за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии. В С.-Петербурге собираются пожертвования для издания дешевых книг на южнорусском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение в с.-петербургский цензурный комитет. Сей последний особенно затруднялся пропуском упомянутых изданий, имея в виду следующее обстоятельство: обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке, и употребление в училищах малороссийского языка нигде не допущено; самый вопрос о пользе возбуждения этого вопроса принято было большинством малороссов с неодобанием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием в него россиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами в особенности поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии. Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами поляков...»

Автор дослідження «Заборона українства 1876 р.» Федір Савченко (1930) документально довів, що «причиною нагінок на український рух 1862—3 р.р. і пізніше була та небезпека, на яку звернув увагу Олександра II керівник військовим міністерством Мілютин. Сіверс указав йому на можливість розповсюдження «хлопоманської» української пропаганди в армії через союз полковників Красовських з «хлопоманами» типу Антоновича й Чубинського. Він запевняв в реальному існуванні цього союзу, звертав увагу і скаржився на

«безпечність» і «неуважність» до «хлопоманського» руху з боку місцевої адміністрації».

17 березня 1863 року Київський генерал-губернатор Антоненков, відповідаючи на запит у зв'язку з підготовкою Валуєвим циркуляра, доводив, що вживання української мови з друку «не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно политический. Сторонники малороссийской истории, достигнув знания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не остануться, опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии», «Из праха Шевченка выродилась целая шайка самих рьяных сепаратистов», — писав цей начальник краю.

Того ж, 1863 року, з наказу Міністерства внутрішніх справ закрито газету «Черниговский листок» (після 61-го числа, що вийшло 6 серпня), яка подавала матеріали й українською мовою, а її редактора Леоніда Глібова звільнено з посади вчителя гімназії.

Заборона статті Миколи Костомарова «Прави ли наши обвинители? (По вопросу об издании книг научного содержания на южно-русском языке)», підготовленої влітку для заснованої тоді в Петербурзі літературної і політичної газети «Голос». Це була відповідь ученого на випадки газети «Московские ведомости» «против малорусского литературного движения», а також, власне, і проти Валуєвського циркуляра, який, будучи таємним, не публікувався, але одразу ж увійшов в силу і був відчутий усім українством.

Видавництво М. Костомарова випустило для популяризації знань серед народу лише дві книжечки — «Арифметику» Кониського та «Оповідання з святого письма» Опатовича. Продовжити цю серію не дала реакція.

Заборонено ввіз і поширення в імперії львівського часопису «Мета».

1864 рік. У Петербурзі вийшов збірник М. Носима (Матвія Симонова) «Українські приказки, прислів'я і таке інше», з якого цензура зняла понад 200 одиниць зібраного матеріалу.

М. Симонов у листі до О. Кониського, який перебував тоді на заслання в Тотьмі Вологодської губернії, 14 березня повідомляв: «Тепер так більше пімплюсь з приказками — цензура дає гарту доброго. З місяць тупав, поки дозволили контетувать її гаспидську

виправницькими листами, а тепер дає роботи, черкаючи усе і вздовж, і попереk, і задержуючи листи неділь на три».

З поміж «почерканих» були і такі: «Що Бог в нас народе, а люд наробе — москаль же тес у невіч зведе», «Убрав у шори, як Виговський Москву», «Московська правда», «І царя за очі лають», «Москва люта», «І ему тільки віри, як у москалеві правди».

1866 рік. Видано інструкцію на потвердження заборони популярної літератури українською мовою.

Газетам «Губернские новости», які виходили в центрах губерній, заборонено друкувати українські етнографічні матеріали.

Упродовж року в імперії не вийшло жодної української книжки (1865 року — три).

1876 рік. Емський указ, його причини та наслідки.

«Як довго живе народна мова в устах народу, так довго живе і народ. І нема більш нестерпного насильства, ніж те, що хоче відібрати від народу ту спадщину, яку створили безчисленні генерації предків, що відійшли... Коли здригнеться душа людська перед убивством одної, недовговічної людини, то що ж мала б вона відчувати, коли посягають на життя багатовікової індивідуальності народу, — того найвеличнішого з усіх створень Божих на землі?» — ці слова К. Ушинського були широко оприлюднені в зібранні творів видатного педагога 1875 року, саме в той час, коли царські сатрапи виношували план заборони української мови.

Цей удар став особливо нищівним, бо унеможливив подальшу розбудову і зміцнення нації.

На початку 70-х років центр українського руху вже назавжди перенісся до Києва. Національне життя набуло певного поживлення. Ожила діяльність Старої Громади. Увінчалася успіхом справа з відкриттям у Києві Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства.

Офіційно на Відділ покладалося етнографічно-статистичне вивчення краю, а також «трьох етнографічних типів в їх економічних умовах: українського, польського і єврейського». Ентузіасти національного відродження одержали легальну можливість «відверто займатись науковою діяльністю про Україну і для України» (Ф. Вовк). Відділ об'єднував усі українські сили, його провідниками стали Г. Галаган, В. Антонович, П. Чубинський.

Заходами Відділу було порушено клопотання про заснування премії імені М. Максимовича за найкращі праці з історії, географії, етнографії і філології і вже зібрано чималу суму, але на це не дали офіційного дозволу. Водночас Відділ опікувався виданням творів цього видатного вченого.

На III Археологічному з'їзді, що відбувся 1874 року в Києві, члени Відділу виступили з рефератами, які дали цьому міжнародному форумові багату і насичену інформацію про Україну та продемонстрували її потужні наукові можливості.

Упродовж семи місяців з початку 1875 року газета «*Киевский Телеграф*» стала фактично українською трибуною Відділу, незважаючи на прискіпний цензурний нагляд. Бо ще 16 січня 1875 року з Головного Управління у справах друку надійшла вказівка Київському окремому цензоріві ставитися до цієї газети «с особливою осмотрительностью и между прочим не допускать в ней никаких статей, проводящих украинофильские тенденции».

Із 16 співробітників редакції 14 були свідомими українцями, членами Відділу, найактивніші з них Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, П. Чубинський.

Було встановлено контакти з науковими центрами слов'янських країн Європи.

На Міжнародному Географічному конгресі в Парижі (1875) «*Труды этнографическо-статистической экспедиции*» П. Чубинського здобули медаль II класу, а Російським Географічним товариством були відзначені золотою медаллю.

За два роки Відділ попри обмежені матеріальні засоби зібрав 1000 друкованих видань, цінну колекцію з географії та етнографії, плекав надію на відкриття бібліотеки й музею.

Члени Відділу і його фундатори М. Юзефович, помічник куратора Київської навчальної округи, та В. Шульгин, редактор «*Киевлянина*», запеклі великодержавники за переконаннями, повели боротьбу проти Відділу, в якому взяла гору «*українофільська партія*».

Юзефович написав статтю з обвинуваченням Відділу, що не була видрукована лише завдяки Київському генерал-губернаторові О. Дондукову-Корсакову, який опікувався цією інституцією і не хотів, щоб на неї падала тінь.

Юзефович після невдалої спроби опублікувати статтю вдається до політичного доносу, надіславши до Петербурга записку «*О так называемом украинофильском движении*». Тавруючи цей рух як «*австро-польську інтригу*», він звертав увагу властей на «*тенденциозные издания*» українською мовою, зокрема, на перекладі повісті М. Гоголя «*Тарас Бульба*» як спробу протиставити «*малороссийское наречие*» «*великорусскому языку*», звинувачуючи в політичних гріхах чільних діячів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства та газети «*Київський Телеграф*», Юзефович назвав цілу низку прізвищ найактивніших «*українофілів*».

Ці явні й таємні доноси викликали занепокоєння офіційного Петербургу. 27 серпня 1875 року «*в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания молитвенников на малорусском языке*» цар Олександр II велів створити «*особое совещание*» «*для всестороннего обсуждения этого вопроса*» на чолі з Міністром внутрішніх справ Тимашовим, до якого ввійшли міністр народної освіти Толстой, головний начальник III відділу Потапов, обер-прокурор синоду і таємний радник Юзефович.

Вихідним робочим документом стала згадана записка Юзефовича. На її основі, зокрема, шеф жандармів розпорядився занести до «*Алфавіту*» (реєстр неблагонадійних, що вівся у III Відділі) «*Драгоманова, Чубинського, Куліша, Білозерського, медика Носа, Кониського і взяти до відома Мочанова*». До матеріалів комісії було долучено справу Косача-Лободовського про масове розповсюдження в Новоград-Волинському повіті літератури українською мовою.

Волосний писар М. Лободовський (автор перекладу повісті «*Тарас Бульба*») одержав цю літературу від голови місцевого з'їзду мирових суддів і посередників Петра Косача. Було також з'ясовано, що Лободовський «*состоит под особим покровительством Драгоманова и Косача*». Справник наказав зібрати всі книжки, скласти їх список і представити до начальства. Було конфісковано 158 примірників (28 назв), з-поміж яких: «*Гайдамаки*», «*Тарасова ніч*», «*Перебендя*», «*Наймичка*» Т. Шевченка, «*Народні оповідання*» Марка Вовчка, «*Сіра Кобила*», «*Орися*», «*Листи*

з хутора» П. Куліша, «Запорожці» і «Рибалка Панас Круть» І. Не-
чуя-Левицького, твори О. Стороженка, «Байки» І. Крилова
та «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя в українських перекладах.

Новоград-Волинський справник доносив губернаторові,
що «главними агитаторами» були Косач і його дружина, сестра
колишнього професора Київського університету Драгоманова,
які «по образу жизни своей старались уводить по каждому шагу
хлопоманию, сближаясь исключительно с низким классом народа».
Косача звинувачували в тому, що він прийняв на службу Лобо-
довського і постачав йому літературу.

Справу Косача-Лободовського було використано як один
із зручних мотивів для заборони українського слова. Позиція ко-
місії, а отже, і найвищих офіційних кіл, зводилася до того, що
«вся литературная деятельность так называемых украинофилов
должна быть отнесена к прикритому только благовидными форма-
ми посягательству на государственное единство и целостность
России. Центр этой преступной деятельности находится в насто-
ящее время в Киеве». Ширення книжок і просвіти народу україн-
ською мовою було витлумачено як маскування далекоглядної ме-
ти — «возвести протонародное наречие Южной России на степень
литературного языка, как посредством переводов на оное Произно-
шений русской и иностранных литератур, так и издание оригиналь-
ных сочинений».

Засудивши український рух як явище небезпечне й неприпус-
тиме, комісія виробила низку дискримінаційних заходів, основні
з яких і склали зміст Емського указу Олександра II. Подаємо його
за оригіналом:

«Госуд.имп. в 18/30 день мая высочайше повелеть соизволил: 1) не
допускать ввоза в пределы Империи без особого на то разрешения
Гл.Упр. по Дел.Печ. каких бы то ни было брошюр, издаваемых за гра-
ницею на малорусском наречии; 2) печатание и издание в Империи
оригинальных произведений на том же наречии запретить,
за исключением лишь: а) исторических документов и памятников
и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании
исторических памятников безусловно удерживалось правописание
подлинников; в произведениях же изящной словесности не
было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского

правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений
изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрению руко-
писей в Главн. Упр. по Д. П.; воспретить также различные сцени-
ческие представления и чтения на малорусском наречии, а равно
и печатание на таком же текстов к музыкальным нотам; прекра-
тить дальнейшее издание газеты «Киевский Телеграф». О таковой
высочайшей воле предлагаю Гл. Упр. по Д. П. к надлежащему испол-
нению. — за м. В. Д. тов. мин. ст.-секр. кн. Лобанов-Ростовский».

Указ цей, підписаний царем у німецькому місті Емсі, був таєм-
ним і його породжено самодержавною волею, поза чином зви-
чайного законодавства (не розглядався на Раді Міністрів, ні
в Державній Раді).

«Сим указом, виданым у передодень «освободительной» війни Росії
за славян, — писав І. Франко у статті «Сухий пень», — російське
правительство, апріорі, поклато на всіх своїх нібито народо- і свобо-
долюбивих заходах печать фальші, нещирости, фарисейства.»

Генерал Потапов, доповідаючи цареві в Емсі, представив йому
журнал засідань комісії, а також лист до III Відділу Юзефовича,
котрий наполягав на репресіях проти Південно-Західного Відді-
лу Російського Географічного Товариства. Цар власноручно на-
писав на журналі своє височайше повеління: Відділ закрити,
і щоб відкриття його було можливе лише з його дозволу, за по-
данням міністра внутрішніх справ.

По суті стали обов'язковими для виконання всі одинадцять па-
раграфів остаточних рекомендацій комісії: заборона викладання
будь-яких предметів українською мовою, вилучення з бібліотек
усіх нижчих і середніх училищ видань, заборонених другим пара-
графом проекту (власне, це стосувалося книг, обумовлених у 1—2
пунктах указу); перевірка на благонадійність усіх викладачів
навчальних закладів України; «признавалось би полезним» взяти за
загальне правило у навчальні округи України призначати викла-
дачів-великоросів, а малоросів розподіляти у навчальні заклади
С.-Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів; адмі-
ністративне переслідування М. Драгоманова і П. Чубинського («не-
исправимие и положительно опасные в крае агитаторы») та ін.

Цей акт вандалізму діяв упродовж тридцяти років і завдав ве-
личезної руйнівної шкоди українській культурі, бо паралізував

її життєдіяльність у всіх галузях (розвиток літературної мови, письменство, книгодрукування, вироблення термінології, театр, освіта, наука), спричинився до деформації етнопсихології (насадження комплексу меншовартісності і т. ін.). Останнє мало той негативний наслідок, що, коли на початку ХХ століття діячі національного відродження ставили питання про українську школу (бодай початкову), то окремі селяни з недовір'ям і осторогою сприймали цю ідею, побоюючись, що рідна, але упосліджена мова зав'яже світ їхнім дітям, що *«не вивсде їх у люди»*.

Окрім забезпечення від сепаратизму, царизм таким актом переслідував ще одну політичну мету: щоб *«українська культура, що давніше йшла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до «світової» російської культури»* (М. Грушевський). Йшлося про духовне роззброєння і вбивство всього народу.

Прикметне, що Олександр II того ж 1876 року залишив політичний заповіт своїм дітям про те, що *«могущество России основано на единстве государства, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо.»*

1894 року, коли на престол вступив Микола II, О. Кониський подав петицію, підписану багатьма українськими вченими, про скасування указу, але це прохання було відхилене. Коли ж воно було повторене вже на самому порозі революції 1905 року, то й тоді цар відповів: *«Несвоевременно.»*

1878 року текст указу було вміщено на перших сторінках мініаторного *«Кобзаря»* Т. Шевченка, виданого 1878 року в Женеві у друкарні М. Драгоманова *«Громада»*. Це видання нелегально переправлялося до Росії. Вперше цей документ на теренах Росії оприлюднено у статті *«До історії указу 1876 року»*, що з'явилася в журналі *«Україна»* (1907, У).

Тим часом утиски української культури тривали. Праця Івана Нечуя-Левицького *«Світгляд українського народу»*, через заборону в Росії вийшла у Львові. Заборонено збірник пісень Миколи Лисенка. Знищено тираж книжки Пантелеймона Куліша *«Хуторная философия и удаленная от света поэзия»*. Вціліло кілька примірників.

1881 р. Ф. Лебединцеву дано дозвіл на видання журналу *«Киевская старина»*, але неодмінно з попередньою цензурою. Проте Головне управління у справах друку визнало *«неналежащим удовлетворения»* клопотання Олени Пчілки заснувати в Києві літературно-етнографічного місячника *«Україна»*. Міністерство внутрішніх справ дозволило ставити п'єси українською мовою, обставивши це специфічною вимогою: щоб в один вечір, поряд з українською, неодмінно ставили і російську п'єсу. Практично це проіснувало до наших днів.

1833 рік. Затятий переслідувач українського руху Київський генерал-губернатор О. Дрентельн, усупереч царському дозволу, заборонив українським трупам виступати у Києві і на території генерал-губернаторства (Київська, Подільська і Волинська губернії).

1883—1886 роки. Впродовж трьох років Михайло Старицький подавав до драматичної цензури під різними назвами, зі скороченнями і змінами, п'єсу *«Не так склалося, як жадалося»* (надруковану в альманасі *«Рада»* 1883 року). Дозволена до постановки 3 грудня 1886 року. Перша п'єса І. Карпенко-Карого *«Бурлака»* (1883) дозволена до постановки в переробці 1889 року. П'єсу *«Не так пани, як підпанки»* драматург шість років посилав у цензуру, де її забороняли майже десятиліття (дозволено 1904 року).

Цензор Рафальський, який пильнував журнал *«Киевская старина»* заборонив літеру *«і»* в українських текстах, натомість вимагав ставити *«и»*, що призводило до лексичних непорозумінь (*«кінь»* — *«кинь»*, *«віл»* — *«вил»* і т. ін.).

Головне управління у справах друку за наказом міністра внутрішніх справ Д. Толстого не дозволило в українських текстах для журналу *«Киевская старина»* застосовувати фонетичний принцип, встановлений Академією наук *«для малоросійського словника»*.

Поліція арештувала на Київській друкарні Кончак-Новицького книжки, надруковані за українським правописом.

1886 рік. Журналу *«Київська старина»* заборонено друкувати оголошення про передплату на львівський журнал *«Руська історична бібліотека»*.

1886—1898 роки. Цензурні поневіряння драми Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Автора заставляли безкінечно переробляти цей твір, давали зрозуміти, що в перекладі російською мовою він буде дозволений. Цензор заявив з цього приводу дочці письменника Людмилі Старицькій-Черняхівській: «*Потому-с, что русского языка народ малороссийский не понимает, а малорусский понимает, — вот-с и не желательна, чтобы народ видел такие пьеси на доступном языке*».

Дозвіл на постановку п'єси було дано за умови, що автор завершить її апофеозом «*Переяславська рада*».

Петербурзька цензура заборонила передрук в Одесі альманаха П. Куліша «*Хата*», а також видання там же «*Одіссеї*» Гомера в перекладі Петра Ніщинського.

Володимир Науменко подав до Петербурзького цензурного комітету рукопис «*Опыт грамматики малорусского языка*». Того ж дня рукопис повернули авторові, пояснивши, що «*нельзя же разрешать к печати грамматику того языка, который обречен на небытие*».

Заборонені підготовлені до друку літературним гуртком «*Плеяда*» (Леся Українка, Михайло Обачний та ін.) три збірники «*Весна*» (Київ), «*Десна*» (Чернігів) та «*Спілка*» (Одеса). Петербурзька цензура заборонила видавати в Одесі збірник українських пісень «*Лірник*». Заборонено випуск окремим відбитком статті М. Стороженька «*Первые годы ссылки Шевченка*», надрукованої в «*Киевской старине*».

1889 рік. Петербурзька цензура заборонила видати в Одесі альманах — «*Розмова*» та книжку В. Чайченка «*Князь Игор*».

Цензурні заборони п'єс Марка Кропивницького (драма «*Доки сонце зійде, роса очі виїсть*», у переробленому варіанті — «*Нерівня*», драма «*Глитай або павук*»; драма «*Дві сім'ї*»). На рукописі п'єси, в якій діють українські інтелігенти, цензор вчинив резолюцію: «*Нет украинской интеллигенции, нет интеллигентов, говорящих по-украински, а есть только такой сепаратист, как Кропивницкий, который все это выдумывает*».

Київський цензурний комітет заборонив тексти Тараса Шевченка, покладені на музику Владиславом Зарембою («*Минають дні, минають ночі*») та Миколою Лисенком («*По діброві вітер віє*»).

1893 рік. Управління у справах друку розпорядилося «*заборонити в майбутньому випуск у світ окремим виданням поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»*».

Недопущення на терени імперії збірки Лесі Українки «*На крилах пісень*» (Львів, 1893) за «*предосудительное направление*», роздумів авторки про долю України, «*изнивающим будто бы под чужеземным иглом*», за «*дикую мысль о том, что лучше бы Южной России погибнуть в волнах морских, чем пропадать в неволе*».

У публікації листів Г. Квітки-Основ'яненка до О. Кравецького («*Киевская старина*», XII) зроблено значні купюри тих місць, в яких ідеться про національні переконання українського класика.

1894 рік. Заборона друкувати оповідання Михайла Коцюбинського «*На віру*». Заборона ввозити в Росію збірку Павла Грабовського (Павла Граба) «*Пролісок*», видану того ж року у Львові.

Журналові «*Киевская старина*» заборонено друкувати український буквар з літературної спадщини Олександра Потебні. «*Киевской старине*» заборонено друкувати некролог на смерть О. Драгоманова.

1895—1897 роки. Заборонено видавати серію «*Українська бібліотека*», а також і під зміненими назвами — «*Наша бібліотека*» і просто «*Бібліотека*». Петербурзький цензурний комітет заборонив для ввозу в Росію поему Івана Франка «*Панські жарти*», видану у Львові. Заборона двох томів «*Писань*» Трохима Зіньковського, виданих Борисом Грінченком у Львові. Синові Леоніда Глібова Олександру відмовлено в дозволі на видання народної газети для місцевого населення.

Редактор «*Киевской старины*» Володимир Науменко звернувся до Київського генерал-губернатора Ігнат'єва, міністра внутрішніх справ І. Горемікіна та начальника Головного управління в справах друку М. Соловійова з «*Пам'ятною запискою*» про надання права публікації на сторінках журналу українською мовою творів «*нашого рідного слова, які змістом своїм не йдуть в розріз з основними поглядами уряду*». Дозволу не отримано.

1898 рік. Московський цензурний комітет дозволив до друку збірки Пантелеймона Куліша «*Досвіток*» (Харків, 1899), в якій зняв десятки рядків, зокрема, з поеми «*Великі проводи*»: «*Розкутється, покидає кайдани Вкраїна, аби в усіх була воля і душа єдина*».

Заборонено для ввозу в Росію збірку Івана Франка «Зів'яле листя» з огляду на те, що надруковано її «кулішівкою».

На вимогу Петербурзького цензурного комітету і Головного управління у справах друку з дешевого видання «Кобзаря» вилучено багато «незручних місць (поєми «Гайдамаки», «Сон», «Невольник», послання «І мертвим, і живим...», поезія «Мені однаково...» та інші твори).

Заборонено друкувати оповідання Михайла Коцюбинського «Для загального добра», казку «Хо».

Головне управління у справах друку відхилило рукописну збірку прози Агатангела Кримського «Повістки і ескізи» («Історія однієї подорожжі», «В народ» та інші твори). «Во всех рассказах фигурирует студент-украинофил, стремящийся в народ для поддержания народного духа, народного языка и для ограждения его от постороннего влияния», — йшлося у висновку цензора.

Заборонено до ввозу в Росію казки Івана Франка «Лис Микита» під претекстом, що в Україні твори дитячої літератури не виходять. Заборона брошури В Старосельського «Кирило-Мифодієвське братство». Заборона зробити напис українською мовою на пам'ятнику Івану Котляревському в Полтаві.

1903 рік, 30 серпня. На урочистому засіданні Полтавської міської думи в день відкриття пам'ятника Іванові Котляревському місцева адміністрація не дозволила представникам Наддніпрянської України промовляти по-українському й зачитувати вітальні адреси (виняток було зроблено для делегатів з Галичини). Тому свято було перетворено на похорон (мовчки клали на стіл адреси, дехто покинув зал засідань). Представник Харківщини Микола Міхновський на знак протесту проти цього незаконного акту, як назвав він ці дії адміністрації, віддав міському голові Трегубову порожню теку, а текст привітання забрав, щоб повернути харківській громаді. Петербурзький цензурний комітет заборонив друкувати поезію Лесі Українки «Дим» у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському».

Заборона ввозити в Україну збірку Павла Грабовського «Про лісок», видану у Львові. Заборона друкувати оповідання Лесі Українки «Чужий», оповідання Івана Липи «До п'ятого коліна».

Не дано дозволу на видання журналу «Рілля» (Чернігів), тижневик «Вік» (Київ), гумористичного двотижневика «Характерник» та інш.

Міністр внутрішніх справ Плеве не дав дозволу на видання «Євангелії» українською мовою з покликанням на «крайнюю бедность малорусского языка, совершенно не пригодного для выражения отвлеченных понятий и в частности высоких истин Откровения».

1906 рік. Наказом міністра внутрішніх справ М. Дурново закрито газету «Киевские отклики», довкола якої гуртувалися українські патріоти і яка висвітлювала національні справи. Євгенові Чикаленку Київський губернатор не дозволив видати газету «Громадське слово», вбачивши в її програмі прагнення до автономізму. На 190-ому номері припинено видання газети «Громадська думка» (Київ). Редакцію розгромили жандарми. Припинено видання тижневика «Украинский вестник» (Петербург). Притягнуто до судової відповідальності завідуючого видавництвом «Вік» Сергія Єфремова за видання брошури «Про держаний лад у всяких народів». Чимало газет закрито після виходу першого номера: газета «Запоріжжя» (Катеринослав) заборонена генерал-губернатором ще в друкарні, на першому номері; «Вісті» (Одеса) — на п'ятому номері; «Наша думка» (Петербург) — на другому; «Вільна Україна» (Петербург) — на шостому: тираж конфісковано, друкарню ліквідовано, а редактора-видавця Антона Шабленка посаджено на рік до Петропавлівської фортеці; «Боротьба» (Київ) — на четвертому номері; редактора-видавця Миколу Стаховського засуджено до річного ув'язнення.

Після восьмого номера заборонено перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії «Зоря» (Москва).

Київський цензор сконфіскував український народний гімн «Ще не вмерла Україна» (видавництво — «Ранок»).

Заборонено газету «Народна справа» (Одеса).

1907 рік. Введено непомірно високе мито на ввіз україномовної літератури з Галичини (17 рублів за пуд).

1908 рік. Заборонено ввіз збірки Павла Грабовського «З півночі».

Циркуляр головного управління у справах друку губернаторам не дозволяв відновлення видавництв, закритих за розпорядженням уряду.

1908—1914 роки. У назві видання «*Малороссийский родословник*» В. Лукомського і В. Модзалевського (т. 1—4) заборонено вжити слово «*украинский*».

1909 рік. Київський Тимчасовий Комітет у справах друку наклав арешт на відривний календар на 1910 рік видавництва «*Час*» і порушив клопотання про притягнення до судової відповідальності осіб, винних у його випуску. Цей Комітет, який очолив запеклий україножер професор Т. Флоринський, дійшов висновку, що в календарі «*усматриваются непризнание официально законными, тенденциозно придуманные термины — Украина в значении географически-этнографической области, заселенной малоросами, украинцами вместо малоросами, украинцы вместо малоросы, москали вместо великоросы...*»

Петербурзький центральний комітет іноземної цензури заборонив ввіз у Східну Україну збірки Михайла Коцюбинського «*З глибини*», виданої у Львові.

1910 рік. Міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Столипін видав циркуляр, яким звертав увагу губернаторів «*на несоответствие русским государственным задачам образования обществ, предусматривающих узкие национальнополитические цели.*»

У висліді цього розпорядження особливим нагінкам було піддано всілякі українські товариства, предусім «*Просвіту*».

Київський Тимчасовий Комітет у справах друку заборонив брошуру Дмитра Донцова «*Школа і релігія*», видану у Львові.

Подано рапорт Київського окремого цензора з іноземної цензури в Петербурзький центральний комітет іноземної цензури про заборону повісті Михайла Коцюбинського «*Fata Morgana*», виданої у Львові.

Центральний комітет іноземної цензури заборонив ввіз збірки Івана Франка «*З вершин і низин*», як такого автора, що є «*поборником українського сепаратизму*».

Наприкінці 1905 року, в період «*днів свободи*» спілці двох українських благодійних товариств у Петербурзі (Товариство ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним вихованцям вищих навчальних закладів Санкт-Петербургу, уродженцям Південної Росії та Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книжок) вдалося взяти дозвіл на видання повного

«*Кобзаря*». 10 тисяч примірників першого такого «*Кобзаря*», що вийшли наприкінці 1906 року розійшлися за три місяці. Наступного року здійснене друге видання, наприкінці 1910 року видавець В. Яковенко здійснив третій випуск. Проте уряд злякався, що масовий інтерес до безцензурного «*Кобзаря*» у зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка буде на шкоду «*общественному спокойствию*», і тому 1911 року на третій випуск, а також на два попередні, раніше дозволені, було накладено арешт. Книжки не знищили, але зажадали врізати з кожної найкрамольніші твори, уривки — 104 сторінки.

1911 року в Києві конфісковано «*Малий Кобзар для дітей*» Тараса Шевченка. Через постійні переслідування вийшло останнє число газети «*Село*», в якій брав участь Михайло Грушевський.

1914 рік. Заборона святкування ювілею Тараса Шевченка. На другий день після початку війни, 20 липня, закрито газети «*Рада*», «*Маяк*», а згодом і журнал «*Українська хата*», редактора якого Павла Богацького заслано до Сибіру. Припинено видання енциклопедії «*Украинский народ в его прошлом и настоящем*».

1915 рік, 9 січня. З наказу Начальника Київського військового округу Київський губернатор видав розпорядження «*припинити на весь час военного стану всі периодичні видання на малоросійському нарідчї*». Було закрито журнали «*Літературно-науковий Вістник*», «*Дзвін*», «*Світло*», «*Сяйво*», «*Україна*», «*Рідний край*», «*Молода Україна*», «*Основа*», «*Записки Українського наукового товариства*», газети «*Рілля*», «*Згода*», «*Слово*» та ін.

Не дано дозволу на випуск оповідання В. Винниченка «*Сліпий*». В «*Історії Запоріжжя*» А. Кащенко військова цензура вилучила місця про українсько-російські конфлікти після приєднання України до Росії.

«*Рекордний подвиг київських гасителів, що розперезилися*» (С. Єфремов) мав місце на сторінках газети «*Последние новости*» (жовтень, 1915 року), яка вийшла з пробілинами — були зняті оголошення про день похорону відомого громадського діяча, професора Олександра Русова, який посідав чільне місце в національно-визвольному русі.

Все інше в імперії пильнувало недремне цензорське око. Що ж стосується українського слова, то ці пильнування переходили в репресії та заборони, характер яких не знав меж.

Як підкреслював Борис Грінченко в книзі *«Порабоцаемий народ»* (Львів, 1895), *«щодо української літератури російська цензура дійшла до такої зухвалої розперзаності, яку можна порівняти лише з самодержавством російської жандармерії, поставленої понад усяким законом. Українська книжка позбавлена будь-яких прав легального існування»*.

Мотиви цієї зухвалості й агресивності щодо українського слова зрозумілі, адже воно акумулювало в собі інтелектуальну, духовну самостійність народу.

Українська книжка, журнал, газета, навіть за всієї лояльності до уряду (а їх забороняли передусім за мову) були небезпечні імперській політиці, бо вже самою своєю появою ширили друковане українське слово, утверджуючи українство, національну свідомість. Не випадково ж перша українська газета *«Зоря Галицька»*, що з'явилася 15 травня 1848 року у Львові, виходила з гаслом: *«Русине! Пізнай себе, буде з тебе!»*. Офіційні обрусителі стояли на стороні того, щоб українець, названий ними малоросом, себе не *«пізнав»*.

Провідники україножерної політики не приховували своїх шовіністичних устремлінь. Так, Є. Феоктистов, який очолював Головне управління в справах друку (1883—1896 р. р.) писав у спогадах: *«Серед паперів, які збереглися в мене, є листи київського цензора В. Л. Рафальського, одного з найрозумніших і благородних діячів, листи, що проливають світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів — усієї саранчі, для боротьби з якою були потрібні енергійні зусилля, а уряд задовольнявся лише деякими півзаходами»*.

Згаданий Рафальський у листі до Головного управління в справах друку так обстоював великодержавницьку місію цензора: *«У сфері місцевих інтересів він повинен пам'ятати, що цей край — колицка нашої держави — повинен бути і залишатися російським, а тому він зобов'язаний усувати всі супротивні і ворожі намагання й тенденції, від кого б вони не виходили, належить усувати кожну спробу пропагувати політичне відокремлення і відчуження»*.

Ці обмеження часом навіть виходили за межі не тільки державної політики, а й здорового глузду. Так, цензор міг рішуче й остаточно (оскарження не давало наслідків) у фразі *«наша Україна»* зняти слово *«наша»* — це в збірнику для читання *«Колоски»*. Мотивація далекоглядна: *«Пусть хоть и читают «Украина», но не знают, что это их страна»*.

1900 року з 45 рукописів, поданих до цензури, не дозволили 22. Упродовж 1904—1914 років українська громадськість активно ставила питання про зняття заборони з рідного слова. Кабінет Міністрів навіть визнав, що ця заборона *«припятствует повышению нынешнего низкого уровня крестьян малороссийских губерний»*, але далі цього не пішло. Тодішній начальник Головного управління в справах друку в розмові з київськими делегатами заявив: *«конечно запрещение с переводов св. писання и научно-популярных книг должно быть снято; я даже допускаю возможность разрешения сочинений на малорусском наречии; но вот чего я решительно не могу представить, это разрешение политических газет по-малороссийски»*.

В цьому, останньому, пункті царський сановник дотримувався лінії сумнозвісного міністра Валуєва, який на клопотання про дозвіл видати в Харкові газету *«Украинский вестник»* вчинив резолюцію: *«Увеличение числа существующих уже периодических изданий без особых уважительных причин, особенно в малороссийских и западных губерниях империи, я принимаю со своей стороны неудобным»*.

Цензура дотримувалася ще одного принципу, вбивчого для красного письменства (про науку не йдеться, бо тут була суцільна заборона для українства): все талановите, що мало б вплив на маси і для розвою літератури, якраз і не допускалося на сторінки книг. Натомість, без перепон пропускатися все *«ничтожное и глупое»*, як пише Борис Грінченко, в праці *«Порабоцаемий народ»*. *«Мета тут очевидна, — зауважує він, — дискредитувати цю літературу; ми винні, якщо вона не дає нічого, крім літературного мотлоху!»*

Відомство цензури було якнайтісніше пов'язане з таємною політичною поліцією: сумнозвісним III відділом, а після його скасування з департаментом поліції. Всі важливі українські рукописи,

заборонені цензурою, передавалися нею в ці органи імперської інквізиції, про інші заборони ставилося до відома. Кожен, хто писав по-українськи, був у списку неблагонадійних, а отже, під негласним наглядом царських опричників. Більш того, кожен інтелігент з українців, який на людях й дома послуговувався рідною мовою, також викликав підозру і вважався потенційним ворогом монархії.

Навіть те, що було дозволено, не мало державної опіки, а зустрічало всілякі перешкоди на шляху до читача. Так, Звенигородська повітова земська управа відмовилась поширювати серед селян безплатну брошуру Євгена Чикаленка *«Розмови про сімейне хазяйство»*. Бібліотека міста Острогозька на Воронежчині, в якому проживало багато українців, не прийняла до свого фонду подаровані видання творів М. Коцюбинського, М. Грушевського, В. Винниченка під підтекстом *«загроза безпеці бібліотеки»*.

Утиски й заборони українського слова породили таке гальмівне для духовного поступу й руйнівне для всього національного менталітету явище як самоцензура. Про таке свідоме, але вимушене самовбивство своїх ідей Павло Грабовський писав у листі до Бориса Винниченка, видавця його збірки *«Кобза»* (Чернігів, 1898), єдиної, до речі, що побачила світ у Російській Україні (всі інші змушений був видавати у Львові): *«Вірші я пильненько вистругав, та не знаю, чи догодив вистругуванням цензурі; з того самого погляду помістив і вірші зовсім нікчемні — про кохання та цілунки, може, ці «праведники» скасують увесь збірник»*. Книжку пропустили, але невдовзі, в січні 1900 року, із антології *«Вік»* було знято вірш поета, *«в котром автор воспеває борцов за народ, страдающих в кайданах без солнца и приюта»*.

Якими насправді були ті *«праведники»*, засвідчив Іван Франко: *«Єдино надійним лоцманом для обходу найбільш небезпечних підводних каменів, які всіяли цензорські дороги, були «кредитні карбованці». Знайшовся навіть такий цензор, якому українські автори підносили замість обкладинки на рукопису асигнацію в сто карбованців, і рукопис пропускався дозволений»*. Та, певна річ, не всі були такі податливі, та й не в кожного автора знайшлася б така поважна на той час сума.

Можна було б укласти цілий каталог заборонених творів українських письменників, а також нездійснених творчих задумів. Пантелеймон Куліш, зокрема, не зміг видати III томи *«Записок о Южной Руси»*, а також II-томне зібрання етнографічних матеріалів.

Недопущення перед очі українця газет і журналів його рідною мовою, навіть невинних популярних брошюр, все це була послідовна політика, спрямована на зросійщення, нівеляцію, на закріплення за його мовою означення *«для хатнього вжитку»*.

Відсутність бодай науково-популярної літератури українською мовою негативно вплинула на витворення національної термінології в усіх галузях знань. Хоча передові діячі дореволюційної доби, працюючи над укладанням словників, провіщали рідній мові цивілізоване майбутнє, бачили її в ряду розвинутих і повноцінних. Так, Тадей Рильський у колі однодумців заявляв, що з розвитком українців і мова їх розвинеється до можливості вживання її для висловлення абстракцій.

А тим часом *«дорозвиватися»* без друкованого слова було майже неможливо. Наприклад, 1866 року в Російській імперії не вийшло жодної книжки українською мовою, 1865 і 1870 років — по 5 назв, 1877 — 2, а 1880 — жодної.

Та все ж, незважаючи на такі вкрай несприятливі умови, українська мова не лишилася тільки *«для хатнього вжитку»*, вона дала людству такі імена, як Тарас Шевченко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

Свідомий високої місії національного відродження, Михайло Коцюбинський писав: *«...Кожному народові, і в тому числі українцям, «належить», між іншим, якомога ширше і повніше розвивати свою духовну сутність і, паралельно до свого культурного росту, поступово удосконалювати знаряддя своєї думки — мову, в якій, як у дзеркалі, відображається і історія, і світогляд, і характер даного народу»*.

Заборона мови, насадження силоміць іншої, панівної, не тільки гальмувало її внутрішній розвиток, а й деформувало менталітет її носіїв чи, точніше б сказати, тих, хто від неї відступався — вимушено чи доброхить, руйнувало самобутність мислення, сам характер, а відтак і філософсько-етичні засади людського буття.

На це спустошення була націлена вся державна машина. Навіть національні звичаї зазнали гонінь з боку поліції і церкви. Відкрита 1866 року бібліотека в Києві стала вогнищем зросійщення і насадження вірнопідданства. До 1905 року в підросійській Україні існувала єдина українська друкарня, що належала журналові «Киевская старина».

Варто назвати такі варварські дії властей, як переслідування посадовців за вживання української мови і передплату українських видань, уможливлених після маніфесту 17 жовтня 1905 року. Щоб пригальмувати останнє, начальникам поштових відділень було розіслано таємний наказ: не приймати грошових переказів на адреси українських редакцій. Список таких каральних акцій проти мови можна було б продовжити.

І маніфест 17 жовтня 1905 року, і «Тимчасові правила про періодичну пресу» від 24 листопада того ж року не забезпечували повну свободу українського слова. По-перше, Емський указ офіційно не був відмінений, тож місцева адміністрація, посилаючись на нього, часто не давала дозволу на українські періодичні видання. А, по-друге, хоч попередня цензура була й скасована (залишалася для рисунків, портретів, автографів), але великодержавні пильнувальники недремним оком просвічували кожне надруковане видання і могли накласти на нього арешт, розпочати судове переслідування видавців. Щодо автографів, то, приміром, у тижневику «Огни» цензура зняла з листа Б. Грінченка до Г. Гетьманця дуже актуальні міркування, в яких ішлося про приступну народів популярну літературу його ж мовою: «Коли ми не дамо народів цієї літератури своєю мовою, то народ читатиме книжки, як і досі, мовою чужою, і буде й далі тягтися той ненормальний факт, що просвіта несе нам темряву, бо — яко чужомовна — денационалізує, а через те й деморалізує народ».

Якщо ж поглянути на кількість українських книжок, виданих у Росії, скажімо, хоча б 1912 року, ще у більш-менш нормальній атмосфері, до початку навальних репресій проти нашого слова часів війни, то картина справляє гнітюче враження. Скажімо, книжок поезії — 4, прозових — 14, дитячих — 7, і, зрозуміло, жалюгідними тиражами.

Жанр, темат.	Кількість назв	Тираж
Поезія	4	5250
Белетристика	14	24875
Драматургія	9	18700
Історія	1	400
Філологія	1	300
Етнографія	4	10500
Підручники	1	4000
Музичні твори	5	2900
Довідкова	3	3400
Лубочна	13	110000
Теорія, історія літератури, критика, психологія, публіцистика	12	18060

Та й це на шляху читача натрапляло на численні перепони. Який-небудь начальник жандармського відділу на станції Полтава, приміром, забороняв на вокзалі продавати українські книжки і газети. Повідомлення про такі репресивні акції, зафіксовані на сторінках «Украинской жизни», складають вельми насичену мозаїку всіляких заборон. Так й рубрики і заголовки тих повідомлень промовляють самі за себе: «Преследование украинства», «Губернаторские veto», «Украинофобия», «Ретивость исправников», «Обиски, арести, освобождения», «Крамольная бандура», «Крамольная пьеса»...

Високі державні чини від міністрів до губернаторів, жандармські офіцери, поліцмейстери, справники, шкільні інспектори, священники, навіть сільська доморощена, своя, сказати б, а не прийшла адміністрація — вся ота незчислима рать регламентаторів і наглядців забороняла, вилучала, не пропускала, штрафувала, садовила під арешт, переслідуючи не лише друковане, а й живе народне слово. Як, приміром, у селі Степок Тарашанського повіту на Київщині, де місцева влада не дозволяла молоді співати українських пісень. Чи на Харківщині, де дітям забороняли

співати колядки, а на новорічних ялинках з репертуару вилучали українські пісні, замінюючи їх виключно російськими.

Ось тільки окремі «камінці» із тієї мозаїки.

Одеса. Відмова в реєстрації українського драматичного товариства «Кобзар».

Полтава. Губернське земство на оголошений ним конкурс на кращі популярні брошури і плакати приймало роботи лише російською мовою.

Москва. Не дозволено збори українського земляцтва університету, присвячені пам'яті Тараса Шевченка, призначені в роковини його смерті 26 лютого 1913 року.

Село Яланка на Поділлі. Губернська поліція змусила кредитне товариство зняти вивіску українською мовою з написом «Єднаймося, братаймося у товариство чесне».

Одеса. Градоначальник заборонив клубові «Українська хата» читати реферати для публіки, дозволивши тільки на закритих засіданнях тільки для членів клубу.

Кам'янець-Подільський. Місцевій «Просвіті» заборонено хорові співанки.

Золотоноша. Заборонено публічну лекцію про Тараса Шевченка.

Лубни. Агрономові Гавсевичу не дано дозволу на відкриття української книгарні.

Київський губернатор не затвердив ухвали Канівського повітового земства про асигнування запасного капіталу на 1914 рік у сумі тисяча карбованців на упорядкування могили Тараса Шевченка.

Знято з репертуару п'єсу Людмили Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» за сцену відвідин гетьмана московським послом. Дозволено тільки після вилучення цієї сцени.

Та за одвічним законом самозбереження народ, 95 відсотків якого становили селяни, котрі несли в собі могутню й незнищену українську стихію, вистояв — окрадений, упосліджений, малописьменний, але ж не розмолотий на «общерусское» борошно, а з потенційними ростками в кожній своїй зернині. Саме ця здорова стихія стала тією відпорною й нездоланною силою, завдяки якій українська мова, попри всі сипучі піски, смерчі та засухи

царського режиму, зберегла свої живлющі джерела, а народ — свій живий, неповторний голос, який вирізняє його у вселюдському хорі, свою сутність. Всепоглинаючий льодовик, що сунув з півночі, не зміг скувати цю стихію і розтоплювався від гарячого подиху народу, бо, як сказав Тарас Шевченко про неситу імперську силу, «не скуе душі живої і слова живого».

ПОЛІТИКА НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ

— Павло Алеппський про суцільну грамотність українців у середині XVII ст. — «Освіченість і вихованість» — сповідувальні ідеали українських просвітителів. — Заборона друкувати букварі українською мовою. — Ліквідація козацьких шкіл, заборона діяльності «мандрівних дяків». — Заведення «народних училищ». — Російщення Києво-Могилянської академії, перетворення її на суто духовний заклад. — Марні клопотання громадянства про відкриття університетів у Батурині, Чернігові та інших містах України. — Проект університету в Батурині гетьмана К. Розумовського. — Заборонні санкції Валувеського циркуляру щодо національної освіти. — Закриття недільних шкіл, приватних українських шкіл (В. Лесевича, Г. Закревського). — Недопущення в школи «Букваря южнорусского» Т. Шевченка. — Адміністративне переслідування національно свідомого вчительства. — Низький рівень грамотності українців (за даними переписом 1897 року). — Вилучення українських видань із шкільних бібліотек. Б. Грінченко про негативні наслідки навчання нерідною мовою. — Підготовка фахівців «общерусской» казенної орієнтації у вищих школах України. — Недопущення українознавчих дисциплін в університети. — Боротьба за національну початкову школу, за українізацію університетів у Києві, Харкові та Одесі.

Під час злуки з Москвою Україна мала вельми високий рівень освіти і, що важливо, не тільки серед владних державців, а й серед простого люду. Гетьман Богдан Хмельницький навчався у Київській братській школі, а потім у Львові і Ярославлі. Будучи бранцем у Туреччині в 1620—1621 роках, вільно оволодів турецькою мовою. Знав також польську, французьку, латинь. Десятки його соратників також мали, мовлячи по сучасному, вищу освіту. Двоє закінчили Оксфордський університет, а корсунський

полковник Станіслав Морозовинський (герой історичної пісні «Ой, Морозе, Морозенку») — Падуйський університет в Італії.

Гетьмани, як правило, були не тільки поборниками національної освіти, а й її щедрими меценатами. Вихованець Острозької академії Петро Сагайдачний, який тримав гетьманську булаву чверть століття, разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, опікувався влаштуванням школи, що невдовзі виросла в Києво-Могилянський колегіум, а потім в Академію. Перед смертю своєї маєтності Сагайдачний заповів Київському і Львівському братствам — «на науку і освічення дітей православних і виховання бакаляврів учених, на вічні часи». Він також організував січові й полкові школи, навіть було заведено посаду отамана січової школи.

Вже згадувалося свідчення Павла Алеппського, що побував в Україні на початку 1650-х років, про суцільну грамотність її люду. «А дітей в них більше ніж трави, і всі діти вмють читати, навіть сироти», — занотував цей уважний постерігач. Майже кожно село мало школу: за переписом 1740—1748 років у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1099 поселень. За описом Рум'янцева у Чернігівському полку налічувалося 143 школи на 147 сіл. Якщо 1768 року на його теренах одна школа припадала на 746 душ населення, то через століття тут уже сталося таке запустіння, що одна школа була на 6730 душ. На Лівобережжі — така ж сумна картина. 1740 року там було 866 шкіл, а через 60 років їх позакривали. Те ж сталося в Слобідській Україні, в чотирьох полках якої було 124 школи.

«Освіченість і вихованість» — ці ідеали сповідували українські просвітителі, а Києво-Могилянська академія довгий час була найпрестижнішою вищою школою у Східній Європі. При Генеральній військовій канцелярії діяв такий специфічний навчальний заклад як канцелярський курінь, його вихованці вивчали також латинь.

У заснованій князем Костянтином Острозьким 1580 року першій українській школі — академії — до вчителя, який звався дидакал, ставилися високі вимоги: він мав бути «благочестивий, розумний, смиренноумний, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбцець, не гнівливий, не зависник...

а підмога благочестія, що являє собою образ добра в усьому». А наш великий шукач істини Григорій Сковорода поклав камінь і в розбудову національної школи: «кожен повинен знати свій народ і в народіві себе».

Так воно і велося б, якби український народ залишався господарем своєї долі. А потребу давати дітям освіту він розумів і покріпляв на практиці: сільські громади опікувалися школами, а по невеликих хуторах навчали дітей так звані «мандрівні дяки», з-поміж яких було чимало студентів Києво-Могилянської академії, які таким чином заробляли на подальше навчання.

Оскільки в основу політики царської бюрократії покладено було сувору регламентацію, то й таке унікальне явище, як «мандрівні дяки», 1882 року було заборонено, «*чтобы не последовало ни в учителях, ни в книгах никакого возврата ко вреду общей пользы*». На той час невсипущим піклуванням начальства, яке послідовно проводило колонізаторську політику царизму, власне українську школу в Україні вже давно звели: вона була повністю зросійщена, зазнавши за століття таких ударів і утисків, що з джерела світла перетворилася на осередок імперського міністерства «*народного затьмения*», як справедливо називали освітнє відомство Росії.

З ліквідацією гетьманства і зруйнуванням Запорізької Січі перестали існувати традиційні козацькі школи, в тому числі при полках. 1767 року Києво-Печерській лаврі заборонено було друкувати букварі українською мовою. 1782 року указом Катерини II заведено «*народные училища*» Росії (отже, і в Україні), що стали розсадниками казенщини, вірнопідданства, а на землях неросійських народів — ще й російщення. Тим паче, що з 1804 року українська мова вже не була допущена в шкільні класи. По всіх церквах було наказано читати молитви і правити службу «*голосом, свойственным российскому наречию*». Це ж було запроваджено й по школах і не тільки нижчих. Хвиля російщення затопила передусім Києво-Могилянську академію. І тут прислужилися свої ж земляки. Спочатку митрополит Гавриїл Кременецький (1700—1783), згодом його наступник Самуїл Миславський (1783—1796), запобігаючи ласки в цариці, піддав зросійщенню Києво-Могилянську академію, завів там російську вимову й насаждав її по всій Україні.

Особливого удару Академії завдав Петро I після поразки Мазепи, який був «*промисльником і благодетелем*» цього освітнього осередку. Цар заборонив навчатися в Академії підданим Польщі, тобто і українцям Правобережжя. Якщо за Мазепи там навчалось 2 тисячі студентів то 1709 року їх стало лише 161, з часом контингент зростав, але такого розквіту, як до погрому, Академія вже не досягла. 1817 року Києво-Могилянську академію перетворено на суто духовний заклад. Великі пожежі 1780 і 1811 років поглинули безцінні скарби академічної книгозбірні, (згоріло близько 10 тисяч томів), в тому числі джерельні матеріали з історії України, а також книги з багатющої бібліотеки Петра Могили, яку він заповів Академії.

В літературі наводяться дані про те, що Петро I після Полтавської «*вікторії*», озлоблений на Мазепу та українців, підіслав до Києво-Могилянської академії якихось непевних типів, і ті підпалили бібліотеку. Це наштовхує на думку, що й дві пожежі в Києво-Печерській лаврі, які знищили друкарню і книжкові склади, не обійшлися без царського благословення. Так випалювали українство, його духовну потугу і матеріальну базу.

В другій половині XVIII століття Київська академія вже не могла задовольнити зрослі потреби України в освічених людях. До того ж там запанувала схоластика, богословські дисципліни. Тож за якихось дванадцять літ до Медико-Хірургічної академії в Петербург перейшло звідти понад 300 осіб.

Передове українське громадянство і навіть окремі представники царської адміністрації не раз клопоталися про відкриття університетів, та все марно. Мазепа виношував намір відкрити університет у Батурині і перетворити на університет і Києво-Могилянську академію. В наказі депутатам до комісії для складання нових законів 1767 року українська шляхта наполягала на заснуванні університетів у Києві, Батурині, Чернігові, Новгороді-Сіверському та Сумах.

Найбільш відомий проект університету у Батурині гетьмана Кирила Розумовського (1790). «*Се была справа цілої освіченої України*, — зауважує автор дослідження «*Проект Українського університету в Батурині*» Василь Різниченко (1916), — *Розумовський же тільки йшов навстріч давно назрілим пекучим потребам*

українського громадянства». Малописьменний сільський хлопець, Розумовський здобув широку освіту за кордоном, слухав лекції знаменитого Ейлера, листувався з Вольтером, зібрав унікальну бібліотеку, відому всій освіченій Європі. Збирався запросити в Україну Жан-Жака Руссо, дати йому пенсію й осідок у своїх маєтностях, але розминувся з ним у Стасбурзі. Гаряче взявся за відбудову Батурина, де постав специфічний завод листового срібла і золота. Мріяв про заснування Академії красних мистецтв.

В університеті планувалося навчати дітей не тільки шляхти, а й козаків, міщан, посполитих. Було передбачено систему оподаткування на користь університету, крім того, гетьман мав розіслати за своїм підписом по всій Україні листи для дарчих внесків. Та від свого зародку проект був приречений.

Освітня політика царизму в Україні була складовою внутрішньої політики, спрямованої на денационалізацію її народу, розчинення його в панівному великоросійському етносі, на знищення історичної пам'яті, недопущення розвитку його самосвідомості.

Стратегію цієї політики визначали сановні ідеологи, як, наприклад, міністр внутрішніх справ П. Валуєв, який 1862 року подав *«всеподданейший доклад» «О средствах обрусения Западного края»*, де розглядав Україну звичайною російською губернією, в якій *«русский язык должен быть господствующим»*.

Цей реакціонер був автором вбивчого циркуляру від 18 липня 1863 року. Нагадаємо, що питання школи, власне, заборонні санкції щодо національної освіти, посідають там одне із чільних місць. Вістря цих заборон було націлене саме проти книг для початкового читання, букварів, граматик, географій та інших підручників українською мовою.

Після такої заборони, яка припиняла друкування українською мовою навчальних (в тому числі і духовного змісту) книг, а також призначених для початкового читання взагалі, інші заборони по-сунулися нестримною чередою.

Їх жертвою опинилися недільні школи, що постали в Полтавській, Чернігівській, Харківській і Київській губерніях в кінці 50-х — на початку 60-х років. Навчали там дорослих, як правило, українською мовою. Вивчали літературу й історію України, твори Т. Шевченка та інших класиків; послуговувалися Шевченковим

«Букварем южно-русским», *«Грамматкою»* П. Куліша, *«Грамматкою задля українського люду»* М. Яшенка, *«Українськими прописами»*, *«Арифметикою, або щотницею»* О. Кониського, таким же підручником Д. Мороза. 1862 року ці школи були заборонені, згодом дозволені, але з вихолощеною національною програмою. Христя Алчевська в Харкові, незважаючи на ці заборони, напівлегально провадила навчання в заснованій нею недільній школі.

Недовго проіснувала Тимчасова педагогічна школа, відкрита при Першій київській гімназії 1862 року. Чернігівську земську семінарію, яка мала певний простір для українства, було передано в систему Міністерства народної освіти. Гірка доля спіткала і приватні україномовні школи, засновані такими ентузіастами, як В. Лесевич та Г. Закревський. В. Лесевич збудував у своєму маєтку в селі Денисівці на Лубенщині школу, обладнав її, подарував селянам необхідну суму на її утримання, підготував за свій кошт учителя селянина Д. Безуглого (в згаданій Тимчасовій педагогічній школі). Хоч і без офіційного дозволу (папери розглядалися із зволіканням), в Денисівці дітей навчали їхньою рідною мовою. Щоправда, лише два роки (1864—1866). Г. Закревський, заходившись коло відкриття такої школи в селі Березова Рудка Пирятинського повіту, відвідав Денисівку і свої враження про школу В. Лесевича опублікував в *«Санкт-Петербуржских ведомостях»*, які позитивно ставилися до національно-освітніх домагань українців. Його стаття *«Еще о земстве и народном образовании в Южной Руси»* завдала непоправної шкоди обом ентузіастам — їхнім школам не дозволено було залишатися українськими. Хоч сільська громада і відстоювала свого вчителя Безуглого, але чиновники запідозрили його в *«убеждениях противоречащих русской народности»*, йому було заборонено вчителювати.

Звернення В. Лесевича до Сенату, поклик до громадськості зі сторінок тих же *«Санкт-Петербуржских ведомостей»* (стаття *«Печальная история одной сельской школы и ее учредителя»*) ситуацію не поліпшили, бо вже набрало чинності *«Положение о начальных народных училищах»* (1864), згідно з яким навчання у школах мало провадитися російською мовою і за підручниками, схваленими Міністерством народної освіти.

Школа, від початкової до вищої, була оплотом для впровадження непорушної імперської тріади «самодержавство, російська народність, православ'я».

У зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського товариства, Міністерство народної освіти розіслало в Петербурзький, Харківський і Київський університети циркуляри про запровадження «російських засад» у навчанні та вихованні.

Куратор Київського навчального округу О. Ширинський-Шахматов у таємних циркулярах розсилав такі приписи: «*Кто в частной и общественной жизни является нигилистом и хохломаном, тот никак не может быть учителем, ни воспитателем полезным*».

У супрязі з царською адміністрацією наступ на національну освіту вела і православна церква. Так, митрополит Київський і Галицький Арсеній у лютому 1863 року доповідав у Петербург, що «*Грамотка задля українського люду*» М. Яценка пробуджуватиме в народі поняття і прагнення, не бажані для «*передбачливого уряду*», а в біографії Т. Шевченка та розповідях про Запорозьку Січ вбачав «*припадок сепаративного патріотизму*». Цей же владика доклав рук до того, щоб «*Букварь южнорусский*» Т. Шевченка не потрапив до школярів.

Ще в 60-х роках до вчителів-українців застосували адміністративне покарання — висилку за межі України. Учитель Лубенського повітового училища В. Шевин таким чином був запрошений аж в Оренбурзьку губернію.

У жовтні 1873 року інспектор народних училищ Київської губернії виявив, що вчитель Городищенського двокласного училища Черкаського повіту М. Лободовський читає на уроках перекладену ним повість М. Гоголя «*Тарас Бульба*», використовує народні пісні і казки. Лободовського звільнили, заборонивши приймати його на роботу в школи Правобережної України.

Активніше до цього почали вдаватися після Емського указу 1876 року, яким куратори всіх трьох навчальних округів на Україні зобов'язані були атестувати вчительство на «*благонадійність відносно українофільських тенденцій*», що вважалися за політичну провину. Більше того, запроваджувалася така кадрова політика: вчителів-українців направляли в школи Санкт-Петербурзького,

Казанського та Оренбурзького навчальних округів, натомість на Україну нагнітали вчителів-великоросів, передусім випускників духовної академії та історико-філологічного інституту з Санкт-Петербурга.

Студентам-українцям у вищих школах обох столиць та інших російських міст заборонялося гуртуватися в земляцтва.

Циркуляр міністра народної освіти І. Делянова від 18 червня 1887 року забороняв приймати до гімназій дітей неімущих класів, як тоді казали, кучерів і прачок.

У коростишівській учительській семінарії, наприклад, щорічно виділялося 10—12 місць для казенних стипендіатів. «*Це єдиний малісінький вогник для бідних здібних селянських дітей*», — писав випускник цієї семінарії, класик української літератури і народний учитель Степан Васильченко.

Під суворим контролем перебували шкільні бібліотеки. Вчений комітет Міністерства народної освіти складав каталоги дозволених для шкіл книжок, пересіваючи через свою цензуру те, що і так було допильноване. Емським указом велено було з цих бібліотек взагалі вилучити всі українські книжки. На твори Тараса Шевченка діяла заборона ще з 1847 року. Отже, цілі покоління виходили з школи, не чуючи в її стінах рядків нашого національного пророка, не тримаючи в руках жодної української книжки.

Таке ж було і в гімназіях, які були казенними фабриками чиновників з чітко відлагодженим механізмом російщення. Видатний історик В. Антонович в «*Автобіографічних записках*» про себе як випускника гімназії засвідчив: «*Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки-небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжкоц Скальковського «История Новой Сечи» і «Наезди гайдамаков». Про Кирило-Мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова*».

Хоч і як були притлумлені воля народу, його поривання, та, відчувши найменші послаблення імперських шор, він подав голос за рідну школу. Жителі Батурина, колишньої козацької столиці, стертої з лиця землі за Петра I, зібрали 1862 року 60 карбованців на українські підручники. Так чинила й не одна сільська громада. В містечку Куземіне Зінківського повіту на Полтавщині 1861 року було відкрито початкове училище з українською мовою

навчання, яке 1866 року губернська влада закрила. Існували напівлегальні й нелегальні школи грамоти, де подали від начальницького ока дітей навчали рідною мовою.

1881 року Херсонська губернська управа з ініціативи місцевих учителів і відомого педагога барона М. Корфа звернулася до Міністерства народної освіти з петицією запровадити в школах українську мову. Але реакція, що настала після вбивства Олександра II 1 березня того року, погасила всі сподівання на краще в цій справі. Про це клопоталися впродовж 80—90-х років земства Полтавської, Чернігівської, Тавричеської губерній, але безуспішно.

Повністю зросійщена школа виховувала зневажливе ставлення до своєї мови, якою діти спілкувалися дома з батьками. Перекручуючи слова на російський лад (таке було в основній масі знання російської), школярі чванилися, зважали свою мову неоконечною, цуралися звичаїв, відвертали від свого. Вкорінювався стереотип, що освічені люди доконче мають розмовляти поросійському (бо так воно і було у тодішньому житті). Не всі, звичайно, цуралися рідного, але ті, хто прагнув доп'ятися службового місця, бодай писарчукового, безболісно змінювали своє мовне обличчя. Якими вони ставали покручами, рельєфно видно з класичних персонажів Шельменка чи Возного. Виходило, що російська мова — вірний шлях до панства, не випадково в народі її називали «панською».

Про політичну атмосферу царської вищої школи можна збити відповідні висновки по факту, що почесними членами Харківського університету були Аракчєєєв і Бенкендорф, які уособлювали військову і жандармську реакцію царизму. Тож ні про яке українство в таких університетах не могло бути й мови.

Навіть уже тоді, коли монархічна система дала відчутну тріщину після революційних подій 1905—1907 років, вона українство не допускала ні в школу, ні в університети. Ініціатива професорів Дмитра Багалія та Миколи Сумцова читати в Харківському університеті історію і літературу України мовою свого народу була властями обірвана. Така ж заборона спіткала й Олександра Грушевського в Одеському університеті. Але в тяжкій атмосфері національного гніту речники українського відродження все ж бачили, кажучи словами Лесі Українки, досвітні вогні.

Все ж у цей час широка громадськість почала активніше подавати свій голос за право навчатися рідною мовою. Серед ентузіастів цих домагань — Чернігівське повітове і губернське земства, Полтавське, Херсонське, Єлисаветградське губернські земства, учні Полтавської і Херсонської учительських семінарій, численні сільські сходи. В цій боротьбі знайшли підтримку з боку прогресивної російської інтелігенції.

Восени 1905 року в Петербурзі студенти-українці провели ряд мітингів за відкриття українських кафедр. 1906 року київські студенти настійливо заявили про потребу українізації всіх трьох університетів — Київського, Харківського та Одеського.

6 грудня 1913 року в місті Лохвиці на Полтавщині відбулися загальні збори «Общества взаимопомощи учителей», на якому одностайно, незважаючи на протести інспектора народних училищ, було прийнято ухвалу про необхідність викладання в народній школі українською мовою.

Українська преса, що змогла, нарешті, з'явитися після маніфесту 17 жовтня 1905 року, приділяла шкільництву пильну увагу, зокрема постійно подавала факти про гоніння українства на освітній ниві. У стінах багатьох гімназій вихованцям заборонялося спілкуватися рідною українською мовою, а, приміром, директор Олександрійської семінарії на Херсонщині відбирав у учнів українські книжки, наставляючи їх: «Бросьте етот язик — ето хамство». Це була не самодіяльність чиновників від освіти, а законмірний вияв офіційної репресивної політики. Українську книжку зі школи виживали не тільки ентузіасти-ук-раїножери, а владні структури. Тому та війна й була нищівною, носила державний, тотальний характер. Так, 9 черня 1912 року міністр народної освіти затвердив правила, за якими земства усувалися від народних бібліотек при низових навчальних закладах. Заповзятливі інспектори народних училищ одразу ж учинили чистку всіх шкільних бібліотек, а це в основному було по селах, де контингент учнів суто український, і позбавили дітей навіть тієї незначної кількості книжок рідною мовою, що була не без труднощів надбана. Внаслідок того узаконеного розбою були вилучені тисячі книжок, звісно ж, дозволених свого часу цензурою, в тому числі окремі видання творів Тараса Шевченка — «Катерина», «Невольник»,

«Назар Стодоля» і навіть Євангеліє українською мовою, видане з благословення синоду.

Коли за законом від 4 березня 1906 року, який дозволяв заснування товариств, в Україні виникла ціла мережа «Просвіт» — не тільки в містах, містечках, а й у селах — вони зосередили свої зусилля передусім на позашкільній освіті народу, щоб таким чином компенсувати відсутність національної школи. Прикметно, що задля цієї мети об'єдналися всі демократичні елементи українського суспільства. Найрозгалуженішою була київська «Просвіта», якою опікувався Борис Грінченко. Та, незважаючи на те, що її статусом визначалися завдання сприяти розвитку культури і освіти українського народу шляхом заснування бібліотек, читалень, організацією курсів і лекцій, постановкою спектаклів, відкриттям шкіл у губернії, просвітяни нашоувалися на адміністративні перепони, їм не дозволяли відкривати за межами Києва філії та бібліотеки-читальні, в самому місті не давали дозволу на відкриття книгарні й бібліотеки (хоч ентузіасти зібрали для неї три тисячі томів), не дали відкрити жодної школи. Ця «Просвіта» зазнавала постійних гонінь, аж поки 8 квітня 1910 року Київське у справах товариств «присутствие» не закрило Товариство остаточно, «допильнувавши» в його завданнях та видавничій діяльності (за неповних чотири роки випущено 36 книжок) «угрозу общественному спокойствию и безопасности».

Така ж доля спіткала «Просвіти» і по інших містах. Одеський градоначальник Толмачов — за його вказівкою поліцмейстер посилав чиновників на вечори і лекції для політичного контролю, і ті втручалися в хід заходів.

Чернігівський губернатор Маклаков, який став невдовзі міністром внутрішніх справ, примусив вивести з числа «Просвіти» Михайла Коцюбинського, його дружину, а також колишнього депутата І Думи Іллю Прага. У Житомирі у членів «Просвіти» було вчинено жардармами масові обшуки. На початку 1916 року були закриті всі «Просвіти». Останньою впала в нерівній боротьбі з режимом «Просвіта» в Катеринославі. 1916 року культурна громадськість Єлисаветграда задумала створити літературно-музично-драматичне товариство «Рідна хата», Херсонське губернське у справах товариств «присутствие» відмовило.

Землевласникові Шемету куратор Київського навчального округу не дозволив відкрити в Лубнах гімназію з українською мовою викладання, хоч і за урядовою програмою. Бо навіть такий невеличкий оазис українства був небезпечний для вірних служителів трону, які пильнували недоторканість всеросімперської пустелі. Очевидно, саме тому ще у 80-ті роки куратор того ж округу не дозволив надати ім'я Тараса Шевченка школі в його рідній Кирилівці, бо це ім'я, на думку сановника, «турбуватиме престолю».

На другому випуску «Громади» (1881) М. Драгоманов писав, що історія шкільництва в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з наукою і освітою, щоб не дати, передусім селянам, освоїти бодай абетку. Щодо України, то ця оцінка, зважаючи на денационалізацію, набуває ще ширшого змісту. Але ж самої абетки, якби навіть вона була приступна всім, було замало.

М. Грушевій у статті «Справа українських катедр і наші наукові потреби», що вийшла 1907 року в Києві, звернув увагу на нечувану аномалію — в університетах Росії викладалися сербська, болгарська, чеська мови, а мова найбільшого після російського народу — українського — ні. «Доки ця мова не доступиться у вищі школи і наукові виклади та книги, — наголошував учений, — доти народ буде на становищі нижчого, вважатиметься культурно-неповноправним».

Та офіційні чинники це не обходило.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРОВІДНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПИСЬМЕННИКІВ ТА ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ

Деспотизм московських царів. — «Приказ тайних дел». — Перші жертви з числа українців, — репресії щодо Д. Многогрішного, І. Сірка, І. Самойловича. — Погром Батурина. — Терор проти прибічників І. Мазепи — анафемування І. Мазепи та його імітована страта. — Арешт, ув'язнення і заслання А. Войнаровського. — Масовий характер царських репресій. — Розправа з П. Полуботком та його соратниками. — Перевірка на благонадійність полкової старшини. — Каральні акції таємної експедиції. — Придушення повстання Коліївщини. — Зруйнування Запорозької Січі і пов'язані з ним репресії. — Ув'язнення П. Калнишевського на Соловках. — Переслідування митрополита А. Мацієвича, його смерть в Ревельському казематі. — Мартиролог жертв царизму. — III відділ власної його імператорської величності канцелярії, корпус жандармів. — Розгром Кирило-Методіївського товариства та спричинена ним руйна українського духовного життя. — Ізоляція Т. Шевченка — тяжкий удар по українству. — Репресії 60-х років XIX століття (С. Ніс, О. Кониський, П. Чубинський та ін.). — Масові заслання українських патріотів до Сибіру. — Вимушена еміграція діячів українства: М. Драгоманова, А. Ляхоцького, С. Подолінського та ін. — Репресії щодо А. Тесленка, П. Грабовського, В. Винниченка, заслання М. Грушевського. — С. Єфремов про незнищенність українства.

Пути на Україну і противників її поневолення Московією почав накидати ще Олексій Михайлович, одразу ж після піддання йому козацької держави. Він перший настановив у містах України воевод і ратників. Саме за нього 1658 року було засновано

«Приказ тайних дел» — царську політичну поліцію. Піддядні «таємного приказу» стежили за діями послів та воевод і доповідали цареві. Це «государеве око» пронизувало й Україну, предусім її вищу адміністрацію, не виключаючи й гетьманів.

Воеводи були також зобов'язані «о вестях и всяких тамошних поведеньях» писати цареві двічі на тиждень, у вівторок і п'ятницю. Для спішної доставки тієї інформації була налагоджена спеціальна кінна естафета. Ті царські доглядачі мали повідомляти в Москву про політичні настрої не тільки російських частин, а й українського населення. За ними ж самими наглядав Таємний приказ, який також виявляв «шатость и измену» і провадив слідство у важливих для держави і царя справах.

Воеводам надавалося право конфіскації майна арештованих.

За уложенням 1658 року, яке визначало статус Таємного приказу, було прокладено юридичну основу такому ганебному явищу, як доносительство. Кожен, хто знав про державний злочин, повинен був робити «извет».

Штабом, до якого сходилися всі українські справи, був у Москві Малоросійський приказ. Сюди воеводи відправляли арештованих «изменников», як повелось називати кожного, хто виступав проти російського панування. А там уже Сибірський приказ визначав місце для відбуття покарання. Так, цей приказ 12 серпня 1666 року від імені царя розпорядився «бывшего овруцкого полковника Децика за измену сослат в Сибирь на Даури». В цій географії репресій важливе місце посідали Соловки.

За гетьмана І. Брюховецького у Соловецький монастир було ув'язнено ігумена Мгарського монастиря Загоровського, звинуваченого у зраді. Жертвами репресій став гетьман Дем'ян Многогрішний, який поповнив мартиролог українських мучеників, засланих до Сибіру. Гарячий вдачею, він часто був нестриманий і своїм гнівом викликав невдоволення. Не приховував своїх антипатій і до російської експансії, одверто нарікав на царських воевод. Було заарештовано також братів гетьмана Василя і Саву, чернігівського і стародубського полковників, небожа Михайла та близьких соратників. За вказівкою царя Путивльський воевода князь Волконський 20 березня взяв під варту полковника Матвія

Гвинтовку, а 25 березня осавула Грабовича, яких було звелено, «сховає за крєпким караулом, прислать к нам», тобто в Москву.

У квітні 1672 року славетного запорозького отамана Івана Сірка підступно схопив і видав царським властям полтавський полковник Ф. Жученко. Старшина тягнула руку за Іваном Самойловичем, якому Сірко був суперником у домаганні на гетьманство. Москва також не воліла бачити володарем булави такого лицаря, який не вельми дослухався її. Тож з намови Самойловича відважного ватажка, який не знав поразок від ворога, уряд заслав до Сибіру, в Тобольськ. Тим часом татари, дізнавшись, що в Січі вже нема безстрашного Сірка, почали дедалі частіше нападати на козаків. Про це запорожці писали у чолобитній цареві, якого просили звільнити вождя. Зрештою цар вволив ці клопотання, але не стільки з милосердя, як із немалої загрози Росії з боку татар.

Та й від гетьмана І. Самойловича, до якого Москва була прихильна 15 літ, нарешті відвернулася фортуна: тернистим шляхом довелося помандрувати під царською вартою і йому.

Часто заслання для українців ставало довічною карою. Так, за вироком Малоросійського приказу до Тобольська були заслані полковники, осавули, сотники та інші учасники виступу проти І. Брюховецького. Коли ж І. Брюховецький відкинувся від Москви, то козацька старшина просила царя повернути покараних із Сибіру. Цар відповів через Малоросійський приказ, що «из ссилки иметь их не надобно».

Царська репресивна політика була не лише жорстокою, а й підступною, лицемірною, в її, сказати б, ідеологічному обґрунтуванні. Це особливо яскраво виявилось в урядових акціях проти повсталого гетьмана Івана Мазепи, «преславний Полтавской виктории».

Петро І, довідавшись про виступ І. Мазепи, звернувся з відозвою до населення України, в якій зводив наклепи на гетьмана, граючи на тонких струнах душі віруючих українців. Жахаючи їх тим, що «сей коварний неприятель наш» надумав «Малоросийскую землю поработить по прежнему под владение Польское и церкви Божие и святые монастыря отдать в унию».

В ультиматумі для прибічників Мазепи цар заявив, що якщо через місяць вони не відступляться від «наших неприятелей», «тех

объявляем изменников наших и Отчизни нашей. И будут их чини и маетности и пожитки их отобрани и роздани верним за службу их. Также жени и дети их взяти и сослани будут в ссылку. А кто из них поймани будут, и те, яко изменники, казнени будут смертью без пощади».

Царські відозви до українського народу були розмножені в друкарні Києво-Печерської лаври і їх було велено читати в церквах.

«Батури... другим за приклад сжечь весь» — цей наказ Петра І Меншиков виконав з нечуваною лютістю, захопивши з допомогою зрадника гетьманську столицю. За підрахунками дослідників число жертв сягає 15 тисяч чоловік (близько 7,5 тисячі мирного населення і майже стільки ж озброєних захисників). Як писав англійський посол Ч. Вітворт, у Батурині було «зарізано жорстоко шість тисяч чоловік, без огляду на вік і стать». По Сейму плавали колоди з прибитими до них чи прив'язаними замордованими захисниками Батурина. Ця розправа мала вселити жах у населення, відвернути його від колишнього гетьмана. Недаремно сам Іван Мазепа, довідавшись про таке кривавище, сумно сказав, що Україна, настрахована долею Батурина, боятиметься триматися з ним заодно.

Біля царських відозв, розвішаних по населених пунктах, виставляли на кілках голови захисників Батурина — козаків і сердюків.

«Історія Русів» засвідчує, що в Лебедині було скарано «дев'яти сот козаків», які не з'явилися в Гадяч для обрання нового гетьмана, їх було «забирано з домів їхніх і віддано на різні кари... Карання тєє було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю садити, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови стинати».

Царський гнів не поминув і священників. 1712 року були заслані до Архангельської губернії настоятель Батуринсько-Крупницького монастиря Гедеон Одорський та його челядник Іван Видковський, монах Семен Астаф'єв, Лохвицький протопоп Іван Рогачевський. Луцького єпископа Діонізія Жабокрицького ув'язнили у Московській темниці, де він скінчив свої дні 1714 року.

Таку немилість накликав він тим, що відмовився підкоритися Московській патріархії.

1722 року в Преображенському приказі було піддано допиту «с пристрастием» монаха Порфира, якому було видіння, що трактувалося крамольним, кидало тінь на Петра I як антихриста. Бо саме так стали в Україні дивитися на цього кривавого деспота.

Підступивши до Білої Церкви, карателі передали сердюцькому полковнику Бурляю погрозу Петра I, що коли той учинить непослушание, то буде «по тому ж, как в Батурине сидящими...». Місто було віддане без супротиву, і до рук росіян потрапили сховані скарби І. Мазепи.

Було також наказано «проведать о Гадяче». Містечко Гадяч і довколишні села були спалені. Вогнем і мечем пройшлися російські війська по Ромнах, по селах Келеберда, Перволочна, Старий і Новий Кодак, Прилуки.

Французький посол доповідав у Париж: «Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхіття помсти війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками й виявляє скрізь страшну картину варварства переможців».

Кров'ю залито було Січ. Цар обіцяв запорожцям життя, якщо вони без супротиву здадуть Січ, та натомість усіх їх знищили, піддавши перед тим тортурам.

Преображенський приказ розслідував справи про державні злочини, тоді набув моторошного змісту вираз «слово і діло», за покликом якого велися відкриті обмови, доноси. Навіть сам цар, возвівши головного ката Ромодановського до рангу князя-кесаря, дивувався з його жорстокості.

В каральних акціях цар опирався передусім на військову силу. Ще на початку жовтня 1708 року київському воєводі князеві Д. Голіцину було надіслано указ, щоб він з ратними людьми і «с пристойной артиллерией» ішов «в середину України с целью не допускать в малороссийском народе «шатости».

«Нежин находился во власти великорусского войска, — пише М. Костомаров, — крепость нежинская была пунктом власти царской над окрестным краем...»

Над усією Гетьманщиною, від якої лишилася сама лиш назва, стала фактично необмеженою після Полтавської трагедії. Про її наслідки автори книги «Мазепа» Ілько Борщак та Рене Мартель пишуть:

«Були це теж предсмертні хвилини України, які відібрали свободу і змогу свobodного розвитку. Разом з Україною всі східні народи Європи відчували, що наближається до них неволя. Перед росіянами простягався похід на Крим, на Грузію і накінець вони могли загрожувати Туреччині з самим Константинополем.

Російський орел приготувався до лету: видні були вже обриси великого цiсарства, що зростатиме на території та силі і поволі забуватиме давню Московщину, з якої вийшло. Так ця нова держава творилася вогнем і мечем, не дбаючи, чи входять до неї добровільно народи, силоміць себелюбними царями; а це стало глибокою причиною конфліктів і катастроф на майбутнє.

Україна першою і на довгі часи від чула наслідки Карлової поразки. Над вісьмома поколіннями навис тягар панування, якого вже ніщо не могло стримати».

Відомо, що Петр I обіцяв турецькому візирюві 300 тисяч талерів за видачу І. Мазепи — суму на ті часи, як зауважує Є. Маланюк, астрономічну, бо вона перевищувала десяту частину державного бюджету Росії.

Та фізичної кари гетьманові, так жаданої, було б лютому узурпаторові замало, тому ще до Полтавської баталії той вирішив убити його духовно — піддати анафемі по всіх церквах імперії.

12 листопада 1708 року в Глухові, у Троїцькій церкві у присутності царя, вельмож, козацької старшини і було проголошено «анафему и вечное проклятие вору и изменнику Мазепе». Чернігівський і переяславський архиєреї видали пастирське послання до народу про прокляття Мазепи й упокорення новообраному гетьманові І. Скоропадському. Саме в той же час така ж акція звершилася і в Москві, в Успенському соборі. Тричі анафему проголосив місцеблюститель патріаршого престолу Стефан Яворський.

5 листопада на ринковій площі у Глухові було театралью обставлено імітовану публічну кару над Мазепою — звершено його відсторонення від гетьманства. Манекен у подобі гетьмана було повішено на шибениці, а потім ту подобу кат волочив на линві по вулиці, і її топтали ногами. Тоді й колесували полковника Дмитра Чечеля, який командував обороною Батурина.

Після поразки під Полтавою частина старшини здалася на милість переможця, бо в багатьох жевріла надія цим покаєнням урятувати від розправи свої сім'ї. Проте це не зарядило — багатьох стратили, інших заслали до Сибіру разом з родинами.

Маєтності мазепинців було сконфісковано, роздано вірним цареві старшинам, а також російським військовим і вельможам. Одержали нагороди й донощики, які вказували на прихильників Мазепи.

Криваві побоїща, вчинені царськими карателями в Україні, знайшли відгомін у Франції, як свідчать автори згаданої праці «Мазепа». В тамтешніх газетах повідомлялося про них під сповненими жаху заголовками: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки й діти на вістрях шабель». Інформація була моторошна: «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як показують нелюдські звичаї москалів»; «Ціла Україна купається в крові, Меншиков уживає засобів московського варварства».

Ще довго царські сатрапи чинили розправи. Мати дружини Пилипа Орлика, з роду Герциків, була позбавлена свого майна, обібрана до нитки й заслана в монастир. Жінки й діти його свояків також гнітилися по тюрмах. Цар пробував, удаючись до підкупів та шахрайства, викрасти ненависного йому гетьмана Пилипа Орлика, але це йому зі своїми людоловами не вдалося. Проте у тому розбійницькому промислі вони все ж мали успіх: 12 жовтня 1716 року в Гамбурзі, за сприянням місцевих властей, заарештували небожа Івана Мазепи, його довірника й улюбленця, генерального осавула Андрія Войнаровського. Та кілька європейських країн заявили протест проти такого розбою, але Войнаровський заявив про свою згоду їхати до Росії, щоб переконати царя в необхідності дати волю Україні. Ця його довірливість і політична наївність як відомо обійшлася надто дорого.

Репресивні акції щодо України не обмежувалися переслідуванням окремих «мазепинців» та їхніх родин, а були возведені до рангу державної політики взагалі. 1720 року Петро I дає догану гетьманові І. Скоропадському за невміння управляти, заводить при ньому військову, а згодом судову канцелярію, майже не залежні від цього формального володаря України, в міста настановлює комендантами російських офіцерів і, нарешті, створює Малоросійську Колегію, яка повністю сковує дії гетьмана. Без схвалення царськими правителями жоден його універсал не набув сили. Малоросія з Іноземної колегії передається до Сенату як звичайна губернія.

Старий гетьман, кожен крок якого ще з 1709 року пильнував царський резидент, не витримав цього остаточного закабалення і 2 липня 1722 року помер. Петро I не квапився з дозволом на обрання нового гетьмана і 1723 року на домагання старшини про автономізацію України відповів: *«Понеже всем известно, что от времени первого Гетмана Богдана Хмельницкого даже до Скоропадского все Гетмани являлись изменниками, и какое бедствие терпело наше государство от этого, а найпаче Малая Россия, как еще свежая память есть Мазепи; того ради во избежание в Гетмани зловерного и известного человека сискать надлежит, о чем непристранное старание иметь, а пока оный свидется, определено Правительство, дабы лучшие пользу тому краю чинили, и крепкая дана инструкция, и тако оставки в делах до избрания Гетмана не будет, и для того в сем деле докучати не належит»*.

Наказний гетьман Павло Полуботок посилав до царя кілька депутацій з проханням дозволити вибрати гетьмана та козацьких послів приймали щораз гірше; виявляючи явне невдоволення. Вельямінов фактично узурпував владу гетьмана, а Полуботка ігнорував, погрожував йому і в гніві відкрив справжні наміри російської політики: *«Я бригадир и президент, а ты что такое предомню? Ничто. Вот sognу я вас так, что и другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать по-новому»*. На Полуботка в столицю подають донос за доносом. Нарешті, розіславши козацькі полки за межі України, гетьмана і його найближчих соратників грізним покликком вимагають прибути до Петербурга.

Полуботка обвинуватили в державній зраді. Саме тоді було одержано нову чолобитну з проханням повернути відібрані права, надіслану старшинами з військового табору над Коломаком. Петро I так оскаженів, прочитавши ці *«неосновательные и противные прошения»*, що тут же звелів зривати з козаків шаблі — членів делегації було заарештовано й припроваджено до Петропавлівської фортеці. Хвиля цих репресій докотилася і в Україну, звідки під вартою було доставлено до Петербурга Миргородського полковника Д. Апостола, генерального бунчужного Я. Лизогуба, генерального осавула В. Жураковського та інших старшин. Серед царських в'язнів був і майбутній літописець, гадяцький полковий суддя Г. Граб'янка, який підписав Коломацькі чолобитні. Багатьох жертв піддавали тортурам, цар власноручно бив генерального писаря Савича тільки за те, що не зрозумів його відповідей українською мовою. Полуботок наприкінці грудня 1723 року був замордований на смерть. З похмурих казематів не вийшли на світ також управитель Генеральної Військової Канцелярії Д. Володковський та наказний переяславський полковник Карпека. Був намір усіх заарештованих козацьких старшин заслати до Сибіру, але по смерті Петра I їх було інтерновано в Петербурзі й Москві, декого відпущено в Україну, як, приміром Д. Апостола, але залишено закладниками в столиці їхніх синів.

За Катерини I було засновано Верховну Потаємну Раду, яка розглядала й українські справи. З огляду на загрозу нової війни з Туреччиною 11 лютого 1726 року вона вирішила відновити гетьманство *«ради удовольствия и приласкания тамошнего народа»*. Водночас Рада підтвердила Царський указ 1715 року, щоб полкова старшина (за винятком полковників, яких наставляв цар) вибиралася Малоросійською Колегією спільно з Генеральною Військовою Канцелярією.

В період другої Малоросійської Колегії, що дістала назву Правління Гетьманського уряду, вже по смерті Данила Апостола, таємну службу було перенесено і безпосередньо в Україну. Створена з російських урядників окрема Міністерська Канцелярія або так звана Таємна Експедиція. Вона була достеменним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної Канцелярія і не переставала час от часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким

знаряддям і, нарешті, припикати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли.

За Катерини II централістична політика набрала великих обертів і поглинула остаточно атрибути автономії України — Гетьманат (1764) і Запорозьку Січ (1775).

1768 року царський уряд наказав генералові Кречетникову придушити гайдамацьке повстання, знамениту в історії Коліївщину. Російське військо ще раніше, 1734 року, пригасило аналогічний, але менш інтенсивний спалах на Київщині. Обидва ватажки Коліївщини Максим Залізняка та Іван Гонта й гадки не мали, що російське військо йде проти них, вони сподівалися на його поміч. Та повстанці були розгромлені, а гайдамацький загін (736 повстанців) розбив полковник Гур'єв. Він 73 полонених, як доповідав Київський генерал-губернатор Воейков Катерині II, *«при конвое, забив всех в колодки, отправил сюда, кои приведени и под караул отдани, в котором числе находится и главный всей разбойнической шайки начальник Максим Железняк»*.

М. Залізняка *«яко главного нарушителя пограничной тишины»* замість колесування били кнутом (150 ударів) і, вирізавши ніздрі та випікши тавра на лобі й щоках, заслали в Нерчинськ на довічну каторгу.

Через два місяці після зруйнування Запорозької Січі Катерина II, повідомляючи про це в маніфесті, урочисто проголошувала, що ця вольниця козацтва *«вконец уже разрушена, с истреблением на будущее время и самого названая запорожских казаков»*.

Кошову старшину схопили і таємно вивезли до Москви. Всевладний фаворит Потьомкін, який загравав з козаками і був навіть записаний до січового реєстру під іменем Грицька Нечеси, наполягав на смертній карі кошовому отаманові Петру Калнишевському, писареві Івану Глобі, та військовому судді Павлу Головатому. Але цариця, боячись бунту розсерджених козаків, веліла *«отправит на вечное содержание в монастыри... кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри»*. З їхніх конфіскованих маєтностей назначено було виділяти *«кошовому по рублю, а прочим — по полтине на день»*. Глоба опинився в Туруханську, а Головатий — у Тобольську, за мурами монастирів.

І це, незважаючи на те, що Калнишевський, кошовий отаман з 1761 року мав значні військові заслуги перед Росією і був нагороджений золотою медаллю з портретом імператриці. Той же Потьомкін у листі до нього присягався в любові до козацтва, подарував йому срібний годинник і обіцявся бути протектором Січі й усїєї України при царському дворі. Очевидно, непогамований кошовий викликав гнів Катерини II ще й тим, що на чолі численних депутацій невідступно домагався в неї відновлення колишніх прав.

У липні 1776 року 85-літнього Петра Калнишевського доправили на Соловки й посадили в такий кам'яний мішок, де неможливо було навіть випростатись. Там його гнітили 15 років, аж поки за указом Олександра I звільнили з тієї в'язниці. Немічний, осліплий, він уже не скористався дарованою волею, а залишився доживати на Соловках, де й помер восени 1803 року.

Цей мартиролог мучеників поповнив і видатний український композитор Артемій Ведель (1767—1806). Його силоміць забрали з Києва до Москви диригувати капелою, та він покинув нав'язану йому службу і став послушником Києво-Печерської лаври, пізніше мандрував Україною, писав свої знамениті концерти. Засуджений як небезпечний для уряду, помер у в'язниці.

У зв'язку з придушенням повстання декабристів на Україні були проведені масові репресії, а цілий полк, що виявився причетним до цієї справи, було переведено на Кавказ.

У лютому 1826 року в Петропавлівській фортеці ув'язнили Василя Лукашевича, маршалка шляхетства Переяславського повіту, який був членом полтавської ложі «Любов до істини» та київського «З'єднання слов'ян», організатором та ідеологом «Малоросійського Таємного товариства». Причетність його до виступу декабристів не була доведена, його випустили, але тримали під наглядом — він жив під домашнім арештом у своєму маєтку в Борисполі.

Після виступу декабристів улітку 1826 року було засновано III відділ власної його імператорської величності канцелярії, а через рік і корпус жандармів, їхній шеф О. Бенкендорф писав, що придушена змова переконала Миколу I «в необхідності повсеместного бдительного надзора, который кончательно стекался бы в одно средоточие». Задля цього «надзору» Росію вкрили рясною мережею шпигунів.

Коли 1837 року до рук полковника корпусу жандармів Дохтурова потрапили «возмутительные стихи», що ходили по руках студентів Київського університету, то Микола I наказав винних студентів посадити в будинок для божевільних, а дотичних до цієї справи професорів судити військовим судом.

З допомогою агента — студента О. Петрова урядові стало відомо про діяльність у Києві Кирило-Мефодіївського братства, яке мало за мету створення української держави у республіканській федерації слов'янських народів.

В журналі слідства щодо «украино-славянистов» 29 травня 1847 року зазначено: «Счастлиное обнаружение Украинско-славянского общества и уничтожение оногo в самом корне, конечно, упрочит на десятки лет то спокойствие в Малороссии, которое там могло быть нарушено». Особливу ж тривогу оберігачів трону викликало те, що «в Києве же и Малороссии славянофильство превратилось бы в украинофильство. Там молодые люди с идеей соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетьманщины».

Під тією ж датою журнал фіксує запропоновані III відділом і височайше схвалені, з певними корективами, покарання причетних до Товариства, а також заохочення доношикові Петрову:

«1) Гулака, как главного руководителя Украинско-славянского общества, весьма долго запиравшегося, а еще более, как человека, способного на всякое вредное для правительства предприятие, заключить в Шлиссельбургскую крепость на три года и потом, буде исправится образе мыслей, отправит в отдаленную губернию под строжайший надзор.

2) Костомарова, хотя впоследствии сознавшегося во всех преступлениях, но виновного особенно потому, что он был старше по летам, а по званию профессора обязан был отвращать молодых людей от дурного направления заключить в Алексеевский рavelин на один год и после того отправит в Вятку на службу, но никак не по ученой степени, с учреждением за ним строжайшего надзора.

3) Белозерского за откровенность и во уважение того, что он, при искреннейшем раскаянии, дал точное

и положительное сведение об Украино-славянском обществе, определит на службу в Олонецкой губерний, не лишая его тех преимуществ, прежде приобретенных, но не по ученой части, и с учреждением за ним надзора.

4) Шевченку определит рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

5) Кулиша, воспротив ему писать, заключит в Алексеевский рavelин на четыре месяца и потом отправит на службу в Вологду, никак не по ученой части, с учреждением за ним строжайшего надзора, и с тем, чтобы он не был увольняемым ни в Малороссию, ни за границу.

6) Андрузкого в уважение того, что молод летами и искренне повинился в своих преступлениях, отправит для окончания курса наук в Казанский университет и потом определит на службу в одну из великороссийских губерний с учреждением за ним и во время учения и на службе строгого надзора, а также не увольнять его в Малороссию.

7) Навроцкого отправит в Вятку, выдержат его там шесть месяцев в тюремном заключении и после того определит на службу в один из уездных городов Вятской губернии по назначению губернатора, с учреждением за ним строгого надзора.

8) Посяде вменит в наказание содержание под арестом и отправит его в Казанский университет для окончания курса наук, потом определит в одну из великороссийских губерний...

(...)

12) Напечатанные сочинения Шевченки «Кобзарь», Кулиша «Повесть об украинском народе», «Украина» и Михайло Чернышенко», Костомарова «Украинские баллады» и «Ветка» запретит и изъять из продажи...»

Катастрофа 1847 року спричинила страшну руїну українського письменства і деморалізацію, застрашення суспільства. Активні молоді сили були вирвані з рідного ґрунту й розпорошені по

закутках імперії, П. Кулішу — заборонено писати, Т. Шевченкові — писати й малювати. Праця на національній ниві згорнулася, багато голосів замовкло.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства українство зазнало нових ударів: цензурні заборони 1863, 1876 і 1881 років, переслідування літераторів, учених, громадських діячів. На початку 1860-х років по Україні прокотилася хвиля арештів, яка вихопила з-поміж культурно-громадських діячів найдіяльніших, найпалкіших і занесла їх «для остуди» на далеку російську північ. Були заслані, зокрема, Олександр Кониський, Павло Чубинський, Петро Єфіменко, Степан Ніс, Віктор Лобода.

На початку 60-х років репресії завдали серйозного удару по українству. В Чернігові було закрито газету «Черниговский листок», яка друкувала матеріали й українською мовою, її редактора Леоніда Глібова було звільнено з посади вчителя гімназії. Керуючий III відділом генерал Потапов надіслав телеграфом таке розпорядження чернігівському губернаторові князю Голіцину: «Учителя гимназии Леонида Ив. Глебова обыскать, всю переписку, подозрительные бумаги, запрещенные книги выслать в III отделение. За ним учредит строгий надзор». Редактор і педагог змушений був скіти на канцелярській роботі, поліцейний нагляд за ним тривав п'ять років.

Етнограф Степан Ніс 1863 року організував у Чернігові перший український клуб «Курінь», поширював серед народу українські видання, ходив у національних строях. Навіть це останнє розцінювалося властями як виклик офіційному порядку. Зрештою Носа «за противоправительственное и малороссийские тенденции» заслали до Білозерська, де він сидів понад шість років. 1862 року потрапив під слідство у справі поширення в народі українських книжок майбутній мовознавець, дослідник українських діалектів Кость Михальчук, який, приїхавши до матері, роздавав селянам Житомирського повіту «Граматку» П. Куліша та низку його видань-метеликів (твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, проповіді Василя Гречулевича, до речі, всі дозволені цензурою).

Заслання українських патріотів на Північ і до Сибіру або й ближчі великоросійські губернії мало, на думку властей,

«перевиховати» їх, відірвати від рідного ґрунту, пригасити їхній ентузіазм, посіяти зневіру та знеохоту до громадської діяльності. Вигнанці зазнавали там принижень, часто жили в злиднях, та найнестерпніші муки терпіли духовні — відрив від України, від праці на її користь, в ім'я її просвітництва і визволення з-під імперських пут.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський у проповіді «Життя св. Священномученика Макарія в прикладенні до історії Української Церкви» оприлюднив такий епізод з хроніки потопту українства, дикунський за своєю суттю:

«Коли я був у Лубнах у Мгарському монастирі і хотів піти в усипальницю останнього дійсного Голови Української Церкви — Митр. Йосипа Тукальського, мені сказали, що це ніяк не можна, і розказали таку історію: Колись цар Петро I-ий, літ 200 тому, заїжджав в Мгарський монастир і, коли довідався, що тут спочиває останній вільний український митрополит, він звелів над його гробом вимурувати стіну в сажень груботи, щоб, як він казав, цей митрополит повіки звідси не виліз, щоб замурувати й саму думку Українського народу, що в них коли знов може бути вільний Митрополит і вільна церква, але от, хоч наша церква, як ці моці св. Макарія, лежала майже 300 років без Голови, але думка нашого народу відродити свою вільну церкву, на чолі з вільним Митрополитом, не вмерла».

Павло Чубинський писав з нетрів Архангельської губернії, що довкола «пустиня человеческой мысли», нарікав на те, що засланий без слідства, суду і навіть, не відаючи своєї провини.

Звичайно, найбільшою провиною молодого патріота було написання вірша «Ще не вмерла Україна...», що став гімном для всього свідомого українства. Хоч сам він у цьому ніякої вини не добачав, бо це був його природний вияв любові до рідної України, для якої він працював.

А в листі до двоюрідної сестри Лесі — такі поривання на Україну: «Хотів би працювати в рідному краї... Бути там, моє миле товариство, де всі близькі серцю, — де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віконвічні, де широко, де весело, де степ, де

криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де всю ніч темне-сеньку співають дівчата. А тут — лишенько...»

«Стоїть передо мною могутня постать Павла Чубинського... Високий, чорнявий з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, який добре знає те, що організує, вмів володіти людьми і проводить свою справу через усі перешкоди, — такий привабливий образ цієї людини доносять до нас «Спогади» Софії Русової. — Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні». Та заслання (1862—1869 рр.) підірвало здоров'я і звело його дочасно в могилу 26 січня 1884 року, за день до 45-ліття.

Іншого речника національного відродження Олександра Кониського 1863 року також заслано на Північ, спочатку у Вологду, а пізніше ще за 205 верст, до Тотьми.

У 60-ті роки був висланий за межі України на Воронежчину член Старої Київської громади Борис Познанський. Його товариш по громаді Іродіон Житецький пізніше був засланий у Вятку й Астрахань. Колишній член студентської Київської громади Володимир Малавський заарештований 1877 року й засуджений на каторгу в Сибір, 33-річним помер у Шліссельбурзькій фортеці.

1870 року до Сибіру було заслано Івана Прижкова, російсько-го історика й публіциста, який підтримував національні змагання українців. Він був автором прокламації «Лист до громади» українською мовою, з якою звернувся до українського народу зі сторінок «Колокола» (1870). Помер у Сибіру.

Десять років заслання відбув діяч Київської та Одеської громад Микола Ковалевський.

1-го червня 1878 року відбулися масові арешти членів Одеської громади, і не одному з них прослався шлях на заслання. Уряд непокоїла назва цієї організації, бо вже саме слово «громада» несло в собі поклик до народоправства.

Список тих, кого відправили на заслання, можна поповнювати й поповнювати. Це й лікар — Опанас Михалевич, що в 1878—1885 роках стояв на чолі «українофільського гуртку» в Єлисаветграді (до Сибіру його заслали після дворічного ув'язнення в Одеській тюрмі). Це й Іван Карпенко-Карий, якого за надання притулку Софії Русовій, що перебувала під гласним наглядом

поліції, 1884 року вислали до Новочеркаська під такий же нагляд на три роки. І філософ Володимир Лесевич, засланий в 1879—1881 рр. до Сибіру. І діяч Одеської громади Володимир Мальований, який двічі звідав «*Сибір неісходиму*». І Севастьян Ільяшенко, який перевозив з-за кордону заборонену літературу, в тім числі видання Т. Шевченка, був засуджений на 15 років і помер на Карійській каторзі. І брати Жебуньови — Леонід, Микола і Сергій, які за ходіння в народ були запроторені до Сибіру. І так тривало до самісенського краху самодержавства. Уже 1914 року, приміром, засновник і редактор журналу «*Українська хата*» літератор Павло Богацький був засланий до Наримського краю.

Взагалі ж каральні акції щодо українських письменників, починаючи від Шевченка й братчиків, велися з особливою послідовністю, жорстоко й невідступно.

Мав рацію Л. Бурчак, з сумом зауважуючи на сторінках журналу «*Украинская жизнь*» (1916, №2): «*Биографии украинских писателей — скорбные страницы, и, перечитывая их, знакомясь с тем, как жили и работали такие хорошо всем известные люди, как Коцюбинский или Гринченко, можно только удивляться, откуда брали силы, как могли дать то, что ими сделано*».

Начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Новицький звинувачував поета В. Самійленка, що той, мовляв, займається «*малороссийскими гадостями*». Це по суті був офіційний імперський погляд на українське письменство. В мемуарах В. Новицького «*Из воспоминаний жандарма*» є цілий розділ «*украинофильство в Кисеве*», що мало на меті «*распространение и утверждение в Малороссии понятий об обособленности, самостоятельности Украины*».

То з жандармським конвоєм на заслання, то в еміграцію, а то формально добровільно на переміщення кудись на службу, подалі від Києва, було звичайним явищем.

Так, з особистого наказу Олександра II 1875 року Михайла Драгоманова було звільнено з посади доцента Київського університету. Одночасно цар «*височайше повелеть соизволил*» вислати Драгоманова в адміністративному порядку, «*если пребывание его в том крае признано будет вредным*». Не чекаючи, поки його під вартою повезуть на північ чи схід, Драгоманов виїхав на захід

і прожив на еміграції до кінця своїх днів. Коли він оселився в Софії, то царський уряд вимагав від болгарських властей його видачі Росії.

В еміграції опинилися Федір Вовк, Микола Зібер, Антін Ляхоцький, Сергій Подолинський, Агапій Гончаренко. Василя Доманицького було засуджено на заслання на Північ, згодом замінене трирічним перебуванням (по суті — висилкою) за кордоном.

Десять літ перебував на висилці з Києва Іван Стешенко.

Архип Тесленко, один з найвитонченіших прозаїків, назвавши свою повість «*Страчене життя*», ніби окреслив цими словами і свою власну долю переслідуваного жандармами, і долю всіх ратіїв української літературної ниви. Адже класик нашого письменства, змучений арештами, засланнями на Північ та злиднями, згас на тридцятomu році життя від сухот, які дістав по тюрмах та пересилках.

Понад двадцять років провів по тюрмах та на засланні в Сибіру видатний поет і публіцист Павло Грабовський, який там постійно страждав від розлуки з Україною, від принижень, від суворого клімату і нестатків. Гіркий біль вчувається в його листі до Бориса Грінченка: «*Не дуже давно у мене народився син, і дружина моя, шануючи Вас, назвала його Борисом; маленьке, а все посміхається; та й се мене якось не радує, болить душа без святої волі, братерства, а де їх взяти? Не знаю чому, але ніколи ще я не вмирав за Україною так, як зараз. І може, літа тут виною, а, може, те що занадто втомився, бо сподівання всі мої даремні були*».

Помер поет на 39-році життя в Тобольську.

Злигодні вкоротили віку Анатолієві Свидницькому, авторові першого соціального роману в українській літературі «Люборацькі» (за життя автора світу не побачив) та знаменитої пісні «А вже років двісті...». Невлаштованість призвела до ранньої смерті проникливого лірика Івана Манжуру, за домовиною якого в Катеринославі йшов тільки сторож земської лікарні. Виключений з Харківського ветеринарного інституту за неблагонадійність, Манжура перебував під поліційним наглядом.

Останнім ударом для переслідуваного за українство тяжко хворого Бориса Грінченка було закриття київської «*Просвіти*», його серце не витримало тієї лихогої вісті, і він помер 6 травня

1910 року в Італії, куди виїхав на лікування. А 1908 року зовсім молодою, не повних 24-х літ, зійшла в могилу його дочка Настя Грінченко, письменниця і громадська діячка, здоров'я якої підірвали два ув'язнення.

Не тільки фізичними смертями вимірювалися втрати українства. У статті «Жертви нашого лихоліття» («Літературно-науковий вістник», 1910, № 4) Сергій Єфремов, оглядаючи знівечений творчий шлях померлих того року Матвія Симонова (Номиса) та Степана Носа, з жалем констатував, що вони змушені були «поламати перо». Змушені тими обставинами, що «не одного талановитого письменника українця звели нінащо, живцем поклали в домовину, або його працю зменшили до мінімуму».

Сам С. Єфремов, один із керівників видавництва «Вік», активний громадсько-політичний діяч і войовничий публіцист, зазнав кількох арештів.

Після розгрому 1893 року таємного «Братства тарасівців» було заарештовано Івана Липу. В 1900—1903 роках був ув'язнений у фортеці Володимир Винниченко. 1905 року за справою «Лубенської республіки» і «Громадської самооборони» постала перед судом Марія Левицька.

Звідав тюремного режиму і Микола Вороний, якого по тому тримали під поліційним наглядом, із забороною в'їзду до столиць та університетських міст. Така ж доля спіткала і Гната Хоткевича.

29 листопада 1914 року в Києві було заарештовано професора Михайла Грушевського, який давно муляв око властям, а тут, з початком війни, вони змогли запусити версію про його шпигунство. Чотири місяці в Лук'янівській в'язниці, потім заслання до Сибірска. Були Наміри запроторити вченого аж до Томська, проте, завдяки клопотанню академічної групи Державної Ради, йому дозволено було проживання, щоправда, під наглядом поліції, в Москві.

Українській інтелігенції доводилося постійно мати справу з поліцією, яка обшуками, арештами, адміністративними засланнями й висилками порушувала нормальний плин життя і творчості. Родина Косачів, Лисенків, Русових, Михайло Коцюбинський — всі вони були під пильним наглядом властей.

Говорячи про жадливий мартиролог української культури з написом: «пропащі сили», С. Єфремов бачив у ньому не тільки погром українства, а й його незнищенність: «... він усім — і приятелям і ворогам нашим — покаже наочно, що коли ми ще не пропали досі, незважаючи на незлічимі втрати інтелектуальних сил, то ачей і не пропадемо вже; коли національне лихоліття, якого жоден у світі народ ніколи не зазнавав і до віку не зазнаватиме, протягом мало не співстоліття не звело нашу націю в могилу, то вона має, мабуть, якісь великі духовні сили в собі і певні зародки культурного розвитку і поступу на національному ґрунті».

ПОГРАБУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

«Довговікове розхапування пам'яток історії матеріальної культури України старою царською Росією» (М. Грушевський). Визнання раднаркомом Росії присвоєння Імперією національних реліквій України. — Вивіз цінностей з України з початком її загарбання Росією. — Українські реліквії в музеях і соборах Москви, Петербурга, Краснодар. — Пограбування Батурина О. Меншиковим. — Вивезення до столиць козацьких клейнодів після ліквідації Запорозької Січі, козацькі гармати на Кубані. — Присвоєння метрополією скарбів, знайдених на території України (Перещепинський, «мазепинська казна». — Літературні й археологічні пам'ятки України в сховищах Росії. — Вивезення до Росії культурних цінностей під час Першої Світової війни. — Картини художників-українців у музеях Росії. — Історичні українські документи та архівні матеріали в сховищах Москви та Петербурга. — Колекції українських рукописів та видань у центральних бібліотеках Росії. — Конфіскація архіву митрополита А. Шенцицького (1914). — Марні спроби учених добитися повернення частини українських архівів до Києва (XIX ст.).

Стало за звичай, що царизм розпоряджався всіма пам'ятками матеріальної культури, мистецькими цінностями, якому б народові вони не належали, як своїм власним добром. До обох столиць та інших російських культурних центрів усе те стягувалося в централізованому порядку й осідало у сховищах та колекціях. Як зауважував М. Грушевський, то було «довговікове розхапування пам'яток історії матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольне вивезення їх до всяких столичних і закордонних збірок».

Петербург і Москва в цьому «розхапуванні» відігравали основну роль. По-перше, там закладалися різні археологічні

та археографічні комісії, які за державні дотації вели пошукову роботу, розкопки. По-друге, в Києві не дозволялося відкрити бо-дай приватний археологічний інститут. По-третє, Україна мала обмаль свідомих меценатів, які збирали саме українські речі (музей української старовини В. Тарновського, який він заповів Чернігівському земству, музей А. Поля, що склав основу музею його імені в Катеринославі, діяльність родини Ханенків, які видали «Старожитності Придніпров'я»).

Усі найцінніші знахідки з території України (скіфське золото, емальовані вироби княжої доби) осідало в Ермітажі в Перербурзі.

Не випадково в роки визвольних змагань українські уряди вели переговори з Росією про повернення національних скарбів. Ще І Український військовий з'їзд, що відбувся у Києві в травні 1917 року, проголосив у резолюції, що «усі стародавні українські прапори, які переховувалися по різних державних сховищах (музеях) Петрограда, Москви та інших міст, повинно негайно віддати у Київ до Українського національного музею».

Раднарком Росії 24 листопада 1917 року розглянув питання про передачу Україні національних святинь. Нарком освіти А. Луначарський підтримав клопотання Генерального секретаріату освіти України, і Раднарком прийняв ухвалу:

«1. Передачу реліквій організувати в урочистій реформі свята перед Преображенським собором за участю військових частин.

2. Разом з історичними реліквіями передати українцям спеціально виготовлену грамоту такого змісту: «Брати українці! У сховищах Петербурга ваші знамена, гармати й булави свідчать про пригноблення — іменем великоросійським — гнобителем цього народу... Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів повертає вам трофеї як пам'ять про вашу славу боротьбу за свободу».

Але затіяна невдовзі червоною Росією агресія проти України унеможливила здійснення такого привабливого сценарію. Щоправда, частину реліквій було все ж віддано наприкінці 20 — початку 30-х років.

Масовий вивіз цінностей з України розпочався з інкорпорацією її Росією, з поглиненням її прав і вольностей.

І. Виговський, ще будучи генеральним писарем, передав московським послам, щоб прихилити їх до себе, різні державні акти, в копіях і в оригіналі. Підкуплені канцеляристи без відома Виговського віддали в руки росіян дипломатичне листування. З 1654 року, коли гетьман змушений був повідомляти Москву про міжнародні зносини, туди надсилалися всі найважливіші дипломатичні акти, зокрема листи кримських ханів, турецьких султанів, царя, Ю. Ракоція, господаря Молдови, договір Ю. Ракоція з Запорожжям і господарями Молдови та Волощини.

І. Самойлович, перебравши багатий архів П. Дорошенка, переслав цареві п'ять привілеїв султана Могамеда цьому гетьманові. Ті документи до Москви привезли стрільці, урочисто, як цінні трофеї. В листопаді 1676 року російському урядові за розпорядженням І. Самойловича канцелярист І. Дорошевич привіз королівські привілеї П. Дорошенку на гетьманство, універсал для сердюків, турецькі листи.

Гетьманські архіви загинули при погромі Батурина, пізніше зазнали втрат при пожежах Глухова 1748 і 1784 років. Залишки їх були розпорошені — частину віддали до Чернігова, частину — до Харкова, дещо закупив Румянцевський музей у Москві, інше передано Археографічній комісії в Петербурзі.

Особливо постраждали національні реліквії під час знищення Батурина та інших відданих І. Мазепі міст, битви під Полтавою, скасування гетьманства, ліквідації Запорозької Січі. Так, звершуючи останній насильницький акт, російське військо вивезло до столиць яко трофеї козацькі клейноди: корогви, бунчуки, булави, також гармати, зброю, панікадила. Було забрано 13 прапорів, понад 60 гармат, 62 «рушниці». Із Січової Покровської церкви завоївники вивезли різьблений іконостас, 8 дзвонів, хрести, євангеліє та ін. Не все розграбоване фіксувалося в документах. Тут особливо нагрів руки царський фаворит Г. Потьомкін.

Українські реліквії осіли в Ермітажі, в Артилерійському музеї, в Преображенському, Самсонівському і Казанському собора, в церкві І-го кадетського корпусу, в Палаті зброї в Москві, в Історичному музеї, в художніх музеях столиць та інших російських міст.

Унікальні археологічні пам'ятки з розкопок на терені України, зроблені у XIX столітті, поповнили колекції Ермітажу. Це, передусім, скарби з курганів Чортмлик (IV ст. до н. е., нинішня Запорозька область). Сюди ж передані корогви з останніх часів Січі, українські гармати мистецької роботи, рушниці, пістолі, шаблі. Від удови управителя маєтностями князя Потьомкіна в Ермітаж перейшло 14 корогв. Одна з них належала Війську Запорозькому низовому (з трьох великих полотнищ червоного шовку, 1,62 м x 2,31 м). Особливу історичну цінність мають написи на корогвах, які вказують на імена запорозьких старшин, назви куренів, паланок. В «Описи Московской оружейной палати (Знамена, прапори, значки, флаги и штандарти» (1884), зокрема значаться: «№ 4185. Знамя Запорожского Войска, пожалованное в 1688 г. (гетману Мазепе). № 4186. Знамя, пожалованное гетману Апостолу в 1730 г. № 4187. Знамя запорожских казаков малое, времени Елизаветы Петровны. № 4188. Знамя запорожское, времени Елизаветы Петровны».

У цій же кремлівській скарбниці зберігаються козацькі булави і піщали, а також шабля гетьмана І. Мазепи, оправлена золоченим сріблом. З такими написами на обох боках: «Надежда в Бозе, а крепость в руке — правому ділу конець. Мазепа». — «На гибель супостата в Сиче дерзающему смерть 1687 г.»

Відомо, що в Батурині Іван Мазепа зібрав велику колекцію картин і зброї, а також цінну бібліотеку. Важко припустити, щоб усе те пішло з димом під час спустошення гетьманської столиці. Очевидно, ті скарби присвоїли Меншков та інші вельможі. Принаймні 1930 року з'явилося було повідомлення про готовність російської сторони передати Україні речі з хатнього вжитку О. Меншикова, награбовані в Батурині — на престольний хрест Сагайдачного, зброю, монети. Тоді ж ухвалено було передати знахідки старокиївських часів, Перещепинський скарб та інші, а з Палати зброї в Москві — 19 запорозьких прапорів XVI — XVII століть, булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю Івана Мазепи, 5 гармат майстрів Балашевичів. Але все так і скінчилося лише добрим наміром.

Власністю Ермітажу став найбагатший, знайдений в Україні Перещепинський скарб (1912 рік, Полтавщина) — 25 кілограмів золотих і 50 кілограмів срібних речей.

У Переображенському всієї гвардії соборі в Петербурзі зберігалося 20 курінних прапорів, три бунчуки, срібна булава, позолочений срібний жезл з відповідними написами під цими речами про приналежність їх Запорозькому Війську. Там же опинилося кілька запорозьких панікадил, срібні позолочені кадильниця та на престольний хрест, євангеліє в золотій оздобі — все те привезли з собою козаки Задунайської Січі, які під час російсько-турецької війни 1829 року повернулися на Батьківщину. В недрах російських сховищ потонула найвища святиня Війська Запорозького — славнозвісна храмова ікона Січової церкви, так звана «Запорозька Покрова», на якій Богоматір зображена посеред сивовусих козаків, запорозької геральдики і клейнодів. Вона опинилася після соборної Покровської церкви в мистецькій колекції царської родини. Великий князь Сергій Олександрович подавав її на виставку XI археологічного з'їзду в Києві (1899 рік). Відтоді сліди її губляться.

Улітку 1917 року під орудою визначного мистецтвознавця, члена петроградської «Громади» Василя Щавинського, за дорученням Центральної Ради, столичні фахівці провели реєстрацію наявних у Петрограді предметів та документів історичного минулого України. Комісія працювала цілий рік і склала програму повернення речей. До першого розділу цієї реєстрації включені були цінності українського походження. Це передусім літературні пам'ятки: історичні документи, архіви українських діячів і письменників, у тому числі їхні рукописи, стародруки, мапи теренів і міст України, генеалогічні та геральдичні матеріали і т. ін. А також пам'ятки археологічні, релігійного побуту, історичні реліквії, срібло, бронза, стара кераміка, портрети українських діячів, твори стародавніх малярів, граверів та скульпторів. Другим розділом передбачалося повернути Україні художні твори інших держав, які належали їй, мали вплив на розвиток культури, а пізніше були забрані до російських музеїв.

У першому розділі програми повернення обидві сторони ухвалили: «РРФСР має передати у власність Української Держави

архівні, музейні, церковні, бібліотечні та інші культурні цінності, які зберігаються або зберігалися в державних і націоналізованих зібраннях, й також окремі речі, що є власністю держави; усі культурні цінності мистецького походження не з території колишньої Російської імперії, які стали державною власністю після 1654 року; один комплект усіх видань, які на підставі законів про цензуру віддавалися державі в певній кількості примірників і переходили в розпорядження бібліотек; усі картографічні матеріали, зібрані Російськи: генеральним штабом, що стосуються території України».

Другий розділ включав усі вивезені до Росії під час першої світової війни колекції та окремі культурні цінності. На цьому варто зупинитися докладніше. Предусім 1914—1915 року, під час окупації Львова, були вивезені до Росії матеріали із «Руського народного Дому» та Ставропігійського інституту, в основному давні рукописи, стародруки, архівні та музикальні предмети. Є згадки, що спочатку реліквії Народного дому, упаковані в 15 великих ящиків, тимчасово, кілька тижнів, зберігалися в Олександринській гімназії в Києві. З Галичини під час війни вивозили до Росії давні ікони, рукописи, стародруки.

З початком війни родина відомого мецената й колекціонера М. Терещенка вивезла до Петрограда понад 5 тисяч картин, щоб урятувати їх від воєнної розрухи, де вони й осіли, поповнивши пізніше фонди музею російського мистецтва.

У статті «З мартирології української старовини» («Українська старовина», 1919, ч. 1, Кам'янець) директор українського Військово-історичного музею О. Благодір засвідчив таке: «... В серпні 1914 року німецько-австрійське військо повело наступ на Україну. Російський уряд наказав вивезти з прифронтової смуги все більш цінне історичне майно до Києва, а звідти, разом з ціннішими речами київських музеїв, в багатьох скринях до Москви, де воно знаходиться й досі..... Росіяни при своєму наступі на Галичину і при відступі з неї забрали все, що тільки могли. Так, наприклад, вивезено зі Львова до Ростова-на-Дону Музей Ставропігії, одного з найстаріших товариств в Європі. По шляхам відступу забирали з церков дороги старовинні образи й килими».

У цьому ж збірнику І. Кривецький оповів про долю Корони короля Данила Галицького, яка була перероблена на мітру

українського єпископа в Перемишлі і яку в часи першої світової війни *«делегат петроградської Академії наук забрав після упадку Перемишля до Петрограду як воєнну здобич»*.

Серед мистецьких творів, авторами яких були українці і які осіли в музеях ще в царські часи — десятки картин М. Башкирцевої, В. Боровиковського, М. Ге, А. Куїнджі, Д. Левицького, А. Лосенка, К. Маковського, О. Мурашка, М. Пимоненка, М. Самокиша, К. Трутовського, Т. Шевченка, М. Ярошенка.

Шедеври цих митців в колишньому музеї Олександр III в Петербурзі, в музеї Академії мистецтв, Третьяковській і Цвітковських галереях у Москві. Частина картин (Т. Шевченка, М. Пимоненка, В. Штернберга) було передано в провінційні музеї.

Про присвоєння царизмом українських національних реліквій свідчить і складений 1929 року *«Попередній реєстр історико-культурних та художньо-музейних цінностей, що належить повернути УСРР»*. У першій позиції там зазначена гармата *«біля Арсеналу, Кремль»*, відлита у Глухові 1706 року коштом І. Мазепи. Названо і згадуваний уже прапор, пожалований І. Мазепі (ім'я гетьмана було вже вирізане) та хрест кришталевий із срібною позолоченою ручкою з написом про те, що 7112 (1604) року, липня в 4 день, його надіслав у почесь до Іова Патріарха з Києва князь Василь Константинович Острозький (зберігався в Успенському соборі Кремля).

У Московському Рум'янцевському музеї знаходилися *«євангеліє апракос»*, писане на пергаменті поповичем Євсенієм у Галичині, Холмське євангеліє XIII—XIV ст., Волинсько-Луцьке євангеліє XIV ст., псалтир XVII ст.

В цьому ряду золотий кольт XI ст. з птахами-сиренами, золота діадема XI ст. із Сахвівки (Ермітаж); *«Остромирово євангеліє»* (1056—1057 рр.), Київський псалтир (1397 р.), *«Поучение Ефима Сирина»* (1392 р.), акти і грамоти XVI—XVII ст., листи та універсали Богдана і Юрія Хмельницьких, І. Виговського, інших гетьманів, рукописні книги, в тім числі три томи Літопису Самійла Величка, видання українських друкарень XVI—XVII ст. (Публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна, Петербург), *«Добрилове євангеліє»* (1164 р.), українські літописи і хронографи XVI—XVII ст., зібрання українських книг кириличного друку XVI—

XVII ст. та книг періодичних видань XIX — початку XX ст., автографи Т. Шевченка, частина архіву М. Драгоманова, колекції М. Маркевича (колишній рум'янцевський музей); рання українська ікона (Третьяковська галерея); Мстиславське євангеліє, написане в Києві (1117 р.) поповичем Олексієм Лазаревичем, литаври із Запорозької Січі, списки творів Г. Сковороди і Т. Шевченка (Історичний музей, Москва).

Професор Г. Павлуцький, який опікувався поверненням на Україну національних реліквій, спеціальну довідку присвятив найкоштовнішому експонатові Палати зброї в Кремлі *«Шапці Мономаха»*. *«Мабудь, це візантійська, а мабудь, східна витворь мистецтва домонгольського періоду і зв'язана з Київською Руссю, — писав він. — Тому шапка Мономаха належить до повернення на Україну наряду з іншими речами українського походження»*. Щоправда, під час переговорів 1918 року питання про цю реліквію було знято.

До Росії було забрано велику кількість писемних скарбів України, систематичне вивезення яких розпочалося за Петра I. 1709 року було захоплено велику частину архіву І. Мазепи, під час слідства над П. Полуботком вилучено чимало справ Генеральної військової канцелярії та особистих архівів козацької старшини. 20 грудня 1720 року цар видав указ київському губернаторові князю Голіцину: *«...о всех монастырях, обретающих в Российском государстве, осмотреть и забрать древние жалованние грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные»*.

Це все осідало в Центральному архіві давніх актів у Москві.

Після скасування Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у Глухові (1750 р.) до Росії було забрано справи таємного діловодства. До Московського відділення загального архіву Головного штабу потрапили документи Запорозької Січі, знайдені її розорителями в скрині під престолом січової церкви.

Після судової реформи 1864 року до Москви було відправлено тисячі пудів архівних матеріалів, що включали рукописні книги і стародруки, історичні документи.

Унікальна Литовська метрика знаходиться у Москві.

Систематичне вивезення архівних матеріалів одержало новий поштовх із створенням у Петербурзі 1834 року Комісії для видання історичних пам'яток (згодом Археографічна комісія). Там опинилися старовинні українські архіви Київської і Перемишльської дум, Кременецького городового магістрату, Полтавської казенної палати та ін. До цієї ж Комісії потрапили старовинні книги й рукописи Софійського собору, Михайлівського та Микільського монастирів у Києві, а також з духовної академії і семінарії.

Під час арешту митрополита А. Шептицького 1914 року було вилучено й вивезено в кількох скринях до Петрограда, в охранку, історичні документи.

Ще в XIX столітті професура Київського університету просила Імператорську Академію наук повернути в Україну частину Рум'янцевського опису Лівобережжя та інші вивезені фонди, але безрезультатно. Нічого не домоглася й Київська археографічна комісія, створена 1843 року, щодо повернення документів із Петербурзької археографічної комісії.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ТА ЇЇ АСИМІЛЯТОРСЬКА СУТЬ

ВСОТУВАННЯ ІМПЕРІЄЮ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ І МИСТЕЦЬКИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Нищення людності завойовницькими війнами, каральними акціями, виснажливими роботами. — Розмиття етносу мішаними шлюбами. — Етнографічний склад населення України за всеросійським переписом 1897 року. — Міграційна політика царизму. — Переселення українців на Кубань, в Казахстан, у Сибір і на далекий схід та спричинена ним втрата національної ідентичності. — Український внесок в російську культуру й науку. Присвоєння метрополією цього потужного допливу. — Насильне переселення до столиць учених, церковних діячів та заманювання їх щедрими датками. — Поповнення мистецького потенціалу імперії українськими талантами. — М. Глінка про експедицію в Україну для набору півчих для придворної капели. — Внесок українців, які збагатили російську культуру. — Імперська тенденція до поглинення інших етносів і розчинення їх в «едином русском море» (О. Пушкін). — Настирливе намагання «вместить украинскую культуру в культуре русской» (Г. Федотов).

Постійні завойовницькі війни, які він царизм, посуваючи свою потугу в усі сторони світу, поглинали величезну кількість чоловічого населення, в тім числі й України. Так, лише під Азов на вимогу Петра I гетьман Іван Мазепа послав 15 тисяч козацької кінноти і 5 тисяч піших козаків. Або й такий наказ Петра I: «...гетману черкаському с 8 000 конних м 10 000 пехотних битъ в Пскове, которие всегда будут готови к походу». З тих тисяч додому поверталися сотні. Приміром, загони Мировича і Апостола, виряджені на підмогу польському королеві, потрапивши тільки в одне оточення, втратили одразу 1700 чоловік. Козаки гинули не

лише в боях, а й від хворіб (особливо на півночі та на Кавказі), а то й голоду. М. Костомаров у дослідженні «Мазепа» наводить приклад такого виснаження під Азовом, коли козаки «таяли» від голоду і змушені були просити милостиню.

Рахунок України царизмові за втрати від воєн, на які вона приневолена була постачати упродовж 263 років живу силу (найбільш при самому присмерку самодержавства, в часи першої світової війни), не вичерпується мільйонами полеглих — сюди необхідно додати і мільйони ненароджених, адже за таких втрат порушувався природний цикл відтворення населення.

Сюди ж слід долучити і втрати від виснажливих, по суті каторжних робіт, на які цар немилосердно гнав козаків і селян з України, на зведення фортець (сумнозвісні лінії). Те, що Петербург постав на українських кістках, зовсім не метафора: з однієї тільки Київської губернії в 1710—1715 роках було надіслано на його будівництво 7152 чоловіка.

Після Полтавської трагедії несамовитий кат українського народу Петро I уже не просто гнав козаків на найтяжчі роботи, а поклав вигубити їх, виморити непосильною працею і злигоднями. На північ, на осушування боліт і риття каналів було вислано 12 тисяч козаків, потім 5 тисяч, у засушливі степи за Доном і в Поволжжі — 10 тисяч козаків, пізніше ще 20 тисяч козаків і десять тисяч селян, а згодом — по 10 тисяч козаків і селян для насипання валів і побудови фортець та понад 30 тисяч козаків — на каналні роботи і спорудження гребель.

Як вважають дослідники, Петро I тільки 1720—1724 роках вислав на такі будівельні роботи 150 тисяч українців, шоста частина яких назавжди лишилася в північних болотах та в безводних степах.

Немало українського люду полягло внаслідок каральних акцій царизму. Так, уже через 10 років після Переяславської ради воевода П. Шереметьєв писав з Києва в Малоросійський приказ, що послав рейтарські і стрілецькі частини в «изменничьи города и местечка на неприятельские люди».

Та нищення українців, розмиття їхнього етносу, провадилося й, сказати б, делікатнішими методами. Варто пригадати 19-й пункт Коломацьких статей, нав'язаних Іванові Мазепі, яким

гетьман і старшина зобов'язувалися «всілякими мірами й способами з'єднувати малоросійський народ з великоросійським народом, і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські».

Це було возведено до рівня державної політики. Правлінню гетьманського уряду, створеного 1734 року, яке очолив князь Шаховський, було дано таємну інструкцію провадити злиття українців з росіянами шляхом мішаних подружів.

Прикметно, що в доносі генерального судді Василя Кочубея на гетьмана Івана Мазепу було зазначено, що той, усупереч ухвалі Коломацької ради, заборонив українцям одружуватися з росіянками і дружити з ними.

У своїх універсалах, розкриваючи причини, що спонукали його відступитися від царя, І. Мазепа називав і те можливе апокаліптичне для України переселення. «Мазепа писал, — читаємо у М. Костомарова, — что Москва, издавна ненавистная малороссийскому народу, постоянно замышляла приводит его к гибели, а в последнее время хотела спустошивши города, села, вигонять малороссиян на селитьбу в Московщину...»

Хоча цього, на щастя, не сталося, та наприкінці XIX століття Україна вже не являла собою монолітного етнографічного масиву — він був розмитий, від нього вже було відірвано сотні тисяч переселенців, а в нього нагніталася маса великоросійського елемента. Етнографічний склад населення (зокрема «малоросси» — «великоросси») за всеросійським переписом 1897 року визначався на підставі того, яку мову було названо рідною. Деякі українці передусім у містах, і здебільшого з чиновників, інтелігенції, в російських родинах, в яких узвичаєно було спілкуватися по-російському, вказували цю рідну мову.

У містах краю українці становили 27 відсотків людності, росіяни — 25. Найбільше там проживало євреїв — 40 відсотків усього міського населення.

За переписом 1917 року в Києві з 467 тисяч мешканців тільки 77 тисяч, тобто 17 відсотків, були українцями, 21 відсоток їх називали себе «малоросами».

У Житомирі, Бердичеві росіян теж проживало більше, ніж українців.

Сільське населення в основній масі було українське (82 відсотки), росіян там було всього 2,1 відсотка.

Міграційна політика царизму призвела до того, що численість українців на їхній етнічній території постійно зменшувалася.

З кінця ХІХ століття особливо активізувалося державне переселення українського селянства на Кубань, в Казахстан, у Сибір й на Далекий Схід, де створило там українські масиви — Малиновий Клин, Сірий клин, Зелений клин.

Катерина ІІ насаджувала на загарбані козацькі землі російських вельмож, поміщиків, офіцерів, чиновників. Так, у Катеринославському повіті лише за один 1776 рік було роздано понад 80 тисяч десятин землі — переважно росіянам: фаворитові Потьомкіну, князеві Прозоровському, офіцерам Лосеву, Неплюєву, прокуророві Сабурову, надвірному радникові Шалигіну, купцеві Фадєєву. Пізніше, вже в ХІХ столітті, слідом за російськими урядовцями, підприємцями, купцями в Україну нахлинув робочий люд, який вела стихійна сила шукання кращого життя, заохочувана владою. Сфера управління й освіти в українських губерніях опиняється в руках росіян та зросійщених українців.

Після польського повстання 1863 року зміцнення саме російського землеволодіння на Правобережній Україні було возведено до рангу державної політики. З 10 січня 1865 року, коли полякам було заборонено купувати тут маєтності, в краї наділяли землею відставних чиновників та військових, збанкрутілих дворян.

Внаслідок цього основна маса земель Правобережжя з 12 мільйонами населення опинилася в руках 2,5 тисяч багатих російських поміщиків. Завдання цієї політики полягало у створенні на місцях згуртованого і «благонадежного» культурного класу. І тут

українство стало ареною російсько-польських змагань, ареною потопту і зневаги.

6 червня 1904 року було видано новий закон про переселення на окраїни Росії. Обіцяно було всілякі пільги, особливо коли йшлося не просто про освоєння далеких просторів, а про колонізацію — як на Далекому Сході, де переселенці ставали реальною силою в російсько-китайських змаганнях. Після того, як 1858 року Росія забрала з Китаю Уссурійський край, сюди постійно нагніталася людноість з європейської частини імперії. Перші переселенці з України діставалися до Уссурійського краю ґрунтовими путівцями або пароплавами. Так, упродовж 1883—1885 років з Чернігівської губернії перевезено туди морем 4668 переселенців.

Спокушені сподіванками на кращу долю, на щедрі, в достатній кількості землі, селяни знімалися з насиджених місць і рушали в незнайомі краї, навіть без мінімальної підтримки уряду, самовільно. Таких ентузіастів тільки в 1906—1913 роки налічувалося 500 тисяч. І самовільні, й офіційні переселенці зазнавали в дорозі злигоднів, хворіли діти, третя частина яких під час тривалих і виснажливих подорожей помирала.

У 1906—1913 роках з України в Сибір, на Далекий Схід і в Середню Азію виїхало приблизно 1,2 мільйона переселенців. Загалом же до 1914 року в Азії оселилося близько 2 мільйонів українців.

За якихось 20-30 років нові умови життя наклали свій неминучий відбиток у побуті, звичаях і головне — мові.

Національна самобутність руйнувалася не тільки в окремих украпленнях чи цілих селах, заснованих переселенцями, а навіть у такому великому етномасиві, яким стала Кубань, де знайшли осідок колишні запорожці (Чорноморське, а згодом Кубанське військо). Ще Т. Шевченко називав Чорноморію вільною козацькою Україною.

Композитор О. Кошиць, який на початку ХХ століття збирав пісенні багатства на Кубані, писав про народ, що населяв цей край: *«В своїй уяві вони (кубанці-чорноморці) цілком відрізняли Кубань від Росії. Для них вона була цілком чужий світ, а про Україну казали: «У нас, на Україні...». Голоси чим далі ставали більш чулими і виразними. В них говорила загальна душа нашого народу... З очей*

на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала і дихала холодним минулим... Доля дала мені найбільше щастя — балакати не наче в якомусь с'яві з самою історією, чути, як б'ється серце всієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання...»

Ще 1792 року козацький Кіш, що перебував за Бугом, заснував на Кубані перший чорноморський курінь, приставши байдаками до Тамані і поклавши початок козацького Малинового клину. Через два роки на безлюдних колись просторах Кубанщини вже було 12645 чоловіків і 5526 жінок. А ще через якийсь десяток років сюди прибуло 3274 українці. 1809 року цар Олександр I дозволив переселити на Кубань 25 тисяч українців, фактично до 1811 року їх сюди перебралася 41 тисяча (в основному з Полтавщини і Чернігівщини). У 20-х роках ХІХ століття доля привела сюди ще 48 тисяч українців. 1834 року в Україні було проведено так званий «дівочий набір». На Північний Кавказ припровадили 500 кріпачок, яких видали заміж за козаків. Наприкінці 40-х років ще 14 тисяч українців поповнили армію освоювачів земель Кубані.

Після скасування кріпацтва вільне селянство сотнями тисяч рушило на Кубань і склало нове покоління переселенців («новгородні» або «городовики»), з-поміж яких українців було 70—80 відсотків.

Чорноморці підтримували добросусідські стосунки з черкесами, проте царизм, реалізуючи свою завойовницьку політику, кинув козаків на кровопролитну війну з горянами. Гинули не тільки козаки, а й їхні сім'ї, чимало жінок і дітей ставали бранцями і переправлялися в Туреччину.

У 60-х роках намісник на Кавказі князь Барятинський шляхом примусового переселення чорноморців на Закубання освоїв відвойовані у горян землі. Задля цього було використано авторитет серед козаків Якова Кухаренка, якого після п'яти років відставки призначили начальником Нижнекубанської прикордонної лінії.

Могутньою уніфікаційною машиною для зросійщення була царська армія, де у військових канцеляріях українські рекрути з питомими національними прізвищами переінакшувалися на великоросійський лад, на «ов» ти «ин». За даними, опублікованими 1875 року, українці, які становили в російській армії чималий

відсоток, навіть не виокремлювалися в статистичній таблиці, а стояли у спільній графі «русские», тобто «великоросси, белоросси, малоросси». Та подібні перекручення українських прізвищ були властиві не лише військовому відомству, а й духовним семінаріям, податковим службам та ін. Відомо, скажімо, що під час навчання у Чернігові майбутні поети Павло Тичина і Андрій Казка офіційно іменувалися «Тячинин» і «Сказкин». Первісне прізвище літературознавця Сергія Єфремова ще в ХІХ столітті предкові його перелицювали з «Охріменка». Коментуючи цей факт, Агатангел Кримський пояснював: «... в духовних школах була тоді звичка (про неї згадував Мордовець у «Дзвонарі») змінювати прізвища на латинський або великоруський штиб».

Певна річ, що національно не свідомий елемент, схильний до перекинчества, кар'єризму й пихи, добровільно доточував до своїх прізвищ оту граматичну ознаку своєї штучно набутої великоросійськості, що затаврував Тарас Шевченко в особах Кирп-Гнучкошиєнкових.

Поряд із фізичним переселенням українців на азіатські терени імперії, тривало інтенсивне всотування нею інтелектуального і мистецького потенціалу, який лишався у спадок від поглинутої козацької республіки та постійно поповнювався талановитим українським народом.

«Український внесок у духовне багатство сусіднього народу такий великий і такий небуденний, що в історії народів, наскільки знаю, він без прецеденту», — зауважує Михайло Добрянський, автор книжки «Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму» (Рим, 1989). Ця тема вельми актуальна, бо, на його думку, дає ключ для розуміння антиукраїнської політики російського імперіалізму.

Політика ця призвела до такого становища, яке Пантелеймон Куліш у «Листах з хутора» окреслив роздумом-спожалінням: «Нехай би через науку, через освіту простого нашого люду не меншало. А то, хто вихопився в письменстві, в тямущі книжкові люди, уже й не наш».

Така «не наших» Добрянський подає цілий реєстр — понад сотню державних і церковних діячів, військових, учених, медиків, письменників, митців.

Із цієї, фактично неохопної, галереї подамо тільки найяскравіші прізвища:

Олександр Безбородько — випускник Могилянської Академії, козацький полковник, світліший князь Російської імперії, канцлер царського уряду, обергофмейстер. Платон Гамалія — капітан-командор, автор чотиритомної праці *«Висшая теория морского знания»*. Микола Дараган — організатор поштової справи, високий урядник міністерської пошти. Петро Завадовський — граф, секретар кабінету Катерини II, міністр освіти. Віктор Кочубей — князь, голова Кабінету Міністрів, голова Державної Ради.

Стефан Яворський — ректор Київської Академії, протектор Московської Духовної Академії, місцеблюститель патріаршого престолу. Саме він переконав Петра I в тому, що київські вчені можуть бути найбільш корисними для російської освіти. Прослухавши в Москві проповідь Стефана, цар, якому вона дуже сподобалася, доручив патріархові викликати з Києва ще шість архимандритів чи ігуменів *«в науках богоискусних к проповедованию слова Божим способних и архиерейского сана достойных»*.

Феофан Прокопович — професор і ректор Київської Академії, автор драми *«Владимир»*, яка була присвячена І. Мазепі й уславлювала державну мудрість гетьмана. Після Полтавської трагедії переорієнтувався на бік царя, зачитав у Києві в його присутності панегірик, в якому назвав Мазепу *«проклятим зрадником»*,

«В науці нової філософії», — писав про Ф. Прокоповича В. Татищев, — *він був такий учений, що й досі не було на Русі йому рівного»*.

У віршах Прокоповича останніх літ бринить туга (*«Ни с каких сторон света не видно. Все ненастие, нет и надежды, о многобедное мое счастье...»*), незважаючи на те, що він, переживши чотирьох володарів трону, не впав у немилість до жодного.

Єпіфаній Славинецький — видатний учений, письменник, педагог і мовознавець. Викликаний з Києва до Москви для виправлення перекладу Біблії, був залишений там до кінця своїх днів. Заснував у Москві греко-латинську школу і був її ректором.

Дмитро Туптало-Ростовський — син козацького сотника Сави Туптала, називаного *«честь і слава війська Запорозького»*. Вихователь Київської Академії. Проповідник гетьмана І. Самойловича та Києво-Печерської Лаври. Настоятель багатьох українських

монастирів. З 1702 року — митрополит Ростовський, заснував школу для дітей усіх станів. Проголошений святим у православній церкві.

Кирило Розумовський — гетьман України, який 19 років (1746—1765) був президентом Російської Академії Наук. Мріяв про Академію Наук в Україні.

Олекса Розумовський — син гетьмана, член Сенату і міністр освіти, був прихильником російщення України.

Андрій Розумовський, син гетьмана, царський дипломат, посол у кількох державах, його підпис стоїть під Паризьким мирним договором (1814), голова російської делегації на Віденському конгресі.

Григорій Розумовський, син гетьмана, почесний член Імператорської Академії Наук, один з перших геологів у Росії.

Віктор Буняковський, математик, віце-президент Імператорської Академії. Майже сорок років викладав математику й механіку в цивільних та військових закладах Петербурга. Автор першого в Росії підручника теорії ймовірностей, лексикон математики, що став основою для російської математичної термінології.

Михайло Остроградський — родом з Полтавщини, вчився у Паризькій Сорбоні. Член Імператорської Академії Наук, а також Американської та Італійської Академії. Один з основоположників петербурзької математичної школи. Перебував під поліційним наглядом.

Яків Козельський — з полтавського козачого роду, вихованець Київської Академії і Петербурзького університету, вчений енциклопедист і філософ, член Малоросійської колегії (1722—1778). Основні праці: *«Философские предложения»*, *«Рассуждения о человеческом познании»*.

Петро Лодій — філософ, викладав у Львівському і Краківському університетах. 1803 року запрошений до Петербурга, перший ознайомив Росію з ідеями Канта. 1820 року йому заборонили читати лекції з філософії.

Володимир Лесевич — з козацького роду на Полтавщині. Філософ. Ознайомив російське суспільство з критичним напрямком філософської думки на Заході. Попрацювавши цілий вік у Росії, зрештою опинився серед свідомої української інтелігенції.

Осудливо ставився до перевертнів, що зреклися свого народу і його мови.

На переконання вченого, основою духовного життя народу має бути його рідна мова, всі інші мови конче будуть тільки помічними.

Памфил Юркевич — родом з Полтавщини, філософ, лектор, письменник. У 33 роки посів кафедру Московського університету. За визнанням В. Ключевського, «Його успіх у Москві був колосальний і заслужений».

Окремі українські родини дали російській науці по цілому грону визначних учених. Так, від селян Кістяковських із Чернігівщини пішли у світ: Олександр, правник, професор Київського університету, автор знаменитого «*Елементарного підручника кримінального права*»; три його сини — Володимир, електрохімік, професор Петербурзького університету, Богдан — правник, соціолог і філософ; Ігор — правник, професор Київського і Московського університетів.

Козацько-шляхетський рід Ковалевських: Євграф Ковалевський — куратор Московської шкільної округи, міністр освіти; Михайло Ковалевський — член Сенату, член Державної Ради, мав визнані заслуги в галузі судочинства; Павло Ковалевський — професор психіатрії, ректор Варшавського університету; Ігор Ковалевський — керівник азійського департаменту, член ради Міністерства закордонних справ, генерал-лейтенант, фундатор Товариства потребуючим письменникам і вченим та його голова; Олександр Ковалевський — професор зоології, член Імператорської Академії Наук; Володимир Ковалевський — відомий палеонтолог; Максим Ковалевський — юрист, історик, соціолог, учений зі світовим ім'ям, член Імператорської Академії Наук, член Державної Думи, Софія Ковалевська — дружина Володимира Ковалевського, дочка генерала Е. Корвін-Круковського, який походив з козацького роду, член-кореспондент Імператорської Академії Наук, видатний математик.

Осип Бодянский — родом з Полтавщини. Славист, історик, етнограф, письменник. Професор Московського університету. Видав «Історію русів» і *Літопис Самовидця*.

Тимофій Грановський — по батьківській лінії з козацького роду, мати — дочка українського поміщика з Ніжина, знаменитий професор історії в Московському університеті.

Константин Ушинський — українського роду, основоположник педагогічної науки в Росії.

Олександр Потебня — українець, ушлявлений філолог, основоположник психологічного напрямку в російському мовознавстві, творець лінгвістичної поетики.

Волсдимир Вернадський — українського походження, основоположник геохімії, біохімії, творець науки про неосферу. Перший президент Всеукраїнської Академії Наук.

Данило Самойлович — з родини священика на Чернігівщині. Основоположник епідеміології в Росії. Член одинадцяти закордонних Академій наук. Грунтовні праці про чуму, організатор боротьби з цією пошестю.

Ілля Буяльський — з козацького роду (дід — осавул). Стоїть у ряду найвизначніших хірургів світу. Автор медичного атласу, що здобув світове визнання.

Вчені-українці пишуть для Росії підручники, письменники — шкільні драми, навіть свій різдвяний вертеп українці занесли аж у Сибір. Наші ж земляки — творці церковного співу на півночі. «Туди їх дуже охоче вербували за гарні голоси і не одного таки ученика Київської Академії, на жаль, зворушили куди більше царська ласка й червінці, ніж обшарпана отчизна Дорошенка чи Мазени, — зауважує неназваний автор брошури «*Московські зазіхання на добро української культури*» (Краків-Львів, 1943). — *І тут, у тому, що частина українців була співтворцем всеросійської культури, треба шукати кореня того лиха, що донедавна не бракувало у нас людей, яким важко було розстатись із російським державно-політичним думанням, бо «там же багато таки нашого, рідного». І в тому поклін нашої історії».*

В царині музики і пісні Україна постійно поповнювала мистецький потенціал імперії. Тут і Микола Далецький, родом з Києва, теоретик музики і композитор, який 15 років керував царською капелюю в Москві. Автор «*Грамматики пінія музиківського*», однієї з найцінніших пам'яток слов'янської музичної культури.

І Дмитро Бортнянський, великий український духовний композитор і реформатор релігійного співу в Східній Європі.

Юнаком, після Київської Академії, до придворної капели був узятий і Максим Березовський. Пізніше навчався і творив в Італії, де став почесним членом кількох музичних академій, а одна з них, Болонська, увічнила його ім'я на мармуровій плиті золотими літерами. Повернувшись до Петербургу, не знайшов прикладання свого могутнього таланту. У стані пригнічення композитор пішов з життя на 32 році.

Українське родове коріння у знаменитого оперного співака-баса Федора Стравінського. Його син — відомий композитор Ігор Стравінський.

Саме в Україні, у Глухові, за царським указом 1738 року було відкрито першу в Росії співацьку школу, яка готувала співаків та музикантів для обслуговування царського двору. Згодом її приєднали до придворної капели. Тож багато здібних до співу та гри на інструментах українців опинилися в Росії, бо ї вельможні сановники взяли за звичай мати свої домашні капели.

Вже у XVIII столітті Москва мала для своїх потреб цілу плеяду визначних малярів з України. Це Степан Заруцький, Іван Маховський, Василь Пузаревський, Андрій Животкевич та ін. З відкриттям у Петербурзі 1758 року Академії мистецтв вона збирала у свої класи і багатьох українців, які вже назавжди осідали в столиці, і хоча вони були, що зазначають і дореволюційні енциклопедичні видання, «з малоросійського роду», та все ж іменувалися *видатними російськими портретистами* (мариністами і т.д.). Тут назвемо імена Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Руфіна Судковського, Іллі Рєпіна («великий російський живописець» з козацького роду Рєпи), Іван Мартос (скульптор).

Українці працювали також на ниві російської літератури. Це передусім Микола Гоголь, Микола Гнідич, Василь Капніст, Василь Наріжний, Григорій Данилевський, Володимир Короленко, Сергій Степняк-Кравчинський. Українське родове коріння вразно простежується і в Федора Достоєвського.

До Москви, а потім і до Петербурга відправляли, часто «з провозжати», тобто насильно, садівників, виноградарів, винокурів, різних майстрів. Є свідчення за 1670 рік, що таким робом до

Москви з Києво-Печерської лаври прибув «пустинник Софроній» з черенками плодкових дерев.

Та передусім імперія всмоктувала в себе інтелектуальні сили України, сини якої були організаторами, професорами і вчителями майже всіх духовних училищ на Московщині.

Цей перелік великих українців, що через історичні обставини народжені під яремністю їхньої Вітчизни, здобули нав'язаний їм долею чужорідний епітет «росський», зайняв би не одну сторінку. А не великих? А зовсім рядових — від пустинника Софронія починаючи? І ліку їм немає...

І справді не в міжетнічному обміні між людьми, як то ведеться в багатонаціональній державі, а в віковій тенденції агресивного поглинення Росією менших націй, розчинення їх у великодержавному морі. І фізично, і духовно. Саме про це й відоме Пушкінове про злиття всіх слов'янських ручаїв «в єдином русском море».

ПОЛІТИКА НИЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ, НАСАДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСТВА

Культивування імперією перекинчества, зрадництва і яничарства. — Малоросійство. — «Хвороба бездержавності», «національне пораженство» — комплекс меншовартості. — Вимушена деформація національного менталітету. — Заохочення цареслав'я, царські милості одописцям. — Каральні акції царизму як паралізуючий чинник волі українських діячів. — Російські впливи на українську психіку. — Історична селекція — на користь нації, а не яничарства. — Ці процеси в оцінках Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Франка, В. Самійленка, М. Лисенка, М. Грушевського, Є. Маланюка, А. Донцова, Б. Цимбалістого та ін.

Цілковите ігнорування, заборона державницьких означень «Україна», «українець», «український», насаджування замість них — «Малоросія» і похідних, — а таке ошуканство чинилося упродовж століть — не могло не розмити і так нестійкого, не закріпленого сприятливою державною атмосферою й опікою, почуття глибинного українства чи бодай елементарного причислення себе до України, українського народу. З цього погляду показовий соціальний опит, наслідки якого доповів Л. Падалка на археологічному з'їзді 1902 року в Харкові у рефераті «*Что сказал народ Полтавской губернии относительно своего бита?*». Окрім іншого, під час опитування підлягало з'ясуванню питання, цікаве не лише для етнографів: як називали полтавських селян — «хохлами», «малоросами» чи «козаками». «Хохли» — розцінювали як глумливе прізвисько, «малороси» — як назву книжну і мало їм відому. Малоросами називали себе тільки ті, що навчалися у школах. Поодинокі респонденти вдавалися до назви «запорозьке покоління».

Найпоширенішим серед селян було прізвисько «хохол», яке часто сприймалося з образою, як лайливе.

Отож, давню козацьку славу було занедбано, школа витворювала з українців «малоросів», які, на глум собі, дедалі частіше ставали «хохлами».

Не випадково Микола Лисенко на початку 1910 року писав у Полтаву до Григорія Маркевича, видавця і культурного діяча, про загальний заник на ниві національного життя, збайдужіння до його потреб, відсутництва і перекинчества: «*Що вам живеться погано, то це не диво, бо коли ж уряд тепер не тисне, крім чорної сотні і такої іншої рвани-наволочі? Але й поділом же вам, полтавцям, коли ви всі дожилися до того, що у вас громади, гурта, громадського свідомого життя немає, — усі ви, філістери, позамикалися у своїх господах, позалазили на українську фортецю — піч, і байдуже всім вам до всього на світі: аби мені, мовляв, тепло та спокійно було... Ні одпору, ні протесту, ні солідарності між собою... Може, гостро я кажу, але жовч кипить од лукавства землячків, які все покидали, зреклися усього святого і пішли услід за розбишацьким режимом і кривослав'єм, приспособившись до пирога державного і обчеського».*

Тож меткі ті поповнювали чиновницьку рать од волосних правлінь до сановного Петербурга, ту братію, яка, за визначенням Шевченка, зугарна була «*писати та підписувати — та драги з батька й брата*». Цих прислужників трону він затаврував такими словами: «*Раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі*».

Верхи віддалялися від народу не тільки переконаннями, психологією, а й звичаями, навіть своїм одягом та обладунками. На зміну кунтушу прийшов віцмундир, козацькій шаблі — коротка шпага, козацьким чубам (оселедцям) — напудрені перуки... Збереглося цікаве свідчення того, як на такі перелицювання дивилося селянство: «*То таки, бувало, вийде або на коня сяде, уже пан як пан, а тепер — абищо, німець не німець, так собі підціпанний*».

У листі М. Костомарова, надрукованому у «Колоколе» О. Герцена, невідповідно наголошувалося, що дворян-малоросіян немає, за винятком небагатьох, які не відвертаються від чистих народних джерел. І раніше, «*они били чужие, — писав автор листа, — хотя и происходили из нашей крови; прежде они становились*

поляками, тепер — великороссянами». Ця податливість на чужі впливи, до служби чужинцям дала підстави Д. Донцову з гіркою заявити, що жодна нація не може похвалитися такою величезною кількістю запроданців, як українська.

Тож зросійщення велося не лише прийшлими з Великороси, а й своїми манкуртами, яскравий зразок якого подав журнал «Украинская жизнь». Директор Олександрійської семінарії на Херсонщині повідбирав у учнів українські книжки, заборонив їм спілкуватися українською мовою, давши при цьому таку настанову: «*Ета литература и все украинофильское движение представляет из себя не более, как результат болезненности его представителей. Поверьте, я сам некогда увлекался и носил серую шапку, но теперь за один ваш отвратительный акцент я, увидите, сделаю выпуск в три человека. Прошу вас, господа, бросьте этот язык — это хамство*».

Щоб збагнути природу такого патологічного явища, коли рідна мова стає «хамством», звернімося до листа І. Франка до галицької молоді («Літературно-науковий вістник», 1904, № 5). Великий речник національного відродження пояснював, що авторитарний доктринаризм знаходить собі найменше опору не тільки тому, що українське слово було «сковане і закнебльоване», а головню тому, що маса українців була вихована на тих самих ідеях авторитарного доктринерства й ігнорувала український партикуляризм, соромилася його, в душі признавала себе *gente Ukraini, natione Russi*, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії».

Страх за свою долю, боязнь репресивних акцій з боку адміністрації зводили людей, передусім інтелігентської праці, до покори, дехто зовсім полишав небезпечну ниву українознавчих студій, не кажучи вже про діяльну участь у патріотичних організаціях.

Прикладом того, як каральні акції царизму паралізували волю українських діячів, згубно діяли на їх психіку, є знівечена доля Ореста Левицького (1849—1922), видатного історика, дослідника козацької України та стародавнього побуту, в радянський час другого президента ВУАН.

Змолоду він був беручим членом Київської громади, разом з О. Русовим виступав у перших аматорських постановках опери

М. Лисенка «Різдвяна ніч». Та коли 1885 року, з нагоди очікуваного приїзду до Києва царя Олександра III, довідався, що перебуває під негласним наглядом поліції і на час царського побуту має залишити Київ, то стривожився так, що нервово захворів; це на нього подіяло так гнітюче, так його сполошило, що він відійшов від громадських справ, перестав писати листи українською мовою, навіть до найближчої рідні, попередивши її, аби й до нього писали виключно «по-русски».

Розкриваючи цей «тяжкий під'яремний стан душі Ореста Івановича», М. Грушевський зауважував: «Для мене як історика українського життя, се одна з надзвичайно проречистих ілюстрацій того психологічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режимом протягом кількох століть, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть у найбільш світлих і благородних людях, і, очевидно, довго ще тяжитиме над нашим життям». Це написано 1922 року, в некролозі О. Левицького.

Від слова «Малоросія» постав умовний термін «комплекс малоросійства», тобто комплекс меншевартості, неповноцінності українців порівняно з державною російською нацією. В офіційній російській державі не було місця для українського патріотизму, тому над любов'ю до України завжди тяжіла боязнь її вияву, по суті то була любов крадькома. Цей комплекс накладав свої стереотипи навіть на діячів, котрі були ідеологами українства, як, приміром, на М. Костомарова, який в останній період життя свого став прибічником вигаданої слов'янофілами тези, про те, що українській літературі судилася роль літератури «для домашнього обихода».

Оскільки українська старшина і духовенство відчужилися від свого народу і фактично поповнили загальноімперські структури, національна свідомість українців, не підперта інтелектуальною потугою, була позбавлена ідеологічних чинників.

Геополітична «межовість» України (між Сходом і Заходом) під дією історичних чинників, йшли з імперського центру, в соціопсихічну та культурну «межовість». Це, з одного боку, витворювало козацько-лицарський тип, ідею жертвовності за батьківщину, а з другого боку, у зв'язку з відсутністю державності, породжувала вже згаданий комплекс меншевартості.

Звідси беруть витoki соціально-утопічне мрійництво, візія загальнолюдського царства, що не могло не позначитися на великому відпливі українських національних сил у загальноросійське річище революційної боротьби наприкінці XIX — початку XX століть.

Говорячи про насадження малоросійщини, не можна поминути спеціального дослідження Є. Маланюка «Малоросійство», написаного «в сорок першу річницю проголошення Державности», тобто 1959 року.

«Що ж таке малорос? — запитує письменник і активний учасник визвольних змагань 1917—1921 років. — Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а в наслідках, часом — і расово. На нашій Батьківщині, головнім історичнім родовищі цього людського типу, він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б. Завдяки такому, а не іншому, перебігові історичного процесу на нашій землі, тип малороса ставав (принаймі, по містечках і містах) масовим, а що найгірше, традиційним.»

Можна з певністю твердити, що «продукування» малоросійства започатковане в Москві ще під час побуту там козацьких послів у березні 1654 року для укладення договірних статей, коли ті високі достойники за спиною гетьмана вдалися до царської ласки, виклянчивши собі маєтності.

«Малоросійство, хоч явище часте і кількісне, — пише далі Маланюк, — найменш дотикало основну нашу національну масу — селянство (що нас не мусить особливо тішити, бо не маса творить історію). У нас малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але — й передовсім — інтелігентською, отже поразжало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації. І в цім суть проблеми...»

А оскільки мозок нації уражений, паралізується національно-державна воля, а на ґрунті малоросійства постають «агентура й п'ята колона Москви». Цю хворобу Маланюк осягає в ретроспективі — від полковника полтавського Мартина Пушкаря, якого називає «зловісним символом малоросійства по Хмельниччині, символ зневічення перемоги під Конотопом, що веде хід нашої історії»

аж до полтавської катастрофи, бо Кочубеївщина — то був плід довгих десятиліть».

Малоросійство, за дальшим визначенням Є. Маланюка, це також «затмарення, ослаблення і — з часом — зник історичної пам'яті», «систематичне впорскування комплексу меншевартості («ніколи не мали держави», «темне селянство», і т.п.)». Цікаво простежити, які вичерпні епітети добирає він до характеристики малоросійства, а слово в нього, блискучого поета, полеміста, точне й виважене: «імлісто-хитке», «зрадливо безформене», «невизначно-обоюдне», «часом, просто Юдине». А комплекс малоросійства — «складний», «заплутаний», «замаскований», «змінливий». Машина малоросійства за царів зеленцем нищила й отруювала українську душу. Витворювалися імперські міфи, часто навіть в екзотичному обрамленні, «Історія русів» оповідає про приїзд цариці Єлизавети 1744 року до Києва. Студенти Київської Академії демонстрували «всякі дивожні явища, щоб її потішити. Царицю вітав перевдягнений із студента засновник міста князь Кий, з короною і жезлом у фаєтоні, запряженому двома крилатими пегасами (тіж студенти). Він зустрів Государиню на березі Дніпра, край мосту, привітав її поважною промовою і, називаючи своєю наслідницею, запрошував до міста, як свого володіння, і поручав його і весь народ Руський під милостиву її опіку».

Коли ж 1789 року до Києва завітала Катерина II, то та ж академія, вітаючи її, величала одою «На всевожденное прибитие», в якій крім пишного славослів'я, звучала самопересторога:

*Против Роса восставать,
Неистовством своим гордится,
И силу превозносится,
Есть с самим Богом в брань вступать...*

Це не перший вияв плазування і раболіпства, причому в останньому слові, можливо, і всупереч емітологічній істині, прочитується «ліплення раба», а ліпити ж його тодішні столичні ідеологи з малоросів, які в їхніх руках ставали податливою глиною, замість бути неподоланим кременем. Та й самі із себе ж ліпили...

Взагалі панегірики були типовим явищем у Європі, особливо в Польщі, в Україні вони дбайливо культивалися передусім у Києво-Могилянській академії. При друкарнях були вратні посвятисти, один із них, чернігівський, Лаврентій Кризонович навіть уславився як винахідник *«конклюдій і афікацій»*. Дифірамами здебільшого польсько-латинськими, за узвичаєною традицією, величалися військові походи, пізніше цареслів'я, як, наприклад, *«Из Малороссии. Задушевное слово дорогой памяти... Александру II...»* (Одеса, 1897) П. Карнаушенка.

Зрошені на щедрому українському ґрунті піїти, як пише С. Єфремов, почали *«запобігати царської ласки і вносили розпусту в літературні звичаї, плодили без ліку облесливих панегіристів, сіяли нещирість і підлизництво. Письменники навперейми забігали в Москву з голосними посвятами своїх творів і тріскучими панегіриками»*. Гонорар отримували рублями, соболями, медом і навіть сіллю.

Тому влада з-поміж цих корисливців легко знаходила охочих для розколу і підриву національного руху.

Витворення типу чиновника-малороса *«з цинковими гудзиками»* — це теж працювало на деформацію менталітету. Розгалужена бюрократична система російської адміністрації перемелювала і поглинала національний елемент, виховувала в ньому пристосовництво, кругіство — цей процес можна назвати культивуванням *«шельменкізму»* (за іменем знаменитого героя Г. Квітки-Основ'яненка писаря Шельменка, який усіма своїми діями і набутим досвідом потверджував суть свого прізвища).

Такі волосні писарі ставали не тільки перевертнями, а й п'явками на тілі своїх земляків. Не випадково І. Баштовий (І. Нечуй-Левицький) у книжці *«Українство на літературних позвах з Московщиною»* визвав таку гірку істину: *«А коли якому й нашому припаде вища адміністративна посада, то виберуть вже такого, що в пильності й підслесливості поліційній та обрусючій завзятості перейде самого закатованного ката... В таких душах нічого нема, окрім кар'єри та своєї кишені»*.

Певна річ, не всі піддавалися такій ерозії. Адже Панас Мирний чи Олександр Стороженко, класики нашого красного письменства, були водночас високими посадовцями. Саме причетність до

духовної України, до служіння їй словом врятувала їх від розчинення в сановному чиновницькому морі.

Місцеве українське панство рано полишало рідні гнізда, для довершення освіти воно обсадало столиці, при цьому послаблювалися, а то й переривалися живі зв'язки з батьківщиною. Та все ж українство навіть у них не було вбите остаточно: лишалися якимось солодким відлунням у душі згадки про почуті в дитинстві пісні, не в усіх були зовсім притлумлені симпатії до рідного народу, мови, історичних переказів.

Микола Садовський, розповідаючи про триумф трупи Марка Кропивницького 1886 року в Петербурзі, наводить приклади такого прозріння. Землячки, яких було рясно в урядових установах, почали поступово признаватися: *«Я-де тоже малоросе, но уже давно с Украины и говорить не умею, хотя все понимаю; очень-очень приятно познакомиться...»*

Десь уже в XIX столітті усталився такий тип: свідомий українець і *«общеросс»*, *«смотря по обстоятельствам»*. Оця роздвоєність не давала змоги розбудити царство національної летаргії, яке жилося ще й тим, що українці увесь вік були чужими на своїй землі. Звідси пасивність, інертність, нехоть до громадської роботи, глухість до потреб національної преси (знаменита *«Основа»*, потоплена не стільки цензурою, як байдужістю земляків).

Як спожалів М. Драгоманов, *«нікому було привчити українців пишатися своєю славою»*. Де вже там пишатися, коли все це заново зазнавало глузування, а вся державна потуга спрямована на виховання *«духовного холопства»*, *холуйства*, *раба*, *песього обов'язку перед Московщиною»* (М. Грушевський).

У праці *«Російські впливи на українську психіку»* (1913) Д. Донцов окреслив ті перешкоди, що стояли на шляху цього пробудження: це москвофільство в українстві, безмежне схиляння перед російською культурою, *«дивна якась духовна залежність від поглядів поступових російських кіл»*.

Ідолопоклонство українських інтелігентів перед російською культурою відривало їх від безпосереднього контакту з європейським культурним світом, тому *«факти літературного невілляництва, взяті разом, роблять гнітюче враження.»*

Ще М. Драгоманов застерігав, що українська література не стане на свої міцні ноги, поки не братиме всесвітні просвітницькі ідеї безпосередньо з Західної Європи, а не з Москви й Петербурга. «*Все діло в двоїстості національної психіки сучасного українця, яка робить з нього раба чужих ідеологій*» — цю тезу Д. Донцов підпирає посиланням на наївну віру українців у те, що «*російське суспільство, а з ним і правительство, коли не тепер, то в скорій-будущині зрозуміє цілу несправедливість і шкоду для Росії насильницької русифікації 27 мільйонів російських українців*».

6 грудня 1915 року на відкритому засіданні науково-літературного відділу Товариства імені Г. Квітки-Основ'яненка в Харкові Гнат Хоткевич у доповіді «*Про українську інтелігенцію*» окреслив такі її основні вади:

«а) *сварливість* — що її прояви подибуємо як у князівських міжусобицях, розбратах гетьманів, полковників, сотників козацького війська тощо, так і у взаєминах діячів останнього часу;

б) *дріб'язковість*, що завважає за дрібними інтрижками здебільша «шкурного» характеру, або за інтересами дрібнотубовими, однос-тайно іти шляхом загально-національних ідеалів;

в) *грошоробство*, що завважає ідейній роботі, а також тяжіння до теплих містечок, що посівши їх, українські інтелігенти «страха ради юдейська», старанно замітають сліди перебування в будь-якій, навіть просвітницько-культурній організації;

г) *відсутність гарячої любові до свого рідного, чого не подибуємо в інших слов'янських націях, наприклад, у чехів, поляків тощо. Поклоняння Шевченкові в масі інтелігенції — традиційне, не щире: лише то є добрим, що «схвалено москалем або німцем»;*

д) *найбільша схильність «псуватися» за наявності влади над іншими — схильність, що притаманна всій Нації («доти був чоловіком, поки соцьким не зробили»), як народу, так і верхам його».*

Поставивши розгорнутий діагноз цієї хвороби національного характеру, активний діяч нашого відродження називає і її причини, з яких видно, що деформації українського менталітету породжені історичними обставинами, а саме підневільністю народу, котрий опинився на становищі «*пасинка своєї батьківщини*».

Хоткевич не лише фіксує вади, а й ставить перед інтелігенцією імператив — поклик до їх подолання: «*Український інтелігент*

мусить бути лицарем своєї ідеї, щоб не зраджувати її «лакомства ради нещасного», і не думати, що достатньо тільки пропагандувати Ідею (навіть оголошуючи її), а не проявляти хоч деякі самопожертвування на її користь, якщо не мучеництва Шевченка, Франка і деяких інших українських діячів.»

Коли говоримо «*система витворювала*», «*система деформувала*», то маємо на увазі абсолютно всі чинники, які сукупно затягували українство в тугий вузол, накладали на нього свій відбиток. Усього тут не охопити. Відомо, приміром, що під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, козаки гукали — і це без якоїсь сторонньої спонуки, а від серця: «*Ради за великих государей умирати и кровь свою проливать и в подданстве у них желаем бить вечно*» (цитую М. Костомарова «*Мазепа*»). Це вже за якихось тридцять з лишкою років підданства Москві така жертвність в ім'я «*великих государей*» увіходила у свідомість волелюбних козаків, а що вже говорити про селянство та обивателів.

Система широко насаджувала доносительство, саме звідси ота «*агентурність*», яку в українському менталітеті постеріг Є. Маланюк. Згадаймо, що при своєму обранні на гетьмана І. Скоропадський відкрито, в церкві, присягав доносити цареві «*о всякой шатости и склонности к сношениям с неприятелями в малороссийском народе*». Не вірячи доносам, які сипалися в столицю на І. Мазепу, за ним все ж вирішили мати пильне око — думний дяк Українцев таємно доручив генеральному писареві В. Кочубею наглядати за гетьманом. Якщо вже друга особа в Україні піддавалася на це, то що вже казати про «*агентурність*» нижчих і зовсім рядових.

Усяка послуга імперії на шкоду українства щедро винагороджувалася: всі наказні полковники, які виступили проти І. Мазепи, одержали звання справжніх, а також жалувані грамоти на села й маєтності. Іван Ніс одержав полковницький уряд у Прилуках і похвальну грамоту за сприяння при взятті Батурина. За вірність царю щедро обдарований був і полтавський полковник Полуботок. Та коли, ставши наказним гетьманом, він домагався прав для України — отже, не в усіх національна честь була приспана царською ласкою — то опинився в Петропавлівській фортеці, яка стала для нього могилою.

Система насадження малоросійства і похідних від нього ніби в розрізі показує Борис Грінченко у книзі *«Тяжким шляхом»*. *«Оце ось дуже характерна у нас річ: лайка. Ніхто так не огудить свого власного ж діла, як український інтелігент... а може, й не тільки інтелігент... Цю рису в нас історія виробила (...) А звичайно, що перекинутися до чужої національності, можна тільки зневажаючи свою. І ми довгі віки те й робили, щоб зневажати своє, то вбиралися в чуже пір'я (...) Дак оця ось нахильність зневажати свою національність, що вироблялася в нас історично, вона ж не могла згинутися тепер зовсім, не могла не покинути сліду в нашій психіці»*.

Грінченко зупиняється на типовому явищі в середовищі української інтелігенції — її двоїстості, породженій національним занепадом. З одного боку вона обстоює потребу рідної школи, права українського письменства, автономію України, а з другого боку і водночас — виховує своїх дітей без усвідомлення їх українцями, відгороджуючи їх від тієї ж мови і народу, дивиться на всі питання *«чужиницькими очима»* зденационалізованої юрби, *«жене в обійми якоїсь загальноросійської партії, якій до тієї автономії бай-душкісінько...»*

Цікаво простежити деякі моменти у стосунках І. Мазепи з запорожцями, яких він наставляв на бездоганне служіння цареві, бо й сам десятиліттями служив йому вірою і правдою. Тому, коли пробив час виступити проти царя, не так уже й багато знайшов спільників: своїми ж руками він плекав і змушений був історичними обставинами плекати вірних слуг престолу.

Спростовуючи один з чергових доносів, І. Мазепа в листі до царя перейшов таки межу самооборони: *«Нужно, однако, с нашим народом обращаться человеколюбиво и ласково, потому что если такой свободолубивый, но простой народ озлобит, то уже потом трудно будет суровостью приводить его к верности»*.

Чи думав тоді ясновельможний гетьман про те, що без цього народу йому не здійснити свої заповітні потаємні замисли, а коли вони стануть явними, то як цей народ, уярмлений *«в послушани и верном подданстве»*, до них поставиться, самопрозріє?

А здорова ж основа самозбереження у нашого народу була завжди. Він примруженим оком, тамуючи зневагу, дивився на всіляких перекинчиків, українські кістки яких, за висловом

Б. Хмельницького, *«обросли польським м'ясом»* (турецьким, німецьким, російським чи ще якимось). Мабуть, тому народ у своїх піснях і славив Байду, що той не відступився від рідного, навіть за корону, прийнявши смерть *«на гаку»*. Тому, власне, будучи окрадений матеріально й духовно продовж століть, з деформованим менталітетом, у якому все ж ніякими репресіями не вдавалося до кінця витравити українство, саму сутність народу, він залишався самим собою. *«Великі бурі перейшли через наш народ, — писав з цього приводу Микита Шаловал у статті «Новітнє яничарство» (1922). — Хоч багато яничарів тлумило наш дух, але ще більш прибавило борців. Історична селекція в народі відбувається на користь нації, а не яничарства»*.

ПІДПОРЯДКУВАННЯ І ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Національні окремішності української церкви — спротив вищого духовенства підданню Б. Хмельницького Москові. — Спроба самовладного неканонічного поширення влади Московського патріарха на українську церкву (жалувана грамота царя у березні 1654 року). — Неприйняття українським духовенством такої опіки і благословенства. — Втручання російських військових властей у вибори ієрархів української церкви. — Узурпація прав української церкви, підступно легітимована на Переяславській раді 1659 року при наставленні на гетьманство Ю. Хмельницького. — Втручання Москові у внутрішній устрій ще не підлеглої їй церкви. Улещування ієрархів. — Купівля за соболі та золото у Константинопольського патріарха «разрешающей грамоти» напідлеглість Української Церкви Московському патріархові. — Підпорядкування Чернігівської архієпископії та Києво-Межигірського монастиря безпосередньо патріархові. — Цезарепанізм Російської церкви — прислужниці самодержавства. Скасування Петром I патріархату. — Знищення соборності Української Церкви і виборності духовних посад — репресії проти отців Української Церкви. Переведення в російські єпархії національносвідомих українських священників. — Поліційний нагляд за духовенством. Узаконене порушення тайни сповіді, доносителства священників.

Українська православна церква була центром національної культури, осередям національної окремішності. З XVI століття вона вже мала переклади Святого Письма живою українською мовою — Пересопницьке євангеліє 1556 року, Новий заповіт Негалевського 1581 року, Крехівський апостол 1560-х років, чимало Учительських євангелій, які читали разом з проповідями також живою мовою. 1581 року в Україні з'явилася друкована Острозька Біблія. «Усе це, а особливо Св. Письмо живою мовою, сильно

християнізувало народ, — зазначає автор дослідження «Українська церква» Іван Огієнко, — *робило його боголюбним і вже тим самим сильно зміцнювало основи національної культури».*

Богослужби в Українській Церкві були засновані на місцевих звичаях і відрізнялися від інших, в тім числі і від російських. У Службениках XIV—XVIII століть зафіксовано старі українські чини богослужб, за якими, наприклад, Євангеліє читалося тільки обличчям до народу, проповідь виголошувалася після цього читання і т. ін. У Требнику митрополита Київського Петра Могили (1646 рік) вміщено 126 чинів, з яких 37 місцеві. Під час хрещення, скажімо, заведено було не обов'язково погрузати, допускалося обливання. При вінчанні молоді мали неодмінно присягати, без чого шлюб вважався недійсним. Було своє трактування чину і схода душі від тіла. Церква взяла й чимало місцевих звичаїв (освячення квіток на Маковея і плодів на Спаса).

Українська Церква послуговувалася власним Місяцесловом (замінений російським 1784 року). А в цьому останньому, наприклад, день Полтавської битви 27 червня, трагічний для України своїми наслідками, подано червоним і возведено в національне свято: «Праздник о победе, Богом дарованной, всероссийскому самодержцу Петру Великому над шведским королем Карлом вторым на десять под Полтавою от воплощения Господня 1709-го».

Знала наша Церква і свої свята, возведені нею до великих (на відміну від інших церков), виробила високе мистецтво проповіді живою народною мовою, що було зовсім неприйнятливим для Церкви Російської, мала навіть спеціального проповідника — казнодія. Відзначався своєю самобутністю і неповторністю церковний спів в Україні.

Здавна богослужбовою мовою України була старослов'янська, яка зазнавала відчутного впливів живої народної мови. З тих записів богослужб, які здійснені в XVI—XVIII століттях латиною, видно, що старослов'янські слова вимовлялися по-українськом: *ять* — як *i* (а не *e*), *e* — як *e* (а не *ε*), *и* — як *и* (а не *i*), *г* — як *г* (а не *г*) і т. ін.

Українське духовенство онароднювало церковну мову. 1627 року в Києві видано «Триодь Пісну», в якій читання перекладено українською мовою. Требник Петра Могили (1646 рік) Чин ісхода душі від тіла здебільше подає українською мовою.

Наше духовенство, як зауважує Іван Огієнко, міцно пам'ятало тоді наказ Св. Письма про те, що кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу.

Говорячи про національні окремішності Української Церкви, він нагадує, що українські храми мають свою самобутню форму (іншу, зокрема, ніж російські), що у нас своя манера іконописання, навіть одяг духовенства відмінний, що видно на старовинних малюнках.

Українська церква була повноправною, самостійною, відрізнялася від усіх інших православних церков. Духовенство наше було високоосвічене, не підлягало світському судові і, що вельми важливо, було виборним. Зв'язане таким чином з волею народу, воно виступало його оборонцем. Українське духовенство непопушно берегло таємницю сповіді.

Саме оборона православної віри покликала під корогви Богдана Хмельницького широкі народні маси. І єдиновірність з ними російського царя, під захист якого пішла Україна, бачилася їм запорукою одвічних прав своєї церкви. Але вище українське духовенство, знаючи звичаї Російської Церкви, її нетерпимість до культур західних, невігластво і догматизм її служителів, знаючи внутрішні її порядки, за яких духовенство було безправне в цій країні «холопов», сприйняло поєднання Хмельницького з Москвою з осторогою.

«Я сам несчастними своими очами видел, — писав Чорнобильський протопоп 22 січня 1654 року, — как московитяне въезжали в Киев... В Золотих воротах встретил послов отец митрополит и все духовенство от слез не видели света Божия, а его милость о митрополит обмирал от печали...»

Ні митрополит Сильвестр Коссів, ні духовенство цареві не присягали. 16 січня 1654 року, коли російський посол Бутурлін приїхав до Києва, Коссів правив у Софійському соборі і виголосив таку промову, яка викликала сльози в духовенства. Бутурлін незадоволено перепитав, чого митрополит *«Его царскому величеству челом николи не бивал, и не писивал, и Его царской милости к себе не искал»*. Той дипломатично відповів, що про зносини гетьмана з царем нічого не знав. Він рішуче виступив проти спроби російських воевод збудувати на монастирській землі біля

св. Софії фортецю, заявивши, що, коли вони хочуть оборонити українців, то нехай це роблять верст за двадцять від Києва і далі.

З доручення митрополита та архімандрита Києво-Печерської Лаври Тризни чернець Криницький вписав до Луцьких книг протест проти приєднання України до Росії.

В Москві розуміли, що без приборкання Української Церкви це приєднання буде нетривким. У Березневих статтях 1654 року про її підлеглисть Московському патріархові не було ні слова, але тоді ж, у березні, в жалувальній грамоті царя Київському митрополитові було записано: *«А митрополиту Киевскому, так и иным духовным малие России, бить под благословением святейшего патриарха Московского и всея великие и малие и белия России»*.

Українське духовенство вважало підлеглисть Константинопольському патріархові основою всіх своїх вольностей і прав. І боролася за це, як могло за тодішніх обставин, — просьбами, листуванням, дипломатичними перемовинами і т. ін. В липні 1654 року воно спорядило посольство до царя на чолі з ігуменом Києво-Микільського монастиря Інокентієм Гізелем. Основне прохання зводилося до того, щоби *«духовество не било отдалено от послушания Святейшему патриарху Константинопольскому, которому подлежит по правам Божий и по правилам святых отцев»*. Також просили *«чтоби некоторого духовных наших насилем до Великая Россия не затягали»*, а *«духовных московских на всякие начальства до Малие России чтоби это Царское Величество не присилал»*.

У військовому таборі під Смоленськом Олексій Михайлович прийняв це посольство, другорядні прохання вволив, але свого березневого узурпаторського рішення не відмінив.

Офіційно Російська Церква не приховувала свого домагання підпорядкувати Українську Церкву.

Цього особливо настирно почали домагатися після смерті не поступливого митрополита Київського Сильвестра, що сталася 13 квітня 1667 року. Але в цей час Богдан Хмельницький уже зневірився в союзницьких зобов'язаннях Росії і вважав вибори нового митрополита суто українською справою.

Своєю владою, не питаючи Москви, гетьман поставив місцєблюстителем Київської митрополії Лазаря Барановича, єпископа Черніговського, і призначив вибори митрополита на 15 серпня

1667 року, але 27 липня Богдана Хмельницького не стало. Воевода А. Бутурлін намовляв вище київське духовенство *«чтоби они великого государя милости поискали, и прямую свою правду к великому государю совершенно показали, и били би под послушанием и благословением великого государя, без царского указа за епископами не послали и без патриаршего благословения митрополита не избирали»*.

У ті ж дні він також написав і Виговському, щоб не вибирали митрополита без волі Москви. Той спочатку погодився, але, здобувши гетьманську булаву, почувся впевненіше і сповістив воеводу, що вибори відбудуться за установленим звичаєм, без царського указу. Так і було вчинено, 6 грудня 1657 року митрополитом Київським було обрано єпископа Луцького Діонісія Балабана, який відмовився їхати у Москву на посвячення, а прийняв його від Константинопольського патріарха, як і мало бути за всіма канонічними правилами. Гетьман І. Виговський вважав за потрібне навіть повідомляти Москву про обрання нового митрополита.

Російські воеводи і дипломати всіляко тиснули на Виговського і Балабана, та коли Виговський виступив проти Москви, Балабан переїхав до нього в Чигирин і вже до Києва не повертався, правив правобережними єпархіями. Тим часом князь Трубецької, не маючи задля цього ніяких законних підстав, своєю грамотою призначив місцеблюстителя Київської митрополії Лазаря Барановича.

На Переяславській раді 1659 року малодосвідчений, обділений державною мудрістю гетьман Юрій Хмельницький повірив підробленому текстові Переяславської угоди 1654 року, в якій, окрім обмеження козацьких прав, розширення російських залог та ін., було покладено початок узурпації Української Церкви. Підступний Трубецької домігся прийняття такої статті, видавши її за схвалену ще Богданом Хмельницьким: *«А митрополиту Киевскому, также и иным духовним Малия России, бить под благословением св. патриарха Московского и всея Великия и Малия и Белия России: а в права духовные св. патриарх не будет вступати»*.

Духовенство не могло змиритися з таким нововведенням та й козацька старшина, хоч і запізно, а схаменулася й почала добиватися в царя скасування цього пункту. Та цар не поступився і звелів підшукати на Київську митрополічну кафедру надійного

ставленика. Таким виявився давній прихильник і таємний агент Москви протопоп ніжинський Максим Филімонович, ласий на царські милості і схильний до політичних інтриг, до втручання у державні справи, аж до суперництва з гетьманом. 1661 року заступник московського патріарха митрополит Питирим висвятив Филімоновича на єпископа Мстиславського з іменем Мефодія, і його призначили місцеблюстителем Київської митрополії. Це було грубе втручання Москви у внутрішній устрій невіддільної їй церкви. До того ж на Мефодія покладалася спеціальна місія — прихилити до Москви українське духовенство і мирян. А оскільки Москва на підкупи не скупилася, то цьому своєму агентові щедро відсипала грошей і так звану *«соболину казну»*.

Та нового місцеблюстителя українське духовенство не прийняло. До того ж почалися конфлікти Мефодія з новообраним гетьманом Брюховецьким, бо святий отець втручався у справи гетьманські.

Оця захланність, запобігання перед світською владою розхитувала єдність духовенства і притупляла його супротив перед російською експансією. Потуга Української Церкви була значно ослаблена після підписання у січні 1667 року Андрусівського перемир'я, бо Київська митрополія була розполовинена.

Москва використовувала потяг окремих духовних отців до збагачення і своїми дарунками намагалася перетягти їх у свої спільники. Місцеблюститель Київської митрополії Баранович був викликаний до Москви і *«принят любезно»*. Звідтіля він повідомляв Брюховецькому, що йому *«даде три села»*, *«млинок на свержи чулатовської и перевоз над монастырем всемилостивейшего Спаса»*. Цим благодіяння не вичерпалися: Баранович був возведений у сан архієпископа, а Чернігівська єпархія Перетворена на архієпископію, Баранович, зважаючи на те, що за Андрусівським перемир'ям Київ мав відійти до Польщі, тішив себе надією очолити всю Українську Церкву. Москва вигідно грала на його честолюбстві, проте Л. Баранович, за всієї своєї податливості, все ж тримався українського ґрунту і на митрополічій кафедрі в Києві Москву не влаштовував. Спільником російських експансіоністів став гетьман Іван Самойлович. Попервах лагідний і доступний,

він, увійшовши в силу, розбагатівши, став бундючний і зневажав не тільки козаків, а й духовний чин...

Упокорену Українську Церкву лишалося приборкати остаточно — вирвати з-під юрисдикції патріарха Константинопольського.

Москва спорядила до Царгорода досвідченого посла — дяка М. Алексеєва, відсипавши йому золота й употужнивши *«соболіно́ю казно́ю»*. Гетьман Самойлович приєднав до цієї депутації і свого посланця Івана Лисицю, з тією ж проською — віддати Київську митрополію Московському патріархові.

Ситуація для Москви склалася надзвичайно сприятливою, бо Туреччина, якій оголосили війну Польща, Австрія і Венеція, прагла мати приязні стосунки з російським царем, тому візир розпорядився задовольнити просьбу московського посла.

Діонісій надіслав грамоту Самойловичу про звільнення з-під своєї влади Київського митрополита під благословення Московського патріарха, а гетьман розіслав універсал про це в усі церкви митрополії. Так завершився останній трагічний акт поглинення Української Церкви Російською.

Говорячи про приєднання Церкви Української до Московської, Іван Огієнко підкреслював, що *«подія ця в житті нашому зараз же виявилася сотнею найрізніших наслідків, бо, власне, розпочалося вже реальне обмосковлення всього українського життя»*.

Офіційно, навіть у царських грамотах, гарантуючи Українській Церкві *«подтверждение прежних духовного чина прав и вольностей»*, Москва повела на них навальний наступ. При посвяченні митрополит Четвертинський одержав митру з написом: *«Митрополит Киевский, и Галицкий, и всея России»*, та вже 27 січня 1688 року останнє було замінене на *«и Малія России»*. 1721 року Петро I заборонив Київському ієрархові взагалі зватися митрополитом, звівши його до архієпископа. Тільки 1743 року цей титул було йому повернуто. А 1767 року Київському митрополитові наказано зватися *«Митрополит Киевский и Галицкий»*, вже без *«и Малія России»*.

За Петра I було знищено соборноправність Української церкви і виборність усіх духовних посад. 1721 року цар, скасувавши патріархат, безпосередньо підпорядкував церкву своїй

самодержавній владі і став її Головою. Для управління Церквою було створено *«Святейший Всероссийский Правительствующий Синод»*, кожен член якого присягав на вірність цареві. Петро I під загрозою розправи змусив усіх єпископів та архимандритів підписати *«Духовний регламент»*, щоб надати йому канонічної сили.

В Україні, Церква якої втратила соборноправність, крайові собори не збиралися 250 років — з 1667 по 1918 рік. Святійший Синод призначав митрополита, єпископів та ігуменів, причому, як правило, ці посади віддавав не українцям, людям приємним, які не знали місцевих звичаїв і неухильно провадили централізовану політику.

Отців Української Церкви піддавали репресіям. Митрополита Йоасафа Кроковського, запідозреного у прихильності до гетьмана Івана Мазепи, заслали до Твері, де він і помер 1718 року. Архієпископа Варлаама Ванатовича з усім кафедральним собором 1730 року було викликано на таємний суд до Москви, позбавлено священства й заслано на довічне ув'язнення до Білозерського монастиря. Через одинадцять років цариця Єлизавета його звільнила, але він відмовився від архієрейського сану й помер у Тихвінському монастирі. Членів собору відпустили, але позбавили посад. Ці репресії були спричинені доносом російського ченця Суханова, який, побувавши в Україні, написав до Синоду, що тутешнє духовенство *«исказило старую русскую веру и заразилось проклятой латинщиной»*, що дітей під час хрещення не занурюють, а поливають, в церквах співають *«по нотах римским или итальянским»*, а митрополит і єпископи носять хрести на митрах.

У російській єпархії переводили національно свідомих українських священників. Так тривало до самого 1917 року.

Так вчинили з подільським архієреєм Парфенієм Левицьким, який виголошував проповіді українською мовою й заохочував до цього підлеглих йому священників; з волинським єпископом Амвросієм Гудком, якого звинуватили в українській пропаганді.

1721 року Петро I для поліцейного нагляду за духовенством запровадив інститут інквізиції *«Духовний регламент»*. Цариця Катерина II 1763 року відібрала маєтки у російських церков і монастирів. Такий акт вчинено і в Україні, щоправда, пізніше — 1768 року, бо духовенство чинило спротив. Позбавивши духовенство

економічної самостійності, уряд міг його заневолити, тримати в послуху. Щодо Української Церкви, то велася лінія на те, щоб вищі посади в ній обсаджувалися великоросами та вихідцями з інших країв.

Москва звела нінащо мистецтво проповіді, яким колись пишалася Українська Церква, спочатку піддаючи проповіді цензурі, а далі й зовсім їх витісняючи. Це відривало Українську Церкву від народу, що й було завданням імперської політики: позбувшись національно свідомого духовного проводиря, народ ставав ще слухнянішим.

«Ради одиночества» церковного неухильно нищилися всі національні окремішності Української Церкви: вилучали богослужбові книги українського друку, замінюючи їх російськими, переінакшували на свій лад обряди (хрещення, вінчання). Підозріло ставилася Москва до української церковної науки, вбачаючи в ній ересь і пресвітеріанство.

1774 року запорозькі церкви забрано з підпорядкування Києво-Межигірському монастиреві й передано до Київської єпархії, а через неї до Синоду. Ніби відчуваючи катастрофу із знищенням Січі, що вже насувалася із сановного Петербургу, межигірські ченці 12 березня 1775 року скаржилися кошовому отаманові: «*Не можем собрать мислей, к какому сие следует концу*».

Після невдалої визвольної акції І. Мазепи російський уряд конфіскував надані гетьманом Києво-Печерській лаврі значні суми грошей.

Під час перебування цариці Єлизавети 1744 року в Києві ченці Лаври подали їй чолобитну із скаргами на генерал-губернатора Леонтєва за образи й руйнації, які він чинив, а саме: вирубав монастирські ліси по Дніпру і Десні, захопив 30 рибних озер, луки, лаврський сад.

У червні 1763 року Білгородський єпископ Іосаф Миткевич у приватному листі писав: «*Беда да горе! Все теперь малороссияне везде в крайнем презрении... Сие по прочете прошу сжечь... А я, рассуждая теперь пребедное отечества состояние, плачу и воздыхаю, Господи помилуй*».

Цілковито поглинута Російською Українська Церква втратила своє національне обличчя і змушена була ревно служити

самодержавству, освячуючи всі його акції, в тому числі спрямовані проти українського народу та його самотності.

Осягаючи ті руїни, на яких, уже після краху самодержавства, зводилася Українська Автокефальна Православна Церква, Митрополит Київський і всієї України Василь Липківський в одній із проповідей проголошував: «*Ми добре знаємо, що ідеали політики скоро міняються, а ідеали релігії вічні. Який же смисл замінити вічні ідеали Божі змінливими хитрощами політики? Ми добре знаємо, до чого принизила себе стара російська церква іменно тим, що вона тісно зв'язала себе з політикою самодержавства*».

Не боговгодні мотиви, а саме «хитрощі політики» були покладені в основу поневолення Української Церкви, бо самодержці та їхні прислужники в рясах не хотіли, щоб український (а для них він завжди був тільки «малоросійський») народ вела до Бога, до Істини його рідна церква. Бо рідна церква — це рідне слово, це молитви за Україну, проти її ворогів, це духовне употуження народу — а яким же імперським ненаситцям таке употуження скривдженого, упослідженого ними народу було б не на заваді? Це, врешті, така церква, з амвонів якої до народу були б звернуті проповіді, що дихали б українством і водночас це українство живили б, розпросторювали б його в душах вірних. Бо тільки в церкві, що стоїть на сторожі свого народу, а не слугує його закабаленню, можна почути такі проповіді, з якими звертався до пастви замучений пізніше в нетрях ГУЛАГу найпочесніший о. Василь Липківський: «*Мати Божя в ув'язненні Тараса Шевченка*», «*Помолимося за тих, що за волю і віру рідного краю життя своє поклали*», «*Життя св. священо-мученика Макарія в прикладанні до історії Української Церкви*», «*Доля самарянського народу подібна до долі українського народу*», «*Рідна мова — шлях до Бога*», «*Рідна мова в церкві*».

Про наслідки духовного поневолення Української Церкви та її дітей Митрополит Василь Литовський мовив у проповіді «*Життєве море*»: «*Любі брати і сестри, українці! До останніх часів тихо було на Нашій Україні. Мертвим спокоєм, майже 300 літ лежало життя наше на поверхні нашого життєвого моря під твердою рукою царя самодержця. Але цей спокій, — яку він таїв у собі загибель, як він калічив наш народ, як він робив його і німим, і глухим, і сліпим, і розслабленим. «Мовчи, держи язик за зубами...», «Не сунь носа»,*

«Ми люди темні» — от звичайні приказки нашої німоти і сліпоти що склалися за цей час. А як багато каліцтва наробив цей спокій святій Церкві?! Він зробив нас глухими, бо заборонив слухати слово Боже рідною мовою, він зробив нас сліпими, бо тримав у темряві і несвідомості, він зробив нас кволими, розслабленими, бо позбавляв всякої можливости рухатися, працювати вільно на користь церкви. Всі ми повинні були, як хворі, лежати коло цього мертвого моря».

ГАЛИЧИНА В ЗАГАРБНИЦЬКИХ ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ ТА УТИСКИ УКРАЇНСТВА ПІД ЧАС ЇЇ ОКУПАЦІЇ В 1914—1915 РОКАХ

Світова війна і загарбницька політика Росії щодо Галичини. — Шалений погром українства, репресії щодо його носіїв. — Наступ на Уніатську Церкву, національне шкільництво, українську мову, культурні установи. — Засилля великодержавних чиновників «у мундирах і рясах». — Українські діячі під пильнуванням жандармів як «галицкие мазепенци». — Москвофіли — п'ята колона царизму, їхні колабораціоністські акції. — Шовіністична пропаганда довкола окупованої Галичини. — Союз визволення України, М. Грушевський та передові російські діячі про окупацію Галичини.

Майбутній цар Микола II, ще будучи цісаревичем, повертався з Відня до Києва через Львів. Споглядаючи крізь вікно купе привабливі краєвиди, він мовив до графа Лобанова-Ростовського: *«Вот еще не собранный русский край»*. Тому, коли вибухнула перша світова війна, Росія, реалізуючи такі імперські зазіхання, ставила собі за мету загарбати Галичину, Буковину й Закарпаття. Розчленивши Австро-Угорщину, вона, по-перше, хотіла *«собрать русский край»*, по-друге, раз і назавжди покінчити з ненависним їй *«мазепинством»* — знищити вогнище невитолоченого національного життя, яке там мали українці, і, завдяки якому, підтримували визвольні змагання своїх, поневолених царизмом братів. По-третє, через цю завойовану браму Росія, невідступно втілюючи ідею III Риму, прагнула опанувати Дарданели і Константинополь.

Взявши за теоретичну основу для своєї платформи вчення про триєдину Русь, москвофіли, ця по суті п'ята колона царизму в Галичині, яка весь свій колабораціонізм, прислужництво завойовникам, зраду інтересам свого народу ганебно явила у дні війни,

вважали росіян, українців і білорусів одним народом, українську мову — жаргоном, а російську — літературною для «триединой Руси». Ця агентура великодержавницького шовінізму ратувала за запровадження викладання в школах російською мовою, за російщення галицьких українців. Вони запрошували вчителів з Росії, посилали туди студентів. У газетах «Галичанин», «Прикарпатская Русь» постійно передруковували матеріали з шовіністичних газет «Новое время», «Московские ведомости», «Россия», «Киевлянин» та ін. Журнал «Националист», що виходив у Львові, ставив своїм завданням «воспитание русской (тобто галицької — авт.) молодежи в духе истинных русских начал». Які то були «начала», свідчить бодай спаплюження на його сторінках нашого національного генія: «Шевченко можно сравнить разве с разъяренным животным, устранявшим с пути без разбора все, что попадает под его руки».

Тож і не дивно, що ці самоїди забороняли продавати у книгарнях твори Тараса Шевченка та Івана Франка.

Проте в офіційних заявах справжні цілі окупації маскувалися, навпаки, видавалися за визвольну місію. Так, у відозві Верховного Головнокомандуючого, великого князя генерал-ад'ютанта Миколи Миколайовича, розпублікованій мовами дев'яти народів, які населяли Австро-Угорщину, іменем Великого Російського царя проголошувалося, що Росія «ничего иного не ищет, кроме восстановления прав и справедливости», несе «свободу и осуществление ваших народных возжеланий». Росія, заявлялося там, прагне лише одного: щоб кожен із народів «мог развиваться и благоденствовать, храня драгоценное достояние отцов — язык и веру и, объединенный с родными братьями, жить в мире и согласии с соседями, уважая их самобитность». Тому закликав «встречать русские войска как верных друзей и борцов за наши лучшие идеалы».

Провідник москвофілів В. Дудикевич, вітаючи у Львові новопризначеного генерал-губернатора Галичини генерал-губернатора графа Г. Бобринського, сказав, що звершилася важлива справа «собрания русских земель», розпочата ще за Івана Калити. Він благав Бобринського «повергнуть к стопам Его Императорского Величества просьбу», аби дозволено було надіслати до столиці

представництво зі Львова «для принесения Ему чувств освобожденной им искони русской земли».

Високий достойник розцілював такого вірнопідданого, нагадав слова Верховного Головнокомандуючого: «нет более подъяремной Руси», і від себе додавив: «Я буду здесь вводит русский язык, закон и строй».

Губернатору повітові начальники і поліція призначалися з Росії, щодо місцевого урядування, допускалися функціонуючі голови міських управ і волосні старшини за умовами їх благонадійності.

Та москвофіли вели не тільки угодницьку політику, не тільки запобігали ласки в імперських сановників, а й підштовхували уряд до проведення жорстких антиукраїнських акцій.

Генерал-губернатор видав постанову, якою заборонялося продавати і видавати з бібліотек книжки українською і російською мовами, які вийшли за межами Російської імперії. Ці видання мали бути складені «в одном месте по указанию местной власти». Чим те складання закінчувалося, свідчить сумна пригода з вагоном «Історії України» М. Аркаса, видрукованої в Кракові — книжки на якійсь станції жандарми конфіскували і спалили.

На єпископські кафедри у Львові, Галичині підбиралися кандидатури з глибин Росії. Архієпископ Волинський Євлогій войовничо ратував за відверту русифікаторську політику, вдаючись до демагогічних заяв на кшталт: «Галиция — не завоеванный край, но воссоединенная земля. Это не падчерица, но родная дочь матери России и имеет права на материнскую ласку, привет и заботу».

Яка ж то була ласка, видно із ставлення російських властей до митрополита греко-католицької церкви Андрея Шептицького, який відмовився евакуюватися до Австрії. Його заслали в Нижній Новгород, а потім у Курськ.

«Причина вивезення Митрополита, — читаємо в книзі «Царський в'язень 1914—1917» (Львів, 1918), — дасться гарно означити звісними словами Христа: «поражу пастыря і розбіжуться вівці...» І справді, в ті страшні дні тривоги і переляку жорстокої світової війни, був Митрополит тим добрим пастирем Свого стада, який ні просьбою, ні грозьбою не дав себе намовити і не покинув своїх вірних».

У царському маніфесті від 5 серпня 1914 року ключовим був такий імператив: *«Да поможет Господь царственному своему помазаннику всея России завершить дело великого князя Ивана Калити»*.

Російські власті ігнорували сам факт існування українців в Галичині — всілякі високі звернення адресувалися до слов'янських народів, зокрема до поляків, а також до *«подьяремних русских»* — про українців не було ані згадки. Хоча комендант Львова полковник Роде не був прихильником такої ігнорації, бо зажадав заложників не тільки від поляків, євреїв, «русских», а й від українців. З-поміж них опинилися ректор духовної семінарії отець доктор О. Боцян, доктор Ю. Гірняк, директор *«Народної Торгівлі»*. Заячківський, П. Войнаровський. Пізніше цей список поповнили директор товариства *«Дністер»* С. Федяк, директор *«Крайового Союзу Кредитового»* К. Паньківський, директор Національного музею І. Свінцицький, митрополичий вікарій о. М. Щепанюк та ін. Серед висланих з Галичини — учителі, адвокати, лікарі, кооператори, студенти, селяни. Потрапили сюди і двоє письменників — Константина Малицька і Михайло Мочульський. Виселялися до Сибіру, де були неймовірно тяжкі умови для проживання.

Хроніка київських газет наводила дані про етапи галичан до Сибіру: 2 березня 1915 року — 81 особа, 5 березня — 108, 10 березня — 86.

Все українство в Галичині, на Буковині, опинившись після поразки австрійської армії у серпні-вересні у невдалій для неї *«Галицькій битві»* під окупацією, поставлено було поза законом. Закрито школи, *«Просвіти»*, пресу, громадські об'єднання, українську кооперацію, тисячі представників інтелігенції, духовенство, селян вислано на схід, до Сибіру.

У Тернополі, Бродах, Самборі, інших містах місцева адміністрація звелла вивіски на крамницях переписати по-російському, вулиці дістали російські назви: Александровская, Николаевская, Московская. У багатьох містах утворено нові громадські ради, виключно з москвофілів. Львів було адміністративне поділено на десять *«участков»*, на чолі кожного стояв *«пристав»*.

Управління переселення виношувало ідею спрямувати переселенців з Росії не до Сибіру, як то було досі, а в Галичину —

йшлося щонайменше про 300 тисяч селян із великоросійських губерній. Це була настільки русифікаторська акція, що навіть *«Прикарпатская Русь»* назвала її *«неудачним проектом»*.

У статті *«До історії Галицької руїни 1914—1915 рр.»* С. Єфремов писав: *«Хмари російських чиновників у мундирах і рясах обсіли Галичину й прикладали тут до діла свій випробуваний у бюрократичному насильстві і крутістві досвід, дикі над нею експерименти творячи»*.

Мав рацію Кость Панківський, зауваживши в одному з листів: *«Освободили нас — то правда. Освободили з честі, з імені, з майна, з мови, з усього»*.

У цілком таємному донесенні начальника Тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства в Галичині товаришеві міністра внутрішніх справ, командуючому окремим корпусом жандармів від 17 січня 1915 року було подано огляд про українські організації (йшлося про діяльність українських партій: соціалістично-демократичної, радикальної, національно-демократичної, Союзу Визволення України, а також про роль професора Грушевського *«в мазепинском движении в Галиции и Малороссии»*), про *«січові»* і *«сокольські»* мазепинські організації.

«Предводителем в движении галицких мазепинцев» названо Костя Левицького, а серед *«российских мазепинцев»* — Грушевського, Чикаленка, Лисенка, Міхновського, Кримського.

«Грушевский бил духовным отцом мазепинского движения вообще и вдохновителем его, — читаємо в донесенні, — т. к. в его руках была сосредоточена вся научно-идеологическая работа... Главное звено, соединяющее галицких мазепинцев с российскими. В Малороссии у Грушевского очень много приверженцев-мазепинцев, пользовался огромным авторитетом и имел сильное влияние».

Маючи таку жандармську атестацію, М. Грушевський не міг unikнути репресій: був арештований у Києві і засланий.

Закривши після окупації всі громадські організації Галичини, власті невдовзі дозволили діяльність москвофільських: імені Качковського, *«Русских женщин»*, *«Жизнь»*, *«Русская Рада»*, *«Народный Дом»*, *«Ставропигия»*.

З вересня 1914 року до червня наступного року Львів був під російською окупацією. Розпочався шалений погром українства

— від закриття всіх його громад до арештів і етапування в Сибір інтелігенції, священників, свідомих селян та міщан.

«Галичина під час окупації опинилася в руках всякої поліцейської й чиновничої наволочі, що її послано сюди на посади, — писав М. Грушевський, — а вона, користаючи з воєнного стану, робила що хотіла й не тільки буквально грабила дома і людей, знущала над населенням, але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя та його культурних сил».

На ключові місця власті посилали в цей завойований край запеклих реакціонерів, які вже мали неабиякий досвід нищення українства в Росії. Так, директора народних училищ Київської губернії Плеського, який особливо відзначився в переслідуванні українських видань у школах, міністр освіти Кассо призначив на відповідальну посаду у Львів.

Член державної Думи, єпископ Єнісейський і Красноярський Никон, прихильний до українства, виступив у газеті *«Биржевые ведомости»* зі статтею *«Орли и вороны»*, в якій піддав осуду націоналістичну політику Росії в Галичині.

Всупереч Гаазькій конвенції 1907 року, за якою життя і власність мирного населення, релігійні переконання і відправи, а також установи культу, добродійності, на рідної освіти, мистецтва мали бути недоторканими, все це було, як обурювався автор статті, принесено в жертву устремлінням войовничих націоналістів. Цьому також усіляко сприяв нашвидку створений в Росії *«Карпато-Русский Освободительный Комитет»*.

Комітет видав невеличку книжку для офіцерів діючої армії *«Современная Галичина. Етнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями»*. У ній український рух було трактовано як інтригу інтелігенції, яка не має політичної ваги і яку легко призупинити. Для цього давалися такі поради російським властям: *«При окупації краю досить було би закрити видання «українських» органів і установити надзір за українцями у Львові і в таких провінціальних центрах, як Стрий, Перемишль, Тернопіль, Станіслав, Коломия»*.

Комітет через Київського генерал-губернатора надіслав поклонну телеграму Миколі II, в якій молився *«о дарованні славної перемоги руському освободительному оружию»* і просив царя

«всемилоостивийше принять исстрадавшуюся в многовековой лютый чужеземной неволе Карпатскую Русь в родное лоно Великой Русской Семьи и завершить святое историческое посланничество собирания Земли Русской».

Цар відповів телеграмою на адресу генерал-губернатора Трепова:

«Передайте мою благодарность Карпато-русскому освободительному комитету за выражение им чувства, Всею душою разделяю его сокровенную чадежду, если на то будет Господня Воля, увидеть наших зарубежных русских братьев свободно слившихся с Великой Русью. Николай».

Здійснювалося це *«злиття»* брутально. Було закрито газету *«Діло»*. Замкнено книгарню Наукового Товариства імені Т. Шевченка, що встигла продати чимало українських книжок, і, зокрема, *«Кобзарів»* солдатам-українцям, опечатано музей і бібліотеку НТШ, *«Союзний Базар»* — за те, що продавав етнографічну карту України. В Галичині не дозволено було друкувати нічого по-українськи.

Шалений наступ повели завойовники на українське шкільництво. В галузі початкової освіти планувалося завести суворий державний контроль у запровадженні і вивченні російської мови. Відкрилися курси для підготовки її вчителів (Львів, Тернопіль, Станіслав, Чернівці, Самбір). Львівський університет мав бути перенесений до Варшави, а тамтешній з викладами російською мовою — до Львова. У Львові мав бути заснований учительський інститут.

На окупованій Росією території відсотків 80 віруючих були греко-католиками. Проти них були спрямовані насильницькі заходи. Передусім, до Росії, як уже згадувалося, було вивезено Митрополита Андрея Шептицького. В *«Прикарпатской Руси»* йому інкримінували ширення в духовенстві і масах *«мазепинського сепаратизму»*, висвячення в єпископи *«мазепинців»*, заведення української мови в молитовниках та ін. Через усунення голови уніатської церкви власті прагнули підірвати її міцні позиції в Галичині і відкрити шлях русифікаторському православ'ю.

Серед репресивних заходів щодо української мови — така заява штабу генерал-губернатора Галичини: приватна

кореспонденція буде розглядатися військовою цензурою мовами російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською, німецькою, а «на прочих языках и наречиях будет уничтожаться».

Російське військо зайняло під шпиталь новонабуту кам'яницю Академічного дому, що фатально відбилося на архіві і бібліотеці: солдати нищили книжки, збірки Етнографічної комісії та ін. Зазнав втрат рукописний відділ НТШ.

Союз Визволення України у відозві в серпні 1915 року розкрив наміри царя: «Цілий світ захотів він загарбати під своє ярмо! А перед усім автономну Галичину, де живе більш як 4 мільйони таких самих українців, що й ми. Кров'ю хотів він заллати цей край, вкрити його тюрмами і шибеницями. Щоб наших братів з закордону закувати в московські кайдани».

Руйнівні дії окупантів М. Грушевський у журналі «Украинская жизнь» (1916, №1) назвав «вопиющими подвигами делателей русской политики в Галиции». Ці «подвиги», крім репресій і потопту культури несли бідування, голод, злигодні воєнного часу.

ІМПЕРСЬКІ УТИСКИ ВІЛЬНОГО СЛОВА

СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНСТВА ПЕРЕДОВИХ ДІЯЧІВ РОСІЇ

Офіційна Росія в поборенні українства. — П. Куліш про російську суспільну думку у ставленні до України. — Невизнання національних прав українського народу російською історіографією, її вигадки і перекручення фактів. — Теорія М. Погодіна. Поглинення спадщини Київської Русі. — Українофобство В. Белінського, зневажливі висловлювання про Т. Шевченка та українську літературу, імперський погляд критика на історію України. — Ставлення до українства М. Добролюбова, М. Чернишевського, О. Герцена, М. Огарьова, Д. Писарева, М. Лєскова, І. Тургєнєва. — Співчуття К. Рилєєва національно-визвольній боротьбі українців (поєми «Войнаровский» і «Наливайко»). — П. Пестель в обстоюванні «единой и неделимой России». — Підозріло-вороже ставлення до українства реакційної російської преси (М. Катков, М. Полевої, Ф. Булгарін). — Реакція російської преси на вихід журналів «Основа» (1861) та «Киевская старина» (1882). — Ставлення офіціозу до перекладу Євангелія українською мовою. — Українське питання в державній думі. — Шовіністичні видання С. Щеголєва. — Антиукраїнські виступи П. Струве. — Чорносотенні акції Київського клубу російських націоналістів та «Союза русского народа». — Ідеолог великодержавництва професор І. Сікорський.

Деспотичний самодержавний режим упродовж століть виплекав у панівної великоросійської нації непорушні нейтралістські тенденції, про що Трохим Зіньківський у праці «Національне питання в Росії» (1889) переконливо писав: «Москалі бо наскрізь централісти — такими їх зробила історія. Нахильність щільно зливати частини, знищувати особисту волю під владою сильного виявилась

у їх і в сімейному, і в громадському житті». І далі: «Ніяка конституція відразу не змінить основи громадського життя у москалів — на се треба віки».

Ставлення до українства офіційної Росії, передусім царя і вищої адміністрації, рельєфно простежується у їхніх заявах, розпорядженнях, оцінках подій.

Петро I: «*Малороссийский народ и zelo умен и zelo лукав: он как пчела любодельна, дает российскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало*».

Катерина II: «*Малая Россия, Лифляндия и Финляндия — суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, нарушают оные отрешением всех вдруг весьма непристойно было бы, однако ж называют их чужестранными и обходится с ними на таком же оснований есть более нежели ошибка и можно с достоверностью назвать глупостью. Сие провинции надлежит легчайшим способом привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лес...*»

Начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Новицький: «*... идеи украинофилов, проводимые ими в народы, распространяемые между молодежью книжным путем и рассказами на местном наречии эпизодов из народного бита, иногда и неправдоподобных, несомненно имели на практике осуществление и проведение в народную массу духа с противоположительственными началами...*»

Полтавський губернатор Багговут (із його програми, поданої в Петербург 1914 року): «*Вследствие того, что название «украинский» служит флагом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и наоборот не стеснять того, что идет под малорусским флагом. Допускать на разные должности не следует людей, которые когда-либо хотя бы в отдаленном прошлом имели соприкасательство к украинским стремлениям*».

Позицію міністра внутрішніх справ П. Валуєва ми вже бачили в його заборонному циркулярі від 18 липня 1863 року, який, по суті, був агресивним виявом державного антиукраїнства. Але категоричний постулат «*малороссийского языка не было, нет и не*

может быть» — це всього-навсього ілюзія, усвідомлена й самим його сановним автором, це тільки бажане, а не дійсне, для чого було б забороняти те, чого нема і бути не може. Постулат цей проголошений для посилення нещадного вироку українства, що випливав із циркуляра.

Для офіційної Росії України не існувало — вона називалася Малоросією, а ще частіше «*Юго-Западним краєм*», а її південь — Новоросією. Це був один із випробуваних прийомів імперської стратегії, до речі, не тільки до України, а й до Польщі, перетвореної на Привіслянський край.

В архіві Пушкінського Дому в Петербурзі зберігається витяг з перлюстрованого листа П. Куліша до С. Аксакова з поміткою: «*О малорусском сепаратизме*». 28 жовтня 1858 року він писав: «*...что свободы слова ми, малоросияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской Империи; мы поем свою песню на земле чуждей. Для нас не наступила еще терпимость мнения, которою пользуетесь вы — великороссияне. Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью великорусского народа. Между нами лежит такая бездна, как между драмой и эпосом: и то и другое великие создания божественного гения — но странно желать, чтобы они слились в один род. А ваше общество этого желает и в это верует слепо. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась в Московском Царстве, что мы созданы для Московского Царства*».

У цих рядках з боєм висвічено ту історичну реальність, коли громадська думка Росії змикалася з офіційною політикою потопа, окрадення цієї компрометації українства, одним із найбільших речників якого був автор згаданого листа.

У усіх підручниках російської історії, за якими навчалася у школі майбутня російська інтелігенція, Україна з'являлася на кін несподівано, як Венера із піни морської, в той момент, коли їй треба повстати проти поляків, з'єднатися з Москвою. Де була раніше ця «*восстающая и еднающаяся*» Україна, доскіпливо допитувався журнал «*Украинская жизнь*», невідомо.

Російська офіційна історіографія (В. Ключевський та ін.) не визнавала національних прав українського народу, а сам акт 1654 року зводила до простого приєднання «исконних русских земель», тобто до узвичаєного процесу «собиранія русских земель».

Щоб відмовити українцям («малоросам») у майбутньому, російська наука доклала багато зусиль, аби позбавити їх минулого, зробити з них народ без закорінення в свою органічну історію, тобто виставити таким собі перекотиполем, яке повіви часу прибувають хто зна до якого берега.

1856 року Микола Погодін у статті «Записка о древнем языке», полемізуючи з Михайлом Максимовичем, висунув теорію, що зводилася ось до чого: «До татарского нашествия в Киеве малороссов не било; они жили где-то вдали, за Карпатами, а в Южная Русь пришли они уже в XIII веке после разорения Киевской земли татарами и бегства ее коренного населения на север. Для того времени в Киеве жили великороссы, и не только в Киеве, но и южнее: близ берегов Черного моря и в окрестностях Солуна; великороссийское наречие било тождественно с церковно-славянским языком».

Так постала недолуга «галицька» теорія виникнення українців. Імперській науці це було вкрай вигідно, бо йшлося про спадщину Київської Русі, поглинутої російською державою разом із її назвою. Оскільки українців з етнографічної карти світу стерти було аж ніяк неможливо, то цією псевдотеорією вони виштовхувалися зі своїх правічних теренів у Карпати.

Говорячи про спір українських і російських істориків за київську спадщину, Петро Голубенко, автор дослідження «Україна і Росія у світлі культурних взаємин», зауважує, що в цій суперечці «відіграє велику роль політичний момент, а не науковий, — це психологічний спротив росіяні проти українського культурного сепаратизму і свідоме чи підсвідоме бажання зберегти єдність і неподільність Росії».

Цей спротив особливо агресивно виявився в неприйнятті концепції львівського професора Омеляна Огоновського, який в «Історії літератури руської» розглядав «літературу малоруську або русько-українську» окремо від літератури російської і обстоював її витоки з епохи Київської Русі. Довкола цього розгорілася бурхлива дискусія, в якій переконливе слово сказав Іван

Нечуй-Левицький, виступивши під іменем Івана Баштового в газеті «Діло» (1891) з трактатом «Українство в літературних позвах з Московщиною».

Інша кардинальна тема, яка не знаходила належного осмислення в працях російських учених, більше того, висвітлювалася у кривому дзеркалі — не історія козацтва, героїчна і драматична сторінка українського життя. Провідний дослідник цієї теми академік Дмитро Яворницький у статті «Україно-руське козацтво перед судом історії» сгожалів з приводу того, що три університети на території України не дали важливих праць про козацтво. А що вже казати про російських офіційних істориків.

С. Соловйов, зокрема, вважав, що «виход казака в степь из государства вовсе не бил шагом вперед в общественном развитии, а скорее шагом назад». Козацьке суспільство, на думку цього вченого, «по основному характеру своему, именно по хищничеству, имело отрицательное значение в истории, приравнялось к окружавшим его обществам ногаев, калмыков и крымских татар».

«У присуді над запорозькими козаками, — доходить висновку Д. Яворницький, — С. М. Соловйов стояв цілком на тому урядовому або «офіційному» погляді, який висловила 1775 році в своєму маніфесті цариця Катерина II з приводу скасування Січі і в якому запорозьці змальовані були як зборище злодіїв, п'янюг, харцизів, азіатів і дряпніжників».

Навіть представники російської демократії часто стояли на «офіційнім погляді» щодо України та речників її відродження.

Так Белінський, цей «неустовий Виссарион», як його називали сучасники, в листі до П. Анненкова 1847 року писав: «Ви помните, что верующий друг мой (М. Бакунін — Авт.) говорил мне, что верит, что Шевченко — человек достойный и прекрасный. Вера делает чудеса — творит людей из ослов и дубин, стало быть, она может и из Шевченки сделать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и подлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горелки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля на государя императора — один на государя императора, другой на государиню императрицу (цей «пасквиль» був один — поема «Сон» — Авт.)... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его

судьею, я сделал би не меньше. Я питал личную вражду к такого рода либералам... Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (екая свинская фамилия) в «Звездочке», иначе называемой... журнале, который издает Ишимова для детей, напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть... Вот что делают эти скоти, безмозглые либералишки. Ох, эти мне хохли! Ведь барани — а либеральничают во имя галушек й вареников со свиним салом...»

А в його рецензії на поему Т. Шевченка «Гайдамаки» читаємо: «Опыт спиваний Т. Шевченка, привилегированного, кажется, малороссийского поэта, убеждает нас еще более, что подобного рода произведения издаются только для услаждения самих авторов, другой публики у них, кажется, нет. Если же эти господа кобзари думают своими поемами принести пользу низшему классу своих соотечичей, то в этом очень ошибаются: их поемы, несмотря на обилие самих вульгарных и площадных выражений, лишены простоты вимпела и рассказа, наполнены вичурами и замашками, свойственными всем плохим плохим пиштам...»

Імперський погляд на історію України В. Белінського засвідчив у рецензії на чотири томи «Истории Малороссии» М. Маркевича, опублікований в «Отечественных записках» 1843 року.

Переконливі свідчення цього — такі сентенції: «Малороссия никогда не была государством, следственно, истории, в строгом значении этого слова, не имела. История Малороссии есть не более, как эпизод из царствования царя Алексия Михайловича...», «История Малороссии, это — побочная река, впадающая в большую реку русской истории. Малороссияне всегда были племенем и никогда не были народом, а тем менее — государством... Так называемая Гетьманщина и Запорожье нисколько не было ни республикою, ни государством, а были какою-то странною общиною на азиатский манер»; «Слившись навеки с единокровною Россией, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению, искусству, науке, от которых дотоле неопределимою оградю разлучал ее полудикий бит ее».

Історики російської літератури не поминули «грубо-враждебного отношения» Белінського до української літератури. У зв'язку з цим М. Драгоманов зазначав: «За багатьма ознаками можна твердити, що «мужики» в Україні XVII ст. були меншими

варварами, ніж в часи Белінського, після того, як держава російська відірвала від маси вищі класи і допомогла їй закріпити ті маси».

Право і здатність українського народу «говорити своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів» відстоював М. Добролюбов у статті «Кобзарь Тараса Шевченка», в якій майже повністю навів лист поета до редакції журналу «Народное чтение», щоб устами його самого нагадати читачам, що він «витернів... в юних літах і на чому виховувався розум і талант його».

Даючи високу оцінку «напрочуд різноманітній, живій, славетній силі і цілком вірній народному характерові» поемі «Гайдамаки», Добролюбов писав про її автора: «Багато треба поетичної сили, щоб взятися за такі предмети і не зрадити їх ні одним віршем, не внести свого сучасного погляду ні в одному натяку».

Водночас М. Добролюбов не підтримував прагнення України до самостійного національного розвитку, а вину за переслідування українства поклав лише на адміністративну частину російського суспільства, якого нібито «немає розз'єднання з малоруським народом». Високо оцінюючи «Кобзар» Т. Шевченка, критик навмисне уникав спору про можливість «малоросійської літератури», не визнавав за можливе появу наукових і філософських публікацій українською мовою, обмежуючи сферу її вживання «народною поезією», до якої врешті відносив і Шевченка.

В обороні українства активну позицію займав М. Чернишевський. У рецензії на перший номер журналу «Основа» (1861) він чесно визнавав, що великороси не можуть похвалитися справедливим ставленням до малоросів, що російська література іноді дивилася на спроби надати літературного значення малоросійській мові із зневажливою посмішкою, а то й вороже. «Маючи тепер такого поета, як Шевченко, — заявив він, — малоросійська література також не потребує нічиєї ласки. Та й крім Шевченка пишуть тепер малоросійською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі, навіть багатіші, ніж великоруська».

Вітаючи пробудження «малоруської нації», М. Чернишевський, однак, заперечуючи самостійне значення національної проблеми й акцентуючи на класовій, розглядав українську культуру як дозволений варіант «єдності і різноманітності» під великодержавною гегемонією.

«Таких рішучих і вільних від усяких «посторонніх міркувань» поглядів на українське питання, які зважися висловити Герцен, українське суспільство не чуло не тільки до нього, а й після нього — принаймні із вуст хоча приблизно таких же авторитетних, як Герцен», — підкреслював М. Грушевський у статті до 100-річчя з дня народження видатного мислителя й тираноборця.

Ось один із цих «поглядів» — на союз України з Росією: «Хмельницький не из любви к Москве, а из нелюби к Польше отдался царю. Москва или, лучше, Петербург обманули Украину, и заставили ее ненавидеть москалей... Завоевание — факт, а не право».

Герцен вірив у волелюбність і самосвідомість українського народу, виступав за звільнення його з-під національного гніту:

«В Малороссии живут люди, — люди подавление рабством, но не настолько сломление правительством и помещиками, чтобы они потеряли всякое чувство народности; совсем напротив, родовое сознание у них очень развито... Развяжите им руки, развяжите им язык; пусть речь их будет совершенно свободна, и тогда пусть они скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через папезж — к вам, или, если они умни, протянут нам обоим руки на братский союз и независимость от обоих» (стаття «Росия и Польша»).

Він засвідчив своє захоплення творчими особистостями Марка Вовчка, з якою був знайомий і листувався, і Т. Шевченка, якого вважав не тільки великим народним письменником, а й політичним діячем і борцем за свободу.

Та хоча Герцен в «Колоколе» й писав, що «России скорее надобно распустиť части, чем притягивать их к средоточению; что ми и высказали, говоря об Украине», він пристав до тієї думки, що, коли Росія ввійде в нову фазу життя (звільнить селян з землею), то Україна не захоче відокремлюватися від неї.

М. Лесков, який залишив зворушливий спомин «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко», так відгукнувся на творчість Кобзаря і день прощання з ним:

«Але як поетична діяльність Шевченка завжди буде в числі найкращих сторінок української літератури, так і день його похорону завжди лишиться як день знаменитий в історії українського письменства і громадськості. Улюблена

мрія поетова справдилась і голосно ознайомила про своє існування. Українське слово набуло права громадянства, вперше пролунавши в формі ораторської промови над Шевченковою труною».

І. Тургенєв, прихильний до української літератури, переклав «Народні оповідання» Марка Вовчка, зазначивши в передмові, що намагався «зберегти, по можливості, ту особливу, наївну чарівність і поетичну грацію», якою сповнені ці твори. Він звернувся до Т. Шевченка за порадою, кого з українських письменників читати, щоб швидше опанувати українську мову. Шевченко назвав ім'я Марка Вовчка.

Не можна поминути українських симпатій окремих декабристів. Співчуття К. Рилєєва, автора поем «Войнаровский» і «Наливайко», національно-визвольній боротьбі знайшло гарячий відгук в українців.

До 200-ліття арешту А. Войнаровського у Львові 1916 року товариством «Просвіта» було видано історичну поему К. Рилєєва «Войнаровский» у перекладі і з передмовою Олекси Коваленка. «Ся історична поема, — мовилося у передмові, — для нас тим більше цінна, що свідчить наглядно, яка жива була традиція боротьби України проти Москви ще перед приходом на світ Тараса Шевченка. Захплений тою традицією нашої боротьби за волю потрапив навіть чужинець москаль написати з чуте таку величаву поему».

Ставлення широких верств Росії до українства, як зазначав В. Вернадський у статті «Українське питання і російське суспільство», пройшло значну еволюцію: спокійна байдужість, з проблесками зацікавленості літературою, що народжувалася; ідейне співчуття до національного відродження...» *Націоналістичні течії ставились до українства підозріло-вороже, приєднуючись до офіційної політики, — писав автор статті. — Культурне значення руху зневажалось, соціальна сторона викликала побоювання, національна відкидалась. Прогресивні кола абстрактно співчували, але практично трималися пасивно, не вникаючи в позитивні сторони руху і не зупиняючись на принциповій недопустимості утисків в галузі культури».*

В цій статті, написаній 1915 року (але не опублікованій), автор запропонував «програму практичних починань», з допомогою якої

«можна було б змінити в сприятливому смислі ставлення російського суспільства до українського питання». До засобів, які мали б позитивну дію на «малоінформовані або упереджені проти українського руху кола громадкості і впливові сфери», В. Вернадський відносив такі: «виробити правильний погляд на український рух у спеціальних виданнях від імені російських вчених і громадських діячів; сприяти якнайшвидшому розв'язанню шкільного питання (рідна мова у народній школі) та вивільненню української мови від обмежень, введенню спеціальних українознавчих дисциплін у вищі школи і відповідних предметів у середній, відміні будь-яких обмежень у галузі культури і преси».

Коли з'явилися поодинокі українські органи друку, як, приміром, журнал «Основа», що постав у Петербурзі на початку 1861 року, то замість підтримки російських колег, це видання зустріло кпини на адресу українських літераторів. Аналогічна ситуація повторилася з появою журналу «Киевская старина» (1882), що на чверть століття став надійним оплотом українства.

Ставлення офіційно до українства виявилось і в історії перекладання Євангеліє українською мовою, здійсненого на самому початку 60-років XIX століття Пилипом Морачевським. 28 вересня 1860 року він надіслав переклад Євангеліє від Матвія і Івана митрополитові Санкт-Петербурзькому і Новгородському Ісидору, мотивуючи необхідність своєї праці таким чином: «На всех языках, словесно и письменно проповедует слово Божие; исповедники Христа Спасителя имеют Библию на своих языках; а Малороссия, — которым языком говорит около 12 миллионов православных христиан, не имеет на своем языке даже Евангелия...» Проте цей сподіваний покровитель відповів: «По частном совещании с Святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию».

У статті «Русский либерализм и украинское движение» (1912) Д. Донцов писав про «зараження бацією націоналізму ліберальних кіл російського суспільства». Конституціоналізм несе з собою і нову форму націоналізму, стверджував автор, незрівнянно більш небезпечну, ніж націоналізм казенний, позаяк він не обмежується циркулярами й заборонами, а йде в саму товщу народних мас.

III Державна дума, в якій задавали тон Бобринські і Шульгіни, не змогла позитивно розв'язати питання про українську школу (171 голосом проти 132 воно пригашено). Депутат професор Капустін закликав «не возбуждать таких вопросов, которые разъединяют родных братьев», не наголошувати на тому, що українці й великороси «не на одном языке говорят». А Бобринський з думської трибуни пускав у зал глузливі анекдоти, що, приміром, гасло «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» має український відповідник «Голодранці з усього світу, збирайтесь докупити!». А міністр закордонних справ Сазонов 27 січня 1915 року з тієї ж трибуни заявив, що український народний рух — це результат німецьких інтриг.

Член київського комітету у справах друку С. Щеголев 1912 року видав у Києві книжку «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма». Той факт, що в посвяті до неї поряд з Іовом Борецьким названо ім'я Василя Кочубея, свідчить про те, хто був для автора ідеалом, а звідси й антиукраїнські засади цієї грубої праці.

«Под южнорусским сепаратизмом или отщепенством мы разумею попытку ослабить или порвать связь, соединяющую малорусское племя с великорусским, — викладав свою позицію автор у вступі. — По тем средствам, помощью которых сепаратисты стремятся к достижению своей цели, мы можем различать сепаратизм политический (государственная измена гетманов Виговского и Мазепи) и культурно-этнографический или украинофильский (Максимович, Костомаров и, пожалуй, Кулиш)».

С. Щеголев блокується з відомим публіцистом П. Струве, заводячи мову про «степень полезности и необходимости украинской культуры». Він посилається на думку того про «внутревластный факт» «русской культуры», яка власне поглинає «велике, — мало — и белорусскую». Щодо «малоруського языка» Струве погоджувався тільки на «путь скромного областного развития», вважаючи російську мову спільною для «всех русских народностей».

«Декларация русского прогрессивиста г. Струве достаточно убеждает нас в том, — наголошує Щеголев, — что украинская культура в России не принадлежит к числу факторов необходимых

или полезних. Да и самая работа на этом национально-культурном поле не делает чести работникам».

Підтримуючи войовниче гасло Струве «енергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в идейную борьбу с украинством», Щеголев нагнітав цю українофобну істерію, заявивши, що обмежитися ідейною боротьбою «русские граждане», яким дорога «общерусская культура», не мають права, «чтобы не уподобиться покару из криловской басни».

Войовничий шовініст запропонував широкий спектр заходів для «систематической борьбы правительства с украинским движением»: «предохранение южнорусской деревни от современной «украинской» литературы, т. е. от книжного «украинского» языка и фонетического правописания»; не випускати з книгосховищ для масового користування творів друку українською мовою, якщо в них не дотримано російської орфографії; заснувати при Міністерстві народної освіти постійний комітет, який розглядав би подані видавцями твори «малорусской популярной литературы» і допускав би їх до бібліотек, публікуючи каталоги дозволених видань. «Просвіти», а також їхні читальні мали бути закриті. Українські клуби і товариства повинні були б вести діловодство «на государственном языке и с соблюдением общепринятого правописания». Щодо професійних труп та аматорських гуртків, допускалися тільки такі українські п'єси, де «сфера малорусского языка ограничена бытовым и племенным положением героев». Лекції для «малорусских простолюдинов» читати російською мовою (з поясненням по-українському окремих слів). Це ж стосується й церковних проповідей по селах. Найбільшу увагу й опіку з боку суспільства, місцевої влади, уряду й законодавства приділяти народній (початковій) школі «в смысле незibilityности русского преподавания в ней и охраны ее от украинской литературы и от «украинского» языка в устах преподавателя». В учительській семінарії, інституті, а також в духовні семінарії й єпархіальні училища не допускали осіб, «сочувствующих или потворствующих украинской пропаганде, не говоря уже об активных членах укр. партии». Українські відділи в бібліотеках учительських інститутів та інших середніх шкіл недопустимі (виняток для окремих класиків, але виданих з дотриманням «государственного правописания».

Сільським учителям заборонити не тільки участь, «но и какую-либо прикосновенность к малорусским спектаклям и литературно-декламационным пещерникам». Всіляко підтримувати їх ініціативу у постановці простонародних п'єс російською мовою, у проведенні російських читань і популярних лекцій. Провести конкурси з вельми високими преміями для створення російського репертуара п'єс, «интересных и понятных для малоросса-простолюдина». Видавати особливі грошові винагороди вчителям, які піднімуть російську грамотність своїх учнів вище середнього рівня. Вже за нашого часу викладачі російської мови мали надвишку до зарплати.

Всі ці каральні акції Щеголев назвав схемою «средств самообороны русской культуры и государственности от язвы украинства».

У Києві 1912 року було видано також доповідь А. Стороженка «Происхождение и сущность украинфильства». «Український рух — це польська інтрига» — основна ідея цієї праці. Українській літературі присвячено лише один абзац, який дише злобою і ненавистю.

Взагалі ж Київ був одним з центрів войовничого російського шовінізму. Саме Київська рада губернського правління «Союза русского народа» порушила 1914 року питання про заборону діяльності українських і польських просвітницьких наукових товариств, а також про закриття українських і польських газет та журналів.

За статусом Київського клубу російських націоналістів, прийнятим у грудні 1911 року, російському народові належало державне право щодо інших народів, не допускалося ніяких автономій, «ибо это был бы первый шаг к расчленению России на части». Тому, проголошувалося в статусі, «Финляндия есть неразрывная часть Российской империи, принадлежащая нам по праву завоевания», а «Юго-Западный край есть исконный и чисто русский край». «Русский народ существует только один. Никакого малорусского или «украинско-русского» народа нет, а есть только южнорусская ветвь единого русского народа, — стверджувалося в статусі. — Украинфильское движение представляет собой явление... вредное»...

В одній з доповідей на засіданні клубу було так: «Следовало бы еще подвести вас к зловонному болоту новейшей «украинской» так

називаємою изящної словестности, познакомиць вас с произведениями разных Франков и Маковеев, Кобринских и Кобилянских, Винниченков и Карманских, Козловских и Кримских, Лесь и Олесея, Пачовских и Капельгородских, Онацких и Чернявских; но, к сожалению, время на исходе. Скажу одно: испарения сатанинской злобы, ненависти и отчаяния, поднимающиеся от никому ненужных писаний господ и госпож как би выползших из каких-то подполья ада, прямо душат свежего человека. Не скриваются ли под некоторыми «украинскими» псевдонимами злобные силы Иуди? Нравственная грязь писаний, напр., Винниченко и Кримского также переходит всякие обычные пределы»

Прикметно, що серед членів клубу було багато українців — політика, що століттями заохочувала відступництво й перекинцество, дала свої наслідки.

Столипін, приймаючи представників клубу, заявив, що мазепинський рух в Росії підтримується пруськими марками, і звернувся до київських шовіністів з закликом: «Тушите пожар, пока не поздно».

У січні 1913 року відбулося велелюдне зібрання членів клубу, на якому було розглянуто питання «о положений русского дела в подъярменной Зарубежной Руси», тобто в Галичині. Було заслухано повідомлення «Новітні гоніння на російський народ у Галичині і погроза галицьких українців-мазепинців на адресу Росії».

Того ж року на зібранні клубу професор І. Сікорський виголосив доповідь «Росіяни і українці», в якій стверджував, що «каких-либо данных, указывающих на существование в России особой «украинской» расы» не найдено. Він відстоював правочинність одного-єдиного терміну «русский», виключаючи з ужитку «все дроблення» («великоросе», «белороссе», «малороссе», «южнороссе»), оскільки вони, на його переконання, «лишена антропологического или этнического основания». Також ратував за єдину російську мову, близьку і нібито зрозумілу всім українцям, а відтак виводив звідси «психологическую нендобность созидать второй параллельный орган». Тому намагання українців розвинути самостійну науково-літературну мову, що постало з часів Шевченка, «едва ли имеет будущность» (через «слабое участие в этом деле украинского населения» і «в силу близости двух языков»).

Київські студенти, члени «Союза русского народа», як повідомляв журнал «Украинская жизнь», запровадили новий спосіб боротьби з українством. Це були грубі хуліганські випадки проти редакції української газети «Рада», проти «Української книгарні» на Безаківській вулиці та книгарні «Літературно-наукового вісника»: бомбардування вікон пляшечками з чорнилом, розбиття вітрин, шматування українських видань. Ці ж завзяті «союзники» у студентській формі напали на Український клуб, де саме був уряджений вечір пам'яті М. Лисенка, вчинили там бешкет, розбивши вікна й закидавши залу тими ж чорнильними «снарядами».

1913 року В. Винниченко зі сторінок газети «День» звернувся з «Открытым письмом к русским писателям», де вказав на крайній їхній консерватизм щодо українців, який «до униция, до стида повторяется и в анекдотах «из хохлацкого бита», называемых расказами. Всегда и всюду «хахол» немного глуповат, немного хитроват, непременно ленив, меланхоличен и порой добродушен».

Журнал «Украинская жизнь» в № 1 за 1916 рік подав огляд О. Липовецького «Украинство в призме редакционной мысли». Яких тут тільки не наведено обвинувачень на адресу українофілів! І «приносят русские интересы в жертву интересам инородчини» («Волга»); і «мазепенцами могут называть себя люди, за австрийские серебрянники сеющие измену и вражду, чтобы оторвать из-под мощного крыла двуглавого орла Малороссию и бросить ее в швабскую неволю» («Земщина»); і «виродки из русской семьи, имя которым мазепенцы»; «украинцы — злостные враги России, и им должна быть объявлена нашим государством беспощадная война» («Киев»); і «малороссиянам навязывают в качестве языка образованного обществом жалкий жаргон из смеси малорусских, польских и даже немецких и латинских слов — жаргон, сфабрикованный при участии специалистов гофратов австрийской службы» («Голос Руси»).

Після арешту М. Грушевського восени 1914 року саратовська газета «Волга» висловлювала сподівання, що вчений «за свою предательскую деятельность получит возмездие полной рукой».

Коли в Астрахані відкрився Український клуб, місцеві чорносотенці звернулися до міністра внутрішніх справ з телеграмою про те, що «враги России задались гнусной целью разъединить русский народ, обособить малороссов и великороссов».

Автор книжки «Русский национализм» В. Строганов (С.-П., 1912) проповідував принцип зоологічного націоналізму: «Россия — для русских». Щодо іногородців він пропонував «создать благоприятную обстановку для забвения своей биллой независимости — и тонкая обрусительная политика увенчается успехом».

Через два роки там же, в Петербурзі, з'явилася книжка О. Реннікова «Самостийние украинци. Сатирические очерки украинского движения». За формою і змістом це був дешевий, бездоказовий пасквіль.

На сторінках «Украинской жизни» впродовж кількох років публікувалися відповіді на анкету про ставлення прогресивного російського суспільства до українського національного руху. Серед запропонованих запитань були про визнання «отличительных особенностей украинцев», про оцінку насильницької асиміляції, про потребу національної школи, про байдужість російської громадськості до національних змагань українців, про денационалізацію українців державними заходами та ін.

«От самостоятельного культурного развития украинского народа можно ждать самих отрадних результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из первейших ветвей славянского древа», — заявив А. Луначарський. Як видно з відповідей, він ще гімназистом перечитав усе найкраще з української літератури і вважав, що у справі демократизму вона «лет на пятьдесят обогнала великорусскую».

Серед анкетованих знаходимо ім'я Максима Горького. «Поскольку я знаю психику лучшей части русской интеллигенции, я знаю, что русский народ всех трех племен мислился и чувствовался ею как единое целое», — читаємо в його відповідях, а далі обстоювання цього «целого» розгорнуто в широку метафору, яка віддає явним «собираательством» «русских и нерусских племен!»:

«Если говорит о России как целом, не надо забывать, что строили ее все три племени вместе и что они-то и есть живой ее скелет, крепко обросшии мускулами иных племен; надобно неуклонно заботиться, чтобы этот стержень хорошо чувствовал свое химическое единство, чтобы он мог быстро и успешно развивать все свои доброе, здоровье свойства, тогда и мускулатура плотнее срастется с ним».

Активним апологетом великодержавництва виступав П. Струве, який вбачав в українстві загрозу для «великого надбання нашої історії — загальноросійської культури». Тому він ратував за нівеляцію народів Росії.

Він знаходив широку підтримку у правій пресі. Так Л. Волков («Московские ведомости») у статті «Мазепинство в Москве» закликав закрити всі українські товариства, які ставлять за мету «нарушение государственного единства России», а також друковані органи, які ведуть «пропаганду малорусского сепаратизма».

Провокаційні виступи рясніли на сторінках газет «Утро России», «Новое время» (в цій останній навіть невинне київське свято «Колос жита» потрактовано «еврейско-мазепинской демонстраци ей»).

З-поміж російських учених, які подали дружню руку українству, особливо активно підтримали його на початку ХХ століття, коли уряд раз у раз звертався до академічної думки, передусім слід назвати академіка Федора Корша (1843—1915). Прихильність до українського народу та його потреб була традиційною у Коршів: Тарас Шевченко згадує батька вченого серед «просвещенных москвичей», у яких він знайшов «самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии».

Академік Ф. Корш був почесним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві, йому належить низка статей, що прислужилися українству: «Украинский народ и украинский язык», «Нечто об украинстве», «Националистические науки» (проти шовіністичної брошури професора Сікорського), «Шевченко среди поэтов славянства».

Академіки Ф. Корш і О. Шахматов висунули для обрання в ординарні академіки Російської академії наук кандидатуру Івана Франка (консервативна більшість їхніх колег віддала перевагу іншій кандидатурі). Ф. Корш написав українською мовою статтю для ювілейного збірника до 40-річчя творчої діяльності І. Франка.

Фактів приязного ставлення російської інтелігенції до українства можна навести чимало, хоча вони тонули в загальноімперській істерії, підігріваній офіційними чинниками.

Так, ще 1860 року «Товариство сприяння нужденним літераторам та вченим» звернулося до поміщика Фліорковського з листом-проханням звільнити з кріпацтва родичів Т. Шевченка (там, зокрема, стоять підписи І. Тургенєва і М. Чернишевського. Та й викуп Т. Шевченка з кріпацької неволі стався завдяки представникам російської інтелігенції.

Яків Полонський у часи свого секретарювання в Комітеті у справах цензури допоміг Олександрові Русову виклопотати дозвіл на ввіз до Росії й України першого тому «Кобзаря», виданого в Празі. Він же опікувався долею засланого на Північ П. Чубинського.

Відомі виступи на захист українства Володимира Короленка. В «Русских записках» (1916, № 10), в замітці «Котляревський і Мазепа» він обурювався з приводу заборони української мови на святі відкриття пам'ятника поетові в Полтаві 1903 року. Грубим і диким назвав він цей епізод, коли мова, на своїй батьківщині, біля своєї коліски, виявилася висланою адміністративним чином в австрійські межі.

Всеросійський з'їзд працівників народної освіти (1913) прийняв резолюцію про відкриття української гімназії в Києві. Тут була жива традиція прихильників до українства видатних педагогів К. Ушинського і М. Весселя. Резолюцію підтримала група московських педагогів, лікарів, літераторів, артистів і учнів.

6 лютого 1905 року делегація діячів культури у складі Олени Пчілки, В. Науменка, М. Дмитрієва та І. Шрага подала записку про скасування обмежень українського слова прем'єр-міністрові С. Вітте. «Прийняв він нас дуже ласково, попросту і мав з нами досить довгу розмову, — згадував І. Шраг. — Він так себе поводить, що якийсь час нам здавалось, що ми сидимо не в кабінеті президента комітету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розгледіти доповідну записку, яку ми йому передали і зміст якої коротенько переказали, і обіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, що нашвидку цього не може зробити... «Ви долго ждали, господа, — сказав нам на прощання Вітте, — подождите еще месяца три».

Чекати довелося довше — маніфест про даровані свободи було підписано Миколою II 17 жовтня 1905 року. Якраз за кілька

годин до підписання цього документу, на аудієнції у С. Вітте побував О. Русов, який на той час очолював правління «Общества издания общепользних и дешевих книг». У високий кабінет Русова і ще одного українського діяча привело те, що в цензурі застряла книжка М. Левицького. Вислухавши клопотання, С. Вітте, звернувся до них з такими словами: «Да, я, господа, так же хорошо все это знаю, как и вы, знаю всю эту ненормальность; но одно только могу вам сказать: не один десяток лет ждет украинский народ свободы своего слова; пусть подождет еще немного, может быть несколько дней, и заверяю вас своим словом, что он получит эту свободу».

Це було сказано буквально перед самою поїздкою до царя для остаточного коригування маніфесту, який з'явився друком наступного дня.

В №5 за 1905 рік «Літературно-наукового вістника» М. Грушевський з вдячністю писав про меморіал Петербурзької Академії наук у справі свободи української мови в Росії, в якому обстоювалося знесення дискримінаційних урядових розпоряджень щодо української мови, бо «малоруська людність повинна мати таке ж право, як і великоруська».

СПРОТИВ ІМПЕРСЬКІЙ ЕКСПАНСІЇ

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ СИЛИ В ОБОРОНІ ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ Й ДУХОВНОСТІ РІДНОГО НАРОДУ

Огляд видань про спротив царизмові. — Виступ П. Іваненка (Петрика). — Визвольні змагання І. Мазепи, П. Орлика. — Обстоювання автономії П. Полуботком. — Таємна місія В. Капніста в Берлін (1791). — Децентралізаційні домагання в наказах від українців катеринській комісії (7671). — Малоросійське таємне товариство В. Лукашевича. — Ігнорування національного питання декабристами. — Кирило-Мефодіївське товариство. — Українофіли 60—70 років. — Національна ідея в програмах українських революційних партій («Братство тарасівців», РУП та ін.). — Роль «Просвіти» у пробудженні національної самосвідомості. — Українська література в боротьбі за національне відродження, (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, П. Грабовський та ін.) — публіцистичні виступи проти великодержавництва (М. Драгоманов, Б. Грінченко, Т. Зіньковський, С. Єфремов та ін. — Наукове обґрунтування українства та його захист від шовіністичних фальсифікаторів (М. Костомаров М. Максимович, В. Антонович, А. Кримський, М. Грушевський) — І. Франко про історичну місію української інтелігенції.

Тема антиімперського спротиву (особливо масштабні визвольні акції І. Мазепи та П. Орлика) дає стільки документального матеріалу, що для його осмислення створено цілий пласт літератури, як, приміром, документальна праця О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960), книжки І. Борщака і Р. Мартеля «Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана» А. Енсена «Мазепа», збірник історичних розвідок і статей «Іван Мазепа і Москва» (одне з найновіших видань — Київ,

«Рада», 1994), а також книжки В. Різниченка «Пилип Орлик. Гетьман-емігрант», Б. Крупницького «Гетьман Пилип Орлик», І. Кресіної, О. Кресіна «Гетьман Пилип Орлик і його конституція». До цього масиву літератури про визвольні змагання українського народу слід додати давню монографію Ю. Охримовича «Короткий нарис розвитку української національної думки в ХІХ ст.» (К., 1918) та новітній збірник «Вивід прав України» (Львів, 1991), програмові та документальні матеріали, вміщені в книзі «Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття» (К., 1993), монографію А. М. Черненка «Українська національна ідея» (Дніпропетровськ 1994), праці, присвячені окремим речникам національного відродження — В. А. Довгич: «Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова» (К., 1991), «Він — з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри)» (К., 1994). З'явилася також ґрунтовна документальна розвідка Я. Дашкевича «Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її предісторія та історія» («Український археографічний щорічник», В. І., К., 1992). Чимало вдячного матеріалу про початки громадсько-політичного відродження знайдемо в книзі Т. Гунчака «Україна. Перша половина ХХ століття» (К., 1993), про діячів національного відродження — в книзі В. Качкана «Українське народознавство в іменах» (К., 1994), про діяльну силу цього відродження — «Просвіти» в «Нарисі історії «Просвіти» (Львів — Краків — Париж, 1993) та монографії О. Коновця «Просвітницький рух в Україні» (К., 1992). Таку яскраву сторінку з історії боротьби з самодержавством, як кирило-мефодіївці дає можливість охопити в багатьох вимірах видання документів і матеріалів «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990), тт. 1—3).

Тож зупинимся лише на вузлових епізодах і найхарактерніших виявах цього спротиву. «Крім згаданих представників українського самостійництва (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа), майже всі гетьмани були в меншій, або більшій степені поборниками українського автономізму, не виключаючи навіть таких хитких і безхарактерних як Юрась Хмельниченко, Брюховецький, Самойлович, Многогрішний, Скоропадський і Кирило Розумовський, — писав Ю. Охримович у названій монографії. — Але не лише гетьмани, але також старшина, полковники і запорозькі

отамани леліяли ідеал своїх зверхників, а деякі з них, як ось Богун, Петрик, Гордієнко і Орлик, перевисшають безперечно своїм послідовним і глибоким самостійництвом навіть великих гетьманів».

Іван Богун, полковник кальницький (вінницький), один із найближчих сподвижників Богдана Хмельницького, був проти союзу гетьмана з Москвою, а пізніше, коли Москва пішла на зухвалу фальсифікацію й підсунула Юрієві Хмельницькому в Переяславі 1659 року вигідні для неї статті, Богун застерігав молодого гетьмана від цієї пастки. Трагічна смерть славного полководця (страата поляками) була непоправною втратою для України.

Непримиримим борцем проти царського поневолення став колишній старший канцелярист Івана Мазепи Петро Іваненко (Петрик), який 1691 року втік на Запорожжя, посів місце січового писаря, а наступного року у фортеці Казикермен підписав з кримськими татарами статті вічного миру, за якими видільне князівство Київське та Чернігівське хан мав обороняти «від поляків, від Москви, і від усіх ворогів», а Україна — взаємно Крим, від тих же посягачів. Поки «малоруська Україна» не звільниться від «московської влади», Крим обіцявся давати на підмогу орду. З татарського боку статті підписав Казикерменський бей Келімурза.

Петрик, який за допомогою татар у липні 1662 року був проголошений гетьманом, висунув досить широку програму визволення — національного (з-під «московського ярма») та соціального (з-під своєї власної старшини). Задля такої справи цей «козацький ханський гетьман» мав підняти Запорозьку Січ, яка угоду з Кримом схвалила, а проте до повстання не приставала, окрім 500 «охотників» з голоти.

29 липня 1692 року «Петро Іванович, з божої ласки гетьман Запорозького війська», прибувши з Калгою-солтаном до Самари, розіслав звідти в довколишні орільські міста універсали, в яких прояснював: «...Вже вашим милостям має бути відомо, що я, знаючи, що Запорозьке військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостливих панів, і бажаючи звільнити вас от підданства, удався до Кримської держави і в цій справі до Крима їздив...»

Далі йшлося про те, щоб козаки «вислали назустріч його милості солтану і на зустріч нам свою, Запорозького війська, старшину, а самі наготувалися з ними з усім належним у ту воєнну дорогу на свого ворога москаля, щоб, більше не носячи невільничого ярма на своїх вільних козацьких шиях, з божою поміччю змогли його скинути. І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба нам багато писати; що вам діють москалі та й свої драпіжні пани /... / Отож візьміться всією щирою правдою, без жодної обмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній Бог, виб'ється з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки ваші за Хмельницького /... / А коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитесь уже вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи».

Однак татари, чужі українцям своєю вірою, велися підступно, по-зрадницькому, через те й на Петрика народ дивився з підозрою. Тим паче, що виступ проти «драпіжництва» своїх панів був чужий Мазепі.

То була трагічна сторінка української історії, коли гетьман І. Мазепа, майбутній бунтар проти сваволі Петра I, з широко афішованою відданістю царю ганьбив і знищував волелюбця, якому судилося стати його попередником у визвольній боротьбі років за п'ятнадцять.

Можливо в цьому фатальна помилка І. Мазепи: будучи понад двадцять літ вірним цареві, він не тільки виховував і тримав силою в цій вірності народ, а й придушував будь-який спалах незадоволення російською політикою в Україні. Хоча, звичайно, причини його поразки значно глибші й осяжніші.

Певна річ, підстав поклатися на підтримку таких шляхетних союзників, яким був Карл XII, було багато, але вислід тієї боротьби залежав передусім від готовності свого, українського люду. Збереглася маса скарг, викликаних «процесом дальшого збільшення «підданських» повинностей і загального зубожіння». (О. Оглоблин). Сам І. Мазепа був одним із найбагатших поміщиків тодішньої Росії. Між ним і голотою та навіть і рядовим козацтвом за два

десятиліття пролягла така вирва, що його найпалкіші і найпереконливіші поклики до здобуття волі й незалежності не знайшли очікуваного резонансу в серцях упосліджуваної ним маси.

Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського («Основа», 1862, листопад) розповідає, як визрівав задум гетьмана відійти від царя, та які причини його до того спонукали. Це, предусім, агресивні наміри царя і Меншикова щодо України. Якось у старого гетьмана в присутності Орлика вихопилося зітхання: «Звільни мене, Господи, від їхнього панування». 1706 року Меншиков на обіді у Мазепи у Києві, в присутності царя, кинув таку грозьбу: «Пора нині за тех врагов приниматца» (тобто за козацьку старшину). Йшлося про ліквідацію решток автономії України.

17 вересня 1707 року Іван Мазепа відкрив визрілій у нього по-таємний намір своєму довірникові генеральному писареві Пилипові Орлику, відкрив, присягнувши на животворящому хресті, і довірника попросив звершити те ж. У тому одкровенні Орликові Мазепа заявив: «... Я призиваю Всемогущого Бога у свідки і присягаю тобі, що не для своєї користі, не для вищої честі, не для якої іншої гадки, а тільки ради всіх вас, що під властею моєю й під региментом стоять, ради жінок і дітей ваших, ради загального добра матері нашої бідної України, для користі усього Війська Запорозького і народу українського, для возвищення й розширення військових прав, вільностей хочу я при помочі Божій так робити, щоб ви з жінкам і дітьми вашими і рідний край з Війском Запорозьким не погибли як з московського, так і з шведського боку. Коли ж би я ради своєї вигоди так мав робити, то нехай поб'є мене на душі й на тілі Бог в Трійці Святій Єдиній і невинні страсті Христові».

Мазепа виголосив промову, що в українській історіографії здобула назву Декларації прав української нації. Ось її основні постулати:

«Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожертви, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя...

... Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я нащадків не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах насліддя, і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!

Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу сього і самих вас. Довголітній досвід мій у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі на нинішнє становище справ міністерських, і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ані для кого, аж доки станеться. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдує власною своєю важливістю».

На цей поклик відгукнулися й пішли за гетьманом: з генеральної старшини — обозний Ілля Домиковський, суддя Семен Чуйкевич, писар Пилип Орлик, осавул Антін Горленко, хорунжий Іван Сулима, бунчужний Дмитро Максимович. А також небіж гетьмана Андрій Войнаровський, бунчуковий товариш Федір Миронович, Клим Довгополенко, Афанасій, Григорій та Іван Герцики, Федір Нахимовський, Федір Третяк, Антін Гамалія, Семен Лизогуб. Писарі Яків Гречаний, Михайло Ломиковський, Іван Максимович, канцеляристи Антонович і Григорович. З полковників: київський Констянтин Мокієвський, прилуцький Дмитро Горленко, лубенський Семен Зеленський, миргородський Данило Апостол, компанійські Гнат Галан та Кожуховський, сердюцький Яків Покотило. Але їхні полки, яких вони вели, були невтаємничені в цей спротив, що згодом призвело до розсіювання загальної потуги. Та й не всі із названих до кінця були вірні своєму вибору — одні здригнулися, інші повірили в царське прощення.

Цар діяв навально і люто — це видно із знищення Батурина та кривавих репресій. В царських маніфестах до народу зводилися наклепи на Мазепу, зокрема про те, буцімто він зірвав зі стіни

образ Божої Матері, топтав її, відрікався від православної віри і пристав у шведську. Це все задля того, щоб відвернути від нього народ. На агентів гетьмана, посланих повсюдно за підтримкою, було влаштовано тотальне полювання. Ім'я І. Мазепи ганьбили в маніфестах, у церковних анафемах.

Після падіння Батурина до царя перекинулося чимало з прибічників гетьмана. А тимчасом кошовий Кость Гордієнко привів до нього 15 тисяч запорожців. За договором І. Мазепи та Карла XII Україна мала бути незалежною державою. В основних пунктах цього договору значилося (за «дедукцією прав України» Орлика):

«Параграф 2. Все, що завоюється з колишньої території Московського царства, належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодіє, але все те, що як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві...»

Параграф 4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути порушений у володінні цим князівством...»

Параграф 5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб».

Йшлося про суверенну й соборну Україну, але Полтавська катастрофа не дала здійснити ці далекосяглі плани. Союзники змушені були шукати прихистку на турецькій території. Того ж страшного літа 1709-го 22 серпня старий, убитий поразкою гетьман помер. У похвальній похоронній промові Пилип Орлик високо поставив доблесті визволителя України:

«Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй батьківщині. Він не завагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма.»

Та і тут, на чужій землі, доля своїм присудом завдала удар ясновельможному гетьманові Іванові Мазепі, якого ім'я житиме вічно з славою у пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свободного розвитку всіх його безконечних можливостей. Нехай ні військо, ні

народ не втраять надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа мусить завжди остаточно запанувати.»

Розмірковуючи про наслідки поразки І. Мазепи в Полтавській битві, М. Грушевський у статті «Виговський і Мазепа» («Літературно-науковий вістник», 1909, кн. VI) написав: *«Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измени», не лишила місця для ніяких вагань.»*

Та все ж, незважаючи і на ці помилки, і на трагічну поразку, ім'я Івана Мазепи стало символом боротьби за українство, за незалежну державу. Як писав Пилип Орлик, Іван Мазепа гетьман *«знехтував усім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував самим життям — аби піднести свою вітчизну і визволити її з московського ярма.»*

5 квітня 1710 року козацька рада під Бендерами обрала гетьманом Пилипа Орлика й затвердила *«Пакти і Конституцію прав і вольностей Запорозького Війська.»*

Діяльний і невсипущий Орлик, маючи незначні військові частини, заручився підтримкою кримського хана і в березні 1711 року рушив на Лівобережну Україну. Він розіслав універсали з закликом *«ополчитися против московської власти»* (М. Костомаров), а також звернувся за підтримкою до гетьмана І. Скоропадського, пообіцявши в разі визволення з-під московського уярмлення не претендувати на його булаву. Та старий гетьман вволив бажання царя й послав військо проти Орлика. Царські кати палили Орликові універсали, а з наказу Петра I до Глухова було зібрано як закладниць дружин генеральної старшини, в тім числі і гетьманшу. Київський губернатор князь Д. Голіцин таким чином пильнував жінок правобережних полковників. Похід Орлика мав незвичайний успіх, українські фортеці відчиняли перед ним свої брами. Але невдача спіткала його при штурмі Білої Церкви, коли царське військо зробило вдалу вилазку. Поляки, які були з Орликом, відступили на Полісся, а татари кинулися набирати по селах ясир та грабувати церкви, їхній султан відступив до Буга.

Коли в липні того ж року російське військо на чолі з Петром I було оточено на річці Прут турецьким військом, разом з яким були і козаки Орлика, то цар відкупився від полону. Та все ж Орлик зумів добитися, щоб у мирному договорі не обминули українське питання. Може б, воно й постало у виграшному варіанті, якби знову ж не царські червінці, завдяки яким пункт щодо України було сформульовано досить нечітко. Орлик розглядав його, як зречення царем України, а московська дипломатія тлумачила це на свою користь. Навіть під загрозою війни з Туреччиною цар не виводив свого війська з України, а черговий відкуп уможливив зміни в Прутському договорі, за яким Росія відмовлялась не від усієї України, а лише від Правобережної, залишивши за собою Київ. Та Орлик переконав султана допомогти у визволенні України. Але царська дипломатія, вдаючись до хабарів, гасила ці наміри турків. Орлик змушений був перебратися до Швеції. Щоб паралізувати дії Орлика, цар обіцяв йому та його сподвижникам амністію, але гетьман її не прийняв, бо *«був би змушений ціле життя зносити нестерпні муки душі»*. Після смерті свого протектора й основного союзника в боротьбі з Москвою Карла XII (1718) для Орлика починається *«безнастанна блуканина по Європі»* в пошуках сил, які б допомогли у визволенні України. 1721 року промосковська партія при королівському дворі добилася підписання миру між Росією і Швецією.

Коли у 30-ті роки XVIII століття зблисла надія, що коаліція держав (Франція, Голандія, Іспанія, Швеція, Туреччина) виступить проти Росії, Орлик звернувся з листом до запорожців, у котрому писав, що настав *«іздавна пожаданий час»* і закликав не пожаліти крові *«для визволення тієї ж отчизни своєї від тяжкого й тиранського підданства московського»*.

Через кілька літ він знову посилає запорожцям лист, дорікає їм за службу Москві і провіщає від її рук *«остаточну загибель»* Січі.

По смерті П. Орлика (1742) ідею визволення України плекав його син Григорій.

П. Орлик був автором *«Маніфесту до європейських урядів»*, політичного меморіалу *«Вивід прав України»* і брав найактивнішу

участь у розробці першої Конституції України, яка ввійшла в історію під його іменем (1710).

У згаданому меморіалі автор твердив: *«Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час»*.

У цьому документі проїрливо передбачено експансіоністську політику Росії на теренах Європи в майбутньому: *«Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави»*.

Ідея про визволення України від російського панування з допомогою чужоземної сили ще довго жила в українському суспільстві. Активним її поборником був Василь Капніст, громадсько-політичний діяч, поет, український аристократ. Його перу належить *«Ода на рабство»* (1783), в якій вчувається протест проти скасування державної автономії України. В комедії *«Ябеда»*, опублікованій 1798 року, він піддав осуду російську централістичну політику. 1798 року Капніст подав проект відновлення козацьких (охочих) полків, відхилений урядом.

«Ода на рабство» написана після ліквідації Катериною II козацьких полків. Мета цього твору, за визначенням Л. Бантиш-Каменського, який добре знав Капніста, *«схилялася до відновлення гетьманського правління»*. Цей твір забороняли передруковувати.

Повертаючись до епохи Петра I, слід нагадати, що серед поборників визволення України та утвердження її прав, поруч з іменами Івана Мазепи та Пилипа Орлика стоїть ім'я наказного гетьмана Павла Полуботка. Про трагічну долю цього царського в'язня вже йшлося, і тут подамо лише фрагмент слова-протесту цареві, яке пролунало в казематі Петропавлівської фортеці.

«Історія Русів» оповідає, що коли *«Таємна Канцелярія... засудила урядників Малоросійських на дожиттєве ув'язнення і позбавлення майна їхнього на користь Государя та його скарбниць»*, то після оголошення вироку П. Полуботок звернувся до царя з викривальною промовою, в якій були такі справедливі і сміливі слова:

«Звідкіля ж походить, що Ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого милість до отчизни нашої, несправедливо гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував...»

Таких яскравих спалахів політичного і військового спротиву, як у Мазепи, Орлика та Полуботка, пізніше Україна не мала, затиснута в царські лещата і пригнічена централістичною політикою. Скасування гетьманства і ліквідація Запорозької Січі Катериною II унеможливлювала такі державницькі змагання. Проте боротьба з Москвою за права і вольності України не згасла.

Невдовзі по скасуванні гетьманства в другій половині 1760-років раз у раз подавалися «накази и челобитные» в так звану Катерининську комісію для вироблення обіцяних законів.

У наказі від Переяслава висловлювалося спожаління про ліквідацію гетьманства і ставилося питання про вибори гетьмана й полковників, про свої українські суди. У наказі від Запорожжя вимагалось підтвердити статті Богдана Хмельницького — повернути Січі загарбані землі, зокрема віддані донському війську, вивести великоросійські війська із запорозьких ретраншементів, редутив, «так как от них чинятся одни разорения»; великоросійські команди, розміщені на межі Запорожжя; зупинити переселення на Запорозькі землі розкольників та ін. Зрозуміло, всі ці накази не мали ніякого реального втілення.

Першим ідейно-організаційним оформленням новочасної української інтелігенції було Кирило-Мефодіївське братство, засноване в Києві у грудні 1845 — у січні 1846 років з ініціативи М. Костомарова.

Братчиків було близько сотні, але з огляду на його таємність реєстри членів не велися, тому III відділ заарештовував тільки тих, кого донощик Петров стрічав у Гулака, офіційно ж членами

Товариства було визнано всього три особи — М. Гулака, М. Костомарова та В. Білозерського.

«Таким чином, скоро Костомаров розповів Шевченкові свої думки і заходи коло товариства, — пише О. Кониський, — поет зараз згодився пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з москалями ставився задирливо і нетолерантно. Такі відносини до москалів, певна річ, виходили з того, що Шевченко відав про московське слов'янофільство і тямив, що простовання останнього єсть превподоблення, яскраво висловлене Пушкіним, щоб «славянские ручьи слились в русском (в московському) море»; себто, щоб москалі асимілювали слов'ян і панували над ними. А Шевченко розумів слов'янофільство як братолюбіє, яко спілку слов'ян, зорганізовану на ґрунті повної, реальної рівноправності і волі автономічної для кожної народності. Перед очима Шевченка стояла ще свіжою московська нетолерантність до України і до розвитку її мови і письменства, висловлена російськими критиками на чолі з В. Белінським.»

Основний ідеологічний документ організації, її маніфест — написано М. Костомаровим «Книга буття українського народу», відома ще під назвою «Закон Божий». Тут дано обґрунтування необхідності вільного розвитку України, досягнуто її мученицький шлях історичного і майбутнього воскресіння.

У відозві «*Брати українці!*» М. Костомаров роз'яснював мету Братства, засади об'єднання слов'ян, такого, «*щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну*».

Після розгрому кирило-мефодіївців, в атмосфері тотального застрашення та ізоляції від України проповідників національного відродження, майже на десятиліття запанували розгубленість і пасивність. Аж по смерті Миколи I, вже на початку 60-х, сколинулося суспільне життя («Громади», недільні школи, група хлопоманів та їх просвітницькі заходи), та це було прибито на самому завруненні; Валуєвський циркуляр 1863 року ліг на груди України тяжким незрушним каменем. Коли ж у 70-х роках заходилися біля розбудови українства народники (В. Антонович, П. Чубинський та ін.), їхнє слово, їхні наміри були паралізовані Емським указом 1876 року. Тому цей спротив, що зрів у надрах кожного

покоління, не міг реалізуватися на повну потугу, розкрити свої потенційні можливості.

Національна ідея стала наріжною у програмах українських політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ століття. Влітку 1891 року студент Харківського університету Іван Липа та його однокласці на могилі Т. Шевченка в Каневі поклали початок таємної організації «свідомих молодих українців», якій дали назву «Братство тарасівців». Під час Шевченківських читань у Харкові 1893 року було оприлюднено програму організації, опубліковану того ж року у львівській «Правді» під назвою «Декларація віри молодих українців». У ній, зокрема, говорилося: «Але ми знаємо, що держава, а надто Російська, се єсть поверховий агрегат часто-густо багатьох націй, що нічим не з'єднані проміж себе окрім самодержавія, і через се ідея пановання такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація ж єсть жива ідея... Україна під гнетом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу єсьмо націоналами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст національного прапору сам собою переміниться, бо людкість поступає і довічні ідеали чергуються.. Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітнім, соціальним і політичним потребам українського народу».

1900 року у Харкові було засновано революційну українську партію (РУП). Її політичним маніфестом стала написана М. Міхновським і видана у Львові брошура «Самостійна Україна», яка розкривала рабське становище українського народу в Російській імперії:

«Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги правительственних шпівонів, коли Українцєві не вільно признаватися до своєї національності, і, коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім доречі виникає повне обурення питанням, яким правом російське царське правительство поводить ся з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на

смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно Росіян (Москалів) або змовкених ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т. д.? І, нарешті, найголовніше: чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?».

У маніфесті звучить такий імператив:

«Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо...»

1902 року виникла Українська Народна Партія шляхом злиття політичних гуртків з близькими за світоглядом членами РУП, які вийшли з останньої. В програмі партії її натхненник і ідеолог М. Міхновський писав: «Свідомий Українець-робітник знає, що визволення українського пролетаріату єсть справа самого українського пролетаріату і нікого більше. Український пролетаріат мусить захватити політичну владу на Україні, аби забезпечити собі щасну будучину».

Засноване 1908 року в Києві Товариство українських поступовців (ТУП) було глибоко законспірованою політичною партією, яка згуртувала національні сили. 1917 року ТУП стало одним із засновників Центральної Ради. В заяві ТУП до ІV Державної Думи (1912) містилися такі програмні положення: «Заявляємо про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не будиши українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури...»

Заяву підписали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, І. Шраг та ін.

В активному спротиві до самодержавного режиму стояли всі культурно-освітні чинники, що їх, як було вже показано, постійно й невідступно цей режим переслідував. Це й український театр (його чільні діячі І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький), і «*Просвіти*», і преса (скажімо російськомовна «*Киевская старина*», яка після суспільного потепління прибрала назву «*Україна*», була чи не єдиним в царській Україні органом українства). І взагалі такий могутній чинник як рідне українське слово, яке так було гнане і переслідуване.

Якщо говорити про роль української культури і передусім рідного слова в національному відродженні, то поза всіма хронологіями тут найперше згадуємо Тараса Шевченка. Не випадково його називано «озброєним пророком», а могутньою зброєю цією було слово, яке він, за його ж сподіванням поставив на сторожі коло «німих рабів» і возвеличив їх. Але не тільки сторожею було його полум'яне слово — воно подвигало українців до усвідомлення себе як нації, кликало словами «*Заповіту*» повставати і рвати кайдани.

«Слово, не що інше, як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло».

Із статті С. Петлюри «*Вчіться у Шевченка*» (1908): «*До життя — тисячу разів падать і знову підніматися! — кличе Шевченко. «Сонце йде і за собою день веде!» — каже він в одному із своїх віршів і цілою своєю творчістю поетичною наближає ранок «народнього дня». Він певен, що день цей настане і тільки тоді «спочинуть невольні руки», а правда оживе:*

*Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтленнеє, а слово нове
Меж людьми криком понесе
І люд окрадений спасе...»*

Українська література, відкликаючись на потреби життя, подавала образи інтелігентів-демократів і передусім національно свідомих особистостей. Це, зокрема, спроби П. Куліша (повісті «*Майор*», 1859 і «*Украинские незабудки*», 1861), в яких

народолюбці, щоправда, окреслені схематично, оповідання О. Кониського «*Пропащі люди*», 1862 та «*Перед світом*», 1866. У цих творах відчувається жива атмосфера змагань української молоді 1860-х років.

На значно вищому художньому рівні цю тему освоїв І. Нечуй-Левицький у повісті «*Хмари*» (написана 1870—71 роках, вперше побачила світ у Києві 1874-го). І хоч до україножерського Емського указу було ще два роки, цензура викреслила найгостріші місця, де підносила ідея національного відродження, а також засуджувалася політика російщення. З відновленими купюрами твір було видано у Львові 1904 року.

У виданій у Львові полемічній книжці «*Українство на літературних позвах з Московщиною*» (1891) І. Нечуй-Левицький, який прибрав тут собі псевдонім «*І. Баштовий*» захищає українство, зокрема рідну мову і літературу, від шовіністичних нападів, викриває «*безсоромну наглість*» адміністративних великоруських осіб, їх «*примітивний націоналістичний дух нетерплячості до інших народів*» та солідарність з ними «*навіть деяких високорозвитих великорусів*». Лариса Косач кинула виклик імперській системі вже самим вибором літературного псевдоніму — Леся Українка, зрівнявши своє ім'я з іменем поневоленої Батьківщини, становище якої під царським скіпетром було «*страшніше Дантового пекла*». «*Змагаймося за нове життя!*» — цей клич поетеси був націлений на визволення з того пекла. Зрада рідному краю на шляху цього поступу — незрівнянне зло, яке Леся Українка засуджує в драматичній поемі «*Бояриня*» (написаний з туги за рідним краєм за три дні, 27—29 квітня 1910 року, в єгипетському місті Хелуані, цей твір побачив світ на сторінках журналу «*Рідний край*» 1914 року, вже по смерті авторки). Історичне тло для цієї поеми — похмура епоха рідної історії, доба Руїни за часів гетьмана П. Дорошенка. Тут, ніби у психологічному розрізі показано дві України (борців за її волю і пристосовництва прислужників царського двору), а також Москву, яка нищила Україну, переманювала її нестійких синів у свій табір.

Великою підпорою для українства стала поява першого твору нової української літератури «*Енеїда*» І. Котляревського (1798); хоча скептики вважали, що українська мова придатна лише для

таких бурлескних творів, але могутній національний надих поеми, її колорит, багата лексична палітра засвідчили про широкі можливості цієї мови.

Який уже був вірний престолові П. Гулак-Артемівський, проте й той не втерпів, щоб не дорікнути: «У нас, бач, уся старшина московська: чи то далеко до пені?»

А така заява сумирного щодо влади, але з глибокими національними переконаннями Г. Квітки-Основ'яненка: «Не усе ж для москалів, може б, треба і для нас що-небудь?..» Чи його ж палке обстоювання права українського народу на літературу своєю рідною мовою — все те употужнювало загальний спротив російщенню і поглиненню України.

Свідомі українці, як скажімо, О. Бодянський, вливаючись до когорти російської професури, дбали і про своє, національне. Так, професор Московського університету О. Бодянський опублікував з своїми передмовама «Историю Русов» (1846), «Летопись самовидца» (1846), звертався з поетичним посланням до гетьмана — «Кирилові Розуму» («Молодик на 1843 р.»), а ще раніше, 1835 року, видав у Москві «Нанські українські казки запорожця Іська Матирички» з посвятою: «Матері моїй ріднесенькій, ненці старенькій, коханій, любій Україні».

Серед козацьких хронік слід, передусім, назвати літописи Самовидця (1648—1701) Г. Граб'янки (1648—1708), С. Величка (1648—1700). В історіографії України, в утвердженні її історичного буття значну роль відіграли такі праці, як «Описание в Малой России» Г. Покаса (1751), «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах» С. Симоновського (1765), «Записки о Малой России» Л. Маркевича (1798), «История о Малой России» М. Антоновського (1799), «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського (1822), «История Малороссии» М. Маркевича (1842—1843), «Описание Старой Малороссии» О. Лазаревського (1888—1902), «История Украины и ее народа» О. Єфименко (1907).

Особливо вагомий внесок у цю справу зробив В. Антонович, і не тільки своїми працями («Бесіди про часи козацькі на Україні», 1897 та ін.), а як творець наукової («Київської») школи істориків (Д. Баглій, М. Грушевський, М. Дашкевич, І. Линниченко та ін.).

Повертаючись до красного письменства, слід сказати, що всі ентузіасти рідного слова були послідовними речниками національного відродження. Певна річ, не однаковою мірою, що дало підставу П. Грабовському звернутися до них з закликом і водночас з докором («Поетам-українцям»):

*Збудить чуття самопізнання,
Шаноби власної чуття,
Розсунуть цілі прямування
Замість товктися без пуття.*

В 90-х роках П. Грабовський звертається з Сибіру з «Листом до молоді української», накреслюючи їй широку програму праці «коло народу українського», відвертаючи її від хуторянства й зарозумілості та орієнтуючи на «європеїство на ґрунті українському». Тоді ж у листі до В. Лукича обстоює думку про те, що «інтелігенція кожного народу повинна працювати коло свого народу, надіючись тільки на себе», що вона «не тільки сама повинна стояти врівень з найвищими думками віку, але і зробити ті думки по спроможності власністю народу».

І. Франко назвав поезію П. Грабовського «криком болю і туги за рідною Україною». Ці «біль і туга» вчуваються в історичних поемах С. Руданського «Мазепа», «Іван Скоропадський», «Павло Полуботок», у вірші В. Мови (Лиманського) «Не пустуй, моя голубка», в якому звучить осуд імперської політики царизму і віра в незнищенність України:

*Україна — то народ.
А народи не вмирають.
А живуть із рода в род:
І прибиті лихом тяжким,
Знеможені в боротьбах,
Вони знову відживають
І в кайданах, і в гробах;
І встають вони, могутні,
Розруйнують гроби,
І ідуть за правду й волю,
Проти кривди і злоби.*

У 1846—1856 роках П. Куліш написав свій найвизначніший історичний роман «*Чорна рада*», українською мовою. Але репресії, викликані розгромом Кирило-Мефодіївського товариства, перешкодили його опублікувати. Письменник 1857 року видав російський варіант твору. Того ж року він вийшов і українською мовою.

Цей роман, що зажив неабиякої популярності, сприяв зростанню національної самосвідомості, відкривав очі читачеві на складні сторінки української історії, на причини невдач народу в державництві.

У «*Зазивному листі до української інтелігенції*», яким завершувалася збірка «*Хуторна поезія*» (Львів, 1882), П. Куліш вів мову про національну культуру, про необхідність опікування нею самого народу під керуванням творчої інтелігенції («*національного верховіття*»). Але ж «*наші восточні сусіде самою перевагою власті, сили, достатку*, — заявляє автор, — *позбавили нас у свою чергу національного верховіття і всліддили той елемент національної життя, котрий у людей наукових уважається за найперший*».

Поле українства неможливо уявити без М. Костомарова (його фундаментальні історичні праці, зокрема «*Две русские народности*», що утверджувала це українство в історичному закоріненні в епоху Київської Русі, виступив в обороні української мови, обстоюванні її самостійності, про завдання українофільства та ін.). Без імені видатного вченого-лінгвіста О. Потебні, який розкрив глибинний зв'язок народної психології з рідною мовою. Без сподвижника національного відродження А. Аркаса, автора «*Історії України-Русі*», без М. Максимовича і А. Кримського та багатьох інших патріотів, яких тут немає змоги назвати.

Утвердження українства та обороні його від шовіністичних нападів — уже в ближчому до нас часі прислужилися публіцистичні виступи С. Петлюри («*Сокращенное разоблачение украинства господином Щеголевым*», «*Год молчания*», «*Драгоманов об украинском вопросе*», «*Отрицательные черты полемики вокруг украинского вопроса*» та ін.), а також його редакторська праця в журналі «*Украинская жизнь*». Тема українства та національного визволення була стержновою в полемічних виступах 1900—1910 років

В. Винниченка, С. Єфремова, Б. Грінченка, М. Могілянського, М. Сріблянського.

Говорячи про публіцистичну діяльність, спрямовану на оборону українства, не можна не згадати такої могутньої постаті, як М. Драгоманов. Це, зокрема, його виступ «*Антракт з історії українофільства*» (1863—1872), «*Шевченко, українофіли і соціалісти*», «*Что такое украинофильство*», «*Чудацькі думки про українську національну справу*», «*Пропащий час*».

Остання з названих праць має гідзаголовок «*Українці під Московським царством*» (1654—1876).

«...Що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, — перелічує М. Драгоманов трагічні етапи «*пропащого часу*», — *дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеева, холодну сваволю Миколи I... Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх, і коли случалось, давили нас с більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх «руських*».

Обстоюючи думку про те, що Москва була і є для всіх, «*навіть великоруських земель просто павуком, а не серцем*», нагадавши, що «*ніде в Європі не було такого скаженого душегубця, як Іван IV московський*», М. Драгоманов констатує сумний історичний факт: «*царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва; а просвіта почала на Україні рости дуже тихо...*»

В «*Ответном листі до галицької української молодіжі*» («*ЛНВ*», 1905, №4) І. Франко писав, що «*перед українською інтелігенцією відкривається тепер при свободніших формах життя в Росії величезна дієва задача — витворити з величезної маси українського народу — українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла...*»

Осягаючи наслідки імперської політики щодо України, І. Франко зазначав, що вона залишилася без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народоловними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, без преси, «*яка могла б ясно держати*

і систематично боронити стяг національності», без «приложеної до місцевих потреб свобідної культурної праці», «без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах» та ін.

А без усього цього, наголошував наприкінці «Листа» його автор, «*наша Україна, готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти набиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доковувати своїх експериментів*».

Велика руїна, заподіяна Україні царизмом за 263 роки, все ж таки не вбила її живу плоть і вічний дух (згадаймо Костомарове: «*Лежить у могилі Україна, та не мертва...*») — завдяки спротиву кращих її синів і дочок, які рятували її від загибелі, від упослідження, від становища «*в ролі ковадла*» для імперського молота. Але у висліді тієї руїни, вже після краху самодержавства, не маючи в своєму потенціалі всього того, що спочутливо до української долі, назвав І. Франко, Україна не змогла всією громадою, одностайно й нездоланно звестися з колін — насаджений імперією менталітет розбрату і вогонь став тому на перешкоді.

Звідси — давня українська схема, вкорінена в національну психологію поневолювачами: свої на своїх. Звідси і невідпорність червоній агресії, яка ще мало не на століття затримала визвольні змагання нашого народу.

ЗМІСТ

Слово про Івана Ільєнка	3
Вступ	8
Передумови та суть українсько-російського договору 1654 року	12
Перші спроби Москви відступити від березневих статей 1654 року	22
Гетьман Іван Виговський у боротьбі за незалежність України від Москви	27
Доба руїни	35
Курс російського уряду на знищення української державності, старожитних вольностей і прав ...	51
Руйнування царизмом самотності українського народу. Репресії щодо української мови, книгодрукування. Цензурні утиски	67
Політика нищення української національної освіти і науки	100
Переслідування провідників національного відродження. Репресії щодо письменників та діячів культури	112
Пограбування історичних і культурних цінностей	132

Демографічна політика царизму та її асиміляторська суть. Всотування імперією інтелектуальних і мистецьких сил українського народу	141
Політика нищення національної самосвідомості, насадження малоросійства	154
Підпорядкування і зросійщення української церкви	166
Галичина в загарбницьких планах російського імперіалізму та утиски українства під час її окупації в 1914—1915 роках	177
Імперські утиски вільного слова. Ставлення до українства передових діячів Росії	185
Спротив імперській експансії. Українські культурні сили в обороні історичної самосвідомості й духовності рідного народу	204

МЕЦЕНАТ ЦІЄЇ КНИЖКИ

Пані Марія Гоян (у дівочтві — Нес-тор) — буковинка родом, громадянка Великої Британії. Вищу освіту здобула в Німеччині та Англії. Володіє чотирма мовами. 1952 року у німецькому місті Мінстері взяла шлюб із Михайлом Гояном. Для проживання родина Гоянів обрала сонячне австралійське місто Аделаїду. Пані Марія — мати трьох дітей, яким дано добре українське виховання.

Разом із чоловіком є меценатами українських культурних установ в Англії, Австралії та Україні. Заснували родинну фундацію Гоянів «Українську книгу — українським дітям». Профінансували видання низки важливих для національної культури та освіти видань. У багатьох школах України є закуплені фундацією й подаровані бібліотеки.

Ільєнко, Іван

І 72 В пазурах у двоглавого — К.: Ярославів Вал, 2004. — 228 с.

ISBN 966-8135-13-X

У книжці відомого публіциста Івана Ільєнка, який передчасно пішов з життя, на основі численних документів, свідчень, спогадів у яскравій художній формі розповідається про найтрагічніші сторінки історії України від Переяславської Ради 1654 р. до 1917 р. Книжка зацікавить усіх, хто хоче глибше знати історію України, стане у пригоді студентській молоді, допоможе повніше дізнатися про утиски, яких зазнавав український народ під гнітом царської Росії, краще зрозуміти непрості процеси сьогодення.

ББК 84. 4 УКР6

ІЛЬЄНКО Іван

В пазурах у двоглавого

Літературно-художнє видання

Київ, «Ярославів Вал», 2004, 228 с.

Редактор *Олександр Петров*

Коректор *Наталія Антипенко*

Комп'ютерна верстка *Людмила Руда*

Здано до виробництва 02.04.2004. Підписано до друку 24.05.2004. Формат 60 x 84/16. Друк офсетний. Папір офсетний № 1. Гарнітура «Ньютон».

Зам. № 4-1184

ЗАТ «ВІПОЛ», ДК № 15

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60